

ІЛИЯС АҒА ЕСЕНБЕРЛИН

Естелік жазбалар

Мен – Ілекем – Ілияс аға Есенберлинді екі рет ренжіттім. Бірінші жолы – амалсыздан, менде кінә жоқ еді. Екіншісі – өр көкірек астамшылығым нәтижесінде, бәлкім, азды-көпті мүлтік, әйткенмен, бұл ретте де өзімді жығынды санамаймын. Қалайда, өткен өмір; өзара түсіністі, ынтымақты үлкен аға мен кіші інінің арасындағы, ақыры зілсіз, еркін араластың шынайы бір көріністері.

Шамасы 1970 жылдың көктемі, мен XV–XVIII ғасырлар шегіндегі қазақ поэзиясының антологиясы «Алдаспанды» дәйекті мәтін, қажетті түсініктер және толымды алғысөзімен баспаға әзір қылып, енді кеңінен жабдықталған көркем суреттерінің соңғы бір нұсқаларын ғана күтіп отырғам. Бұл кезде «Жазушы» баспасында істеймін, бас редактордың орынбасары. Ілекең – директор. Өзара қатынасымыз бейресми, табиғи һәм мейлінше риясыз. Мен қай уақытта болса да еркін барып, қандай да мәселені қолма-қол шешер едім. Ілекеңнің де, зәуінде, әлдебір төтенше шаруа шыға қалған жағдайда мені арнайы шақыртпай, өзі келетіні бар. Сондай бір күн екен. Ілекең оңаша кабинетіме келіп, екеуіміз де үлкен мән беріп отырған антологияның жағдайын сұрады. Суреттерін салып бітті, дедім. Альберт Гурьев тамаша график екен, бәрі де ойдағыдай. Соңғы бір ескертпелерден соң, шамалы түзетулер жасап жатыр. Келесі аптада алдыңызға тартам. Ілекең аз-маз бөгелді. Содан соң айтқан: «Өзін де білесің, мен жаңа тарихи романға кірістім. Әзіргі шартты атауы маған онша ұнамай тұр. Үйреншікті, таптаурын сөз. Енді саған өтінішім – мына антологияның «Алдаспан» деген атын маған берсең қайтеді? Жыраулардың толғауларында әдемі сөз көп қой, қайсын алсаң да жарасып кетер еді...» – дегені. Атап айтайын, ол кезде жаңадан ашылған Шалкиіз толғаулары арқылы ғана мағлұм «Алдаспан» атауы – шынында да наркескендей жарқылдап тұрған, әдеби қолданысқа толық енбеген, ғажайып сырлы сөз болатын. Мен ойланбастан, келте жауап қайырдым. «Ілеке, – дедім, – менің сізден аяғ ештеңем жоқ. Алайда, «Алдаспан» – менің өзім жазған әлдебір шығарманың атауы емес. Яғни, маған тиесілі деп айта алмаймын. Өткен Ата-қазақ тарихындағы он екі ұлы ақын, жыраудың ортақ еншісі. Мен аруаққа сенетін адаммын. Аяқ астынан аударып алғанға қорқам...» – дедім. Ілекең абдырап қалды. «Ә... онда жөн...» – деді, аз-маз құмығып. Екеуіміз үшін де қолайсыз іркілісті ортақ шаруамызға қатысты әлдебір бейсауат сөзбен жөргемдеп барып, жайлап шығып кетті. Сөйтіп, ұлы жыраулар мұрасы әуелгі «Алдаспан» қалпында қалды, Ілекеңнің, ол да бірталай машақаттан соң жарыққа жеткен тарихи романы «Алмас қылыш» атанған. Қайткенде де, ақкөңіл ағамның бетін қайтарған ісім үшін өзімді мүлде бейкүнә санаған едім.

Екінші жағдаят мен үшін қолайсыздау шықты. Расында, екінші емес, бірінші. Ілкіде, 1969 жылы күзде болған екен. Әдепкі бір кездесу, Советтер шегіндегі әдеби ахуал, идеологиялық жағдай туралы үйреншікті әңгімеміз үстінде Әбіш (Кекілбаев) маған төтенше бір оқиға туралы айтып еді. Әбекең – Әбдіжәміл Нұрпейісов ақсақал алыс шет ел, – нақты есімде жоқ, әлде Германия, әлде Францияға барған екен. Бұл кезде жер-әлемді шулатып жатқан Пастернактың «Доктор Живаго» романын ала келіпті. «Қалай, қалай? – деп сұраймын. – Шекарадан қайтіп өткізген?» Әбекең Мәскеу жазушыларының бір тобымен барған екен, атаулы, қатаң тексеріс болмаған, оның үстіне, арнап тінтпесе табылмастай, – романның екі кітабы екі бөлек, шағын форматпен, тығыз басылған екен, костюмінің екі төс қалтасына салыпты, оп-оңай өте шыққан...» «Алып оқыдың ба?» – деймін. «Иә. Ешкімге көрсетпеймін, айтпаймын деп қалап сұрап, оншақты күннен соң апарып бердім.» «Онда мен де сұраймын, – дедім. – Және бұлтартпас үшін сені куәға тартам...» «Жарайды», – деді Әбіш күліп.

Көп ұзатпай, Әбекеңе телефон шалдым. Әңгімелесіп, кіріп-шықпақ азғана шаруам бар. Сірә, сенбі, әлде жексенбі болса керек, кәдімгі күндерде баспадағы үздіксіз, тынымсыз жұмыстан қолым босайды. Әбекең хош көңілмен, жақсы қабылдады. Түске тармасқан мезгіл, кухняда шай ішіп отыр екен. Сол беті, маған да шай құйылды. Аз-мұз көр-жер әңгімеден соң кабинетіне шығып, «Қан мен тердің» кезекті кітабының жаңадан жазылып жатқан бір тарауын алып келіп, әжептәуір ұзақ үзіндісін оқыды. Содан соң, шет елдік әлдебір, – жаңылмасам, Лили Дени дейтін, – аудармашыға жазған хаты. Орысша. Мен майданда болған кісімін, бірақ осы соңғы айларда соғыстан өткен ерлік жасадым, ауыр сырқатыма қарамастан, қиын жұмысымды одан әрмен жалғастырып, романның тұтас бір бөлімін тәмам қылдым, депті. Мен аңғал көңілмен, ағамыздың тақауда ғана ауырып тұрғанын естімегенімді айттым. Әлі жазылғам жоқ, деді Әбекең. Және жазылмайтын дерт. Үйреншікті болса да, қиын дерт. Геморрой... Содан соң, бұл сырқаттың өзіндік ерекшелігі мен күнделікті ертеңгілік азабын баяндап кетті. Артық айтқан сөзіме пұшайман болып, әрең отырмын. Бұл кезде кухняға келгіштеп жүрген жеңгеміз қазан түсіріп, табағымен ет жасады. Үйтілген қойдың үстірт сүрленген сары ала, көңірсі еті. Жақында ғана ауылдан келген екен. Енді бар әңгіме қаламгерлік жөні, жазудың машақаты төңірегіне ойысты. Жақсы отырдық. Ет желініп, сорпа ішілгеннен соң тағы да жаймашуақ әңгіме. Мен ұзағырақ отырып қалғанымды байқадым. Әбекең салмақ көрмесе де, сөз аяғын тұжырымдамай болмады. Ақыры, бұйымтайымды айттым. «Доктор Живаго». Әбішті араға салмадым. Сенімді бір кісіден естідім, дедім. Құпия ұстаймын деп те айтпадым. Онсыз да белгілі жағдай. Әбекең тартынбады, бұлданбады. Тағы да кабинетіне шығып, бұл жолы әжептәуір бөгелістен соң, ыржия күліп, әкеп берді. Көлемі тым шағын, алақандай ғана, әрқайсының қалыңдығы шынтақ елідей, айқын, бедерлі қаріптермен ақшаңқан қағазға басылған, сарғыш, жұмсақ тысты, әдемі, екі кітапша. «Үш күннен соң әкеп берем», – дедім қуанып кетіп.

«Тым асықпа, – деді Әбекең. – Мұндай ерекше шығарманы артықша баппен оқу керек...»

Ғажайып дүние екен. Кең ауқымды, сырлы, байсал баян. Әуелгі мажыра заман, одан соңғы алас-күлес, қиғылық күндердің нақты суреті. Соншама байбалам салатындай кісепір зұлымдығы жоқ. Бас кейіпкері жаңа құрылымды мойындамапты. Ашық күрес емес, іштей наразылық. Әлбетте, атап айтылмаған. Ақыры – зауал шақта зая болған мағнасыз өмір. Бірақ осының өзі жетіп жатыр. Қалыпты шеңберге сыймайды. Орыстың ұлы прозасы біржола құрдымға кетпеген екен. Бір аптаға толмай апарып бердім. Азғана отырыс. Тағы да бейсауат, көлденең әңгіме. Әбекең романның жаңа кітабының қайта қаралған тағы бір үзегін оқып берді. Тілі тым тұтқыр екен. Кедір-бұдыры көп. Бірақ мен төтенше сынақ жасамадым. Қажеті қанша. Сонымен, екеуара, ықыласты жағдайда ризашылық білдіріп, үйге қайттым.

Арада екі, әлде үш күн өтті. Дағдылы жұмыс жайымен Ілекеңнің алдында отырмын. Кенет маған барлай қарады да: «Әбдіжәмилге барып жүрген көрінесің...» – дегені. Мен қапелімде аңырап қалған едім. «Өте дұрыс, – деді, сол байыпты дауысымен. – Кіммен болса да жақын қатынаста болғаның жөн. Ақыр түбі тек қана пайдаға шығады...» Мен ешқандай түсінік жасамадым. Бар жауабын, жанамалап болса да, Ілекеңнің өзі айтып қойды. Оның үстіне, мен кіммен қандай қатынаста болам, қайда барам, не істеймін – ешкімге есеп беруге тиіс емеспін. Әлбетте, қайырымы оңай еді. Ілекеңнің адалдығына қанша сенсем де, Пастернак романын араға салмаймын. Басқа бейсауат шаруа аз ба. Нұрпейісов өзінің романы туралы ақылдаспақ, немесе мен әлдебір ескілікті әңгіме, Сыр бойының ақындары туралы мағлұмат үшін... Мұншама өтіріктің мәні жоқ. Несіне жалтақтаймын. Маған Есенберлин қаншалық қажет болса, мен Есенберлинге одан әрмен керекпін... Бәрі де пендешілік. Ең бастысы, Мен – тізгіні өзіне ғана қараған Еркін Қазақпын!.. Қаншама заманнан соң ойладым. Қайткенде де бейкүнә бір сылтау айта салу керек еді. Мәселен, әлдебір қолға түспес кітап үшін. Анығы да солай ғой. Оған ақылымыз жетпеді, менмендік жол бермеді. Шынында да, кейінгі, толған, байырқы заманымызда, біздің көлеңкемізде, ықпалымызда болмаса да, қарауымыздағы, азды-көпті шарапатымыз тиіп отырған әлдебір ініміз, жоғары жаққа күн аралатып үстімізден арыз боратып жатқан Мүштар Махановтың үйіне барып жүрсе, не деп ойлаймыз? Көңіліміз қалмаса да, күмән тумақ. Ақыр соңы шүбә сейілсе де, кезінде іштей ренжуіміз анық. Ілекеңнің көңілінде күмән да туды, кейіс те болды деп ойлаймын. Көп ұзамай бәрі де тарқады. Алайда, дәп сол бір сәтінде... реніште қалуы анық. Қисынсыз іс, жақсылыққа жамандықтың алғашқы сатысы. Әнтек межесіне жетпесе де, қиғаш қадам. Әлбетте, Ілекеңнің көзқарасы тұрғысынан қарағанда. Кейінде толқып барып, кері қайрылды деп ойлауы да. Қайткенде тым ыңғайсыз болыпты. Өзімді жартылай кінәлі санауым содан. Ал менің көңілімде әу бастан көлеңке жоқ еді. Және ақырына дейін. Ақырынан кейін де айнымадым. Өйткені Ілекең – Ілияс Есенберлин – қазақ халқының қапысыз туған

ардагер ұлы болатын. Адамшылығы, маған жасаған қыруар қызметі өз алдына.

I

1967 – наурыздың соңғы декадасы болса керек. Осыдан бір апта бұрын ғана әуелгі бір мұратымның шегіне шыққам. Қазақ Ордасы заманындағы ұлы әдебиет – ежелгі акын, жыраулар мұрасы туралы зерттеу еңбегім соңғы сынақтан өтті. Ғылыми жетекшім Бейсенбай Кенжебаев бастап, ресми оппоненттер Әлкей Марғұлан мен Рахманкүл Бердібаев саралап, Сәбит Мұқанов пен Мәлік Ғабдуллин жебелеп, алаштың тағы қаншама абыройлы азаматы – Қалижан Бекхожин, Ғабдол Сланов, Хайролла Махмұдов, Нығмет Ғабдуллин, Ғайнетдин Мұсабаев және басқалар қостап, мені шырқау биікке көтерген. Қазақ Мемлекеттік университеті филология факультетінің Ғылыми кеңесі – ол заманда айрықша маңызды саналған кандидаттық дәрежені бекітіп қана қойған жоқ, XV–XVIII ғасырларда қалыптанған қазақ әдебиетінің тарихын да ресми түрде айғақтап шыққан еді. Сол кездегі қазақ руханиятының ең көрнекті тұлғалары түгелге жуық атсалысқан соны серпіліс нәтижесі. Менің жас ғұмырымдағы мерей мен мәртебе, ризашылық пен мархаматқа толы, өзгеше бір кезең. Сондай бір күні менің «Қазақ әдебиеті» газетіндегі қызмет орныма Қапан Сатыбалдин келді. Осыдан бір жыл бұрынғы бас редакторым. Бірлес жұмысымыз онша келісті болмап еді. Ғабит аға Мүсіреповтің дүмпуімен әрең қабылдаған. Одан соңғы төрт ай – тайталас болмаса да, тартысқа жақын жағдайға жеткен. Мен әуелде тосырқағанмен, арада екі-үш апта өтпей қырыс мінез көрсете бастадым. Сын бөлімі, яғни мен дайындаған кез келген үлкенді-кішілі мақала, рецензияны әрқилы қисынсыз сылтаумен қайтарып береді. Екіншісін, үшіншісін ұсынам. Оның бірін мақұл көрсе, бірін жарамсыз қылады. Әуелде дауласатын едім. Кейінде басқаша тәсіл таптым. Араға апта салып, бланкті бірінші бетін қайыра бастырып, түзелді, жөнелді деп, сол мақалаларды қаз-қалпында алдына тартам. Е, енді бәрі дұрыс деп қабыл алады. Пәруайсыз, аңғалақ бір жан. Алайда, мен жіби қоймадым. Күнделікті жұмыс бабында қайшы келе берем. Бірде, әдепкі лездеме кезінде тұпа-тура өзінің, рас, бүркеме есіммен жазған, бірақ анығы белгілі мақаласын, – Орталық Комитетте үлкен қызмет атқаратын аймақтас досының өзі қатынасқан партизан қозғалысы туралы кітап екен, – бөлімнен өтпеді, шалағай рецензия деп, әжептәуір мінеп тастағаным бар. Әрине, қасақана. Балалық қой. Көп ұзамай аңдағаным – бұл Қапекен тұзы жеңіл, кегі жоқ кісі екен. Араздық, реніш тумады, сонымен қатар, түсіністі ынтымақ та болмап еді. Енді міне, күтпеген жағдайда арнап келіп тұр. Редакция Жазушылар үйінің үшінші қабаты, сол жақ қанатта; фойеге, оңаша шықтық. Қапекен сөзін үлкен өкпеден бастады. Мен кешегі қорғауыма шақырмаппын. Сәбитті шақырдың, Ғабдол мен Қалижанды шақырдың, ауылы іргелес ең жақын ағаң мені елеусіз қалдырдың, деді. Мен күліп, қарбалас жағдайымды араға салып, ақталып

жатырмын. Жарайды, қайырлы, құтты болсын, осыған орай саған айтатын өзгеше әңгімем бар, деді. Байғазы есебінде. Содан соң салмақтанып алды. «Ілияс Есенберлинді білесің ғой, – деді. – Қазіргі қазақтағы ең үлкен жазушы...» – Бұрнада талай айтылған әңгіме. Онда «болғалы тұр» деп сөйлейтін. Енді болып қойыпты. «Газеттеріңде жаладан қорғап, жақсы мақала бердіңдер. «Айқас» – осы «Айқас» деген – қазіргі замандағы романның алды. Өте дұрыс болды!..» – деді. Мақала бергеніміз рас. «Жұлдыз» журналында, биылғы екінші сан, – өткен жылы ғана шыққан жаңа романды мүлде терістеген, сауатсыз рецензия басылған екен. Қиқар, қиыс мақала. «Табиғилық пен нанымдылық іздесек» деп аталатын. Авторының жөн-жобасы мүлде белгісіз. Бәлкім, псевдоним. Осыған орай біз де бүркеме есіммен шықтық. «Қ.Күдерин. Кен іздеушілер хикаясы». Қабдеш Жұмаділов жазып еді, мен бөлім бастығы ретінде үстінен қарап өткергем. Ең үлкен еңбек – бас редактор Нығмет Ғабдуллинге тиесілі болатын. Сол кісінің нұсқауы бойынша. Әйткенмен, осы қарсы пікірді мақұлдар алдында даулы кітапты да оқып көргем. Қайран қалдым. Әрбір тұстағы тіл бұдырлығы болмаса, тамаша роман екен. Тақырыбы тың, композициялық құрылымы өзгеше, кейіпкерлер тұрпаты да соны, бедерлі. «Иә, жақсы роман болатын», – дедім. «Мінеки, мінеки, сен де мойындапсың, – деді Қапекен қуанып кетіп. – Енді осы Есенберлин... – деді даусын бәсеңсітіп; көлденең ешкім жоқ па дегендей, жан-жағына қаранып алды. Ешкім жоқ екен. – Осы Ілияс Есенберлин жақын күндерде баспаға директор болып келуге тиіс. «Жазушы» баспасына! – Ғадетінше демін ішіне тартып, астыңғы ернін жаланып, тағы да төңірегін байқастанды. – Бар документі Қонаевтың алдында жатыр. Арнайы сұратып алған. Димекеннің өзі!.. Көп ұзамай бекітуге тиіс! Әлде бір аптадан соң. Әлде бір ай. Бәлкім, екі айға да кетіп қалуы... Бірақ анық. Қол қояды!..» Қояды – қоймайды, болмайды – болады. Әлі бітпеген іс, піспеген сөз. Маған несіне айтып тұр деп, Қапекен барлай қарадым. «Саған келіп тұрғаным... – деді Қапекен енді көтеріңкі дауыспен. – Ілияс жаңа жұмыста төңірегіне жігерлі, білімдар, кейінгі жастарды топтамақ. Бас редактордың орынбасарының орны бос тұр. Алты ай болды. Тайыр марқұм отырды ғой, сол қалпында... Міне, осы жерге сені шақырмақ. Жүзінді көріпті. Сыртыңнан жақсы біледі екен, мен жеткізіп, анықтап айттым. Мақтауыңды келістіріп. – Қапекен бет-аузы балаша тыржиып, үнсіз күліп алды. – Бұдан артық жігітті таппайсың дедім». Мен таңырқай дағдарып қалған едім. «Академияңды қоя қой, – деді Қапекен. – Университеті ме, басқасы ма, бәріне үлгересің. Ғылым ешқайда қашпайды. Мынау – өзгеше бір орта. Кітабыңды шығарасың, көпке таныласың...» Содан соң мені бауырына тарта, өзімсіне құшақтады. «Әзірше аландама. Басқа бір жұмыс іздеме. Ілиясқа айтам. Келісті деймін. Мүмкін, бес күн, мүмкін бес апта. Екі-үш айға кете қоймас», – деді. Сөйтіп, Қапан ағам Сатыбалдин, өзіне өзі риза, мейлінше жадырап, нақты келісім бермесем де маған және көңілі толып, басын изеп, қолымды алып, тымпың қағып кете берді. Мен бұл көлденең келіс, төтенше оқиғаға сенер, сенбесімді білмей, сол орнымда бөгеліп қалған екем. Қапекен бір қабатқа төмен түсіп, қиыс баспалдақтан

кайта көтеріліп, газет редакторы Нығмет Ғабдуллиннің кабинетіне қарай беттеді.

Арада жарым сағат өткенде редакторым шақыртты. Осыдан жиырма ай бұрын менің ежелгі жыраулар туралы алғашқы мақаламды жарыққа шығарған, одан соң тағы да қаншама қамқорлық жасаған Нығмет аға Ғабдуллин. Өте мәдениетті, тұрмыста да, жұмыста да тым сыпайы, бірақ шешімтал, қатқыл басшы. Мен алмағайып қорғауға шығар қарсаңда Ғылыми кеңес мүшелерінің басым көпшілігіне арнайы қоңырау шалып, бар жағдайды ұғындырып, әділ қазылық сұраған. Әдепкідей, жүзі ашық, байсал қалпында отыр. Қолымда кезекті санға әзірленген сыни мақала бар, столының шетіне қойып, алдындағы көлденең креслоға отырдым. «Қапекен бар жағдайды айтты, – деді тамағын кенеп барып. – Ілекең өткен аптада менімен де ақылдасқан. Өзіңе айтуға, соңғы шешімін күтіп отыр едім. Бірнеше жас жігіт болған сияқты. Сайын бар, тағы біреулер. Ақыры саған тоқтапты...» «Бұл – анық мәселе ме, – дедім. – Есенберлиннің «Жазушыға» келмегі?» «Анық. Осыдан он бес күн бұрын шешілген.» Содан соң әңгіменің бастауын айтып берді. Бұл орынға әуелде «Қазақстан» баспасында отырған А.Б. ұсынылған екен. Негізгі мамандығы – журналист болса керек. Қатқыл, сыңаржақ кісі. Идеология хатшысы Имашев өткізіпті. Бар құжатын дайындап берген. Бірақ Димекеннің кадр бекітуде ерекше бір әдеті бар екен. Әуелде мақұл көрген кісінің өзін қолма-қол өткермейді. Тиесілі қағаздар бірер ай, кейде одан да ұзағырақ уақыт столының үстінде жатады. Бұл екі ортада қосымша мәліметтер. А.Б.-ға ешқандай қауіп жоқ, осындай, үйреншікті кезекте тұрған. Міне, дәп сол кезде... «Жұлдыз» журналында Есенберлиннің «Айқас» романы туралы қорлық мақала шығады. Мұндай құқайдың талайын, тіпті, әлдеқайда зорын да көрген Ілекең бұл жолы қатты ашуланыпты. Бірден Қонаевтың қабылдауына сұранған. Бар шаруасын нақты айтады. «Жазушы» баспасының директоры болғым келеді», – депті. «Жарар, бола ғой», – дейді республиканың бірінші басшысы. Әңгіменің нақпа-нақ түйіні осындай. Кейін Ілекеңнің өз аузынан естідім. «Мен «Жазушы» баспасына директор болғым келеді!..» «Бола ғой». Ілекеңді мақұл көргеннен соң, деді Нықан, тағы бір ай, екі ай іркілу керек екен. Жиыны, әуелгі кандидатураның қажет-құжаты үш айға тақау қозғалыссыз жатуы шарт. Бұл да Димекеннің өзгеше тәсілі. Содан соң, бір күні Имашевті шақырып алады да: «Анау «Жазушы» баспасының директорының орны әлі бос тұр ғой, қандай кандидатура бар?» – деген сауал тастайды. Бәрі түсінікті. Бұрнағы кісінің аты аталмайды, яғни өтпей қалған. Үшінші хатшы дағдара бөгеледі. «Онда, – дейді Димекен, – лайықты кісі табылмай жатса... Ілияс Есенберлинге қалай қарайсыңдар?» Әрине, Имашев мүлде құмығып қалады. «Қажетті документтерін әзірлеп, нақты ұсыныс түсіріңдер!» – депті Қонаев. Бітті, болды, шешілді. «Бізге тілектес ақпарат көздерінің мағлұматы бойынша, Ілияс Есенберлиннің барлық документі және идеологиялық хатшының ұсынысы өткен аптада Димекеннің алдына жеткен. Үлкен кісінің кері қайрылмайтын, ең соңғы шешімі, – деді Нықан. – Тек рәсімді мезгілін ғана күтіп жатыр. Қайткенде

бір айдан озбауға тиіс, – деп түйіндеді. – Ал сенің мәселең... біржола шешілген. Жаңа ғана Ілекеңмен телефондастым. Қапекен екеуіміз отырғанда... Күмәні бар екен, келіспей қоя ма деген. Көтеріліп қалды. Енді сен де өз кезегінде... – Нықаң жадырай күліп алды, – «Бір кісі такқа мінсе, қырық кісі атқа мінеді» деген, Ілекең жаңа командасын жас бөрілерден құрастырмақ екен, өзіне селбес, сүйеніш болатын жігіттеріңді ойластыра бер...» Мен де күлдім. Қашпаған қашардың уызы. Орысша айтқанда, әлі соғылмаған аюдың терісін бөліс. «Көлденең кесел шыға қоймас, – деді менің ойымды аңдаған Нықаң енді қайтадан салмақтанып. – Ілекең келеді, отырады... Баспаның астын үстіне түсіреді. Мен Есенберлинді өте жақсы білем...» – деді.

Айдан асты. Қырық күнге жеткен жоқ. Май мейрамының алды, 30 апрель күні Орталық партия комитетінің жауапты қызметкері «Жазушы» баспасының ұжымына жаңа директорын әкеліп таныстырыпты. Бұрыннан біліс, алайда, енді басқаша дәрежеге шыққан Ілияс Есенберлин.

2

«Иә, Ілияс, шаруа жайың қалай? Не жұмыспен келдің?»

«Мен «Жазушы» баспасына директор болғым келеді...»

Димекен рақаттана күліп алыпты. Төтенше өтінішке ғана емес, мәймөңкесіз, тікелей айтқанына.

«Жарар, болсаң бола ғой!»

Қазақ әдебиетінің тұтас бір дәуірінің тағдыры шешілді.

Бұрын да қалаған уақытында барып тұрады екен. Көмекшілер жақсы біледі, көп ұзатпай, тіпті, қолма-қол Үлкен кісінің алдына жеткізеді. «Қандай жайлы жұмыс керек?» – деп сұрайды екен құдіретті Қонаев. Бұл тұста Ілекең «Қазақфильм» киностудиясында әуелде аға редактор, одан соң сценарий коллегиясының мүшесі. Айлық еңбекақысы екі жүз сом болса керек. Ол кезде көп ақша. Бұған қосымша – ұсақ-түйек сценарий, орталық фильмдердің қазақша аудармасы. Тіршілікке жеткілікті. Ең бастысы – әрқилы қолайсыз жағдай, одан соңғы азат өмірдегі еркін сейілсеруен нәтижесінде көп уақытын оздырып алған. Қырық тоғыз мүшелінде ой түседі. Іште бәрі бұлықсып тұрғандай еді, бей-берекет ұзақ тіршілікте елеулі ештеңе бітірмепті. Елуден ары – алпыс, енді қанша ғұмыр бар. Ілекең бар дүниені ұмытып, тас түйін жазуға отырады. Үйреншікті өлең емес, бұрнада азғана барлау жасап көрген көркем проза. Жарым жылға жеткізбей «Айқас» деген роман жазып бітіреді. Қазірде көп айтылатын «өндіріс тақырыбы». Бірақ бәрі басқаша. Адам тағдыры. Сол адамдардың үлкенді-кішілі мақсат жолындағы қым-қуыт тартысы. Ойдағыдай шыққан сияқты. Бірер жылғы бөгелістен соң жоспарға еніп, сәтімен жарыққа жетті. Қарымы қатты, енді үлкен әдебиетке нық қадам тірегендей. Қайткенде жоғары бағалануға тиіс. Ілекең бөгелместен екінші романға кіріседі. «Қатерлі өткел». Алғашқы қазақ зиялыларының қилы тағдырына арналған. Бұл жолы мезгілдік жоспарға іркілмей өтеді. Міне, баспа редакторының қолынан озып, типографияға тапсырылды. Бұл роман

шыққаннан соң Ілияс Есенберлиннің атағы үлкен дабыраға айналмақ. Бәлкім, азды-көпті мін тағылар. Қиғаш, қиын тақырып қой. Әйткенмен, алғашқы романы сияқты, бұл кітабы да оңды бағалануға тиіс.

Міне, осы кезде, 1967 жыл, «Жұлдыз» журналының 2-санында сойқанды мақала басылады. Бұл «Айқас» деген – роман емес, халтура, шимай-шатпақ екен. Автор өндіріс тақырыбын меңгермеген, кен айыру жұмысынан мүлде хабарсыз, түйіндеп келгенде, осындай әлжуаз, түкке тұрмайтын кітап қалай жарыққа шыққан... Есенберлин бұдан бұрын да талай сұмдықты көрген. Бухгалтерия есебінен кеткен, мүлде елеусіз дерлік азғана кінәрат үшін айдауға кесілгені өз алдына, бейбіт замандағы шектеулі бейкүнә шығармаларының өзі жамандаудан көз ашпайды, тіпті, аюдай ақырған идеологиялық хатшы Нұрымбек Жанділдиннің аузына ілініп, ұлтшыл ретінде сөгіс естіп, қаралы тізімге енген. Әйтеуір Сталиннің әшкересінен соңғы, біршама тыныш уақыт, ноқталы басы темір торға байланбайды. Енді осы, әжептәуір кеңшілік кезеңде өзінің өмірлік, сара жолын тапқан сияқты. Жазу... жазу... – басқа мұрат жоқ. Сол жазудың алғашқы, ұтымды нәтижесі көрініс беріп еді. Қабылы – мынау. Ілекең жақсы пайымдап отыр, «Айқас» өзінің мүмкіндігінің шегінде жазылған шығарма. Кейін бұдан асып кетуі неғайбыл. Мейлі, ассын. Бәрібір тек қана күстана – түсінбеушілік қана емес, қисынсыз қысас күтіп тұр екен.

Ілекеңнің өз аузынан естіген әңгімем. «Жағдайың қалай, қандай қолайлы жұмыс керек?» – деп сұрар еді Димекең әрбір жүздескен сайын. Осыдан біраз бұрын Алматының қас ортасынан кең пәтер алып берген. Енді оңтайлы жұмыс... «Жоқ, керек емес, – дейді Ілекең. – Осы киностудиядан артық қызмет жоқ. Уақыты мол, жазуға мүмкіндігі көп». Сол мүмкіндік нәтижесінде айналасы үш жылда екі роман бітірді. Сөйтсе... бәрі бекер. Қалай, қанша жазсаң да, марапатың не, қатарға қосыла алмайды екенсің. «Айқастың» жалалы, солақай мақаласынан соң Ілекең мүлде түңіліп, қатты ширығады. Араша сұрап «Қазақ әдебиеті», бұрнадан сыйлас Нығмет Ғабдуллинге келуі – осы жолдағы әуелгі серпін ғана екен. Дәл осы кезде, «Жазушы» баспасының, өзін әманда қолдап жүрген саналы директоры Дүйсенбек Еркішев зейнетке кететіні мағлұм болады. Идеологиялық хатшы Саттар Имашев оның орнына өзінің әлдебір жерлесін өткізбек екен. Өне-міне дегенше, ұсынып та қойыпты. Жазушы емес, әдебиетші емес, бірақ тәжірибелі баспагер. Және жершілдігі күшті дейтін. Мынау тіпті қиын жағдай. Енді Есенберлинге келесі кітаптардың жүзін көрудің өзі мұң болмақ.

Сол кезде... Бағзыда Ньютонның басына түскен қызыл алма Ілекеңнің әлде түсінде, әлде өңінде елес берсе керек. «Осы менің өзім неге директор болмаймын?!» Жазудың жолын табар, қалған мәселе артық қиындықсыз шешіліп жатпақ!..

«Мен «Жазушы» баспасына директор болғым келеді...»

Болды.

Осы арада кейінгі жұртты сарсаңға салған азғана кілтипан бар. Қонаев қолдапты. Не үшін? Бұл кезде елеулі ақын-жазушылар санатында жоқ, басқадай қайраткерлік қызметімен көрінбеген Есенберлин қалайша аяқ-астынан Үлкен кісіге жаға қалды? Кезінде әрқилы жорамал айтылған. Қазір мүлде күңгірт. Оның есесіне ойдан шығарылған долбар көп. Ең негізгісі – Қонаев Министрлер советі төрағасының орынбасары болған кезде Есенберлин Орталық партия комитетінде нұсқаушы қызметін атқарған. Сол кезде танысып, біліссе керек... Тым жұпыны қисын. Димекен Үлкен мансапта, Ілекең – қатардағы көптің бірі, оның үстіне, мекемелері екі бөлек. Кейінгі жағдайларға қарағанда, жұмыс бабындағы таныстық, одан соңғы түсініс емес, өзгеше, адами, пенделік жақындық байқалады. Бұл ретте де әрқилы лақап болған. Ілекең Димекеннің болашақ қосағы Зухра Шәріпқызының әлдебір інісімен бірге оқыпты, мейірбан әпке бауыр тартып, жақсы көреді екен. Жоқ, інісі емес, туған ағасы. Ілияс та аға есепті болған. Болашақ Үлкен кісінің үйлену тойына қатынасыпты, осыдан кейін жаңағы бауырымен бірге жас жұбайлардың үйіне барып тұрады екен, бұл аралас кейін де үзілмепті... Ендігі бір жорамал бойынша, Ілекеңнің әкесі мен Зухра-ханымның әкесі ескі таныс, аралас, мүдделес кісілер екен, яғни, бұрнадан жалғасқан отбасындық жақындық бар... Мен бұл сөздердің ешқайсын нақты ақиқат ретінде ұсына алмаймын, сонымен қатар, мүлде теріске де шығармас едім. Қайткенмен де, Қонаев пен Есенберлиннің ұзақ жылдарғы түсінісі мен байланысы, Димекеннің қамқорлығы, Ілекеңнің еркіндігі – жай ғана етене таныстық, ежеттес құрмет шеңберіне сыймайтын, тамырын тереңнен тартқан, өзгеше жағдаят. Бері дегенде Димекеннің жаңа бастаған жас маман, Ілекеңнің студент (бәлкім, Қонаев қызмет атқарған Балқаш мыс комбинатында тәжірибе жұмыстарына барған) кезінен басталса керек. Яғни, 1937–1939 жылдар. Болашақ Үлкен кісінің болашақ зайыбымен, оның отбасымен таныстық, білістік, бәлкім, бауырлас жақындық одан да арыға кетуі мүмкін. Атап айтайық, бұл да айғақсыз жорамал. Арыдан басталған, түсіністі, ежеттес көңілдің бір дәйегі – соғыстан соңғы кезең, 40–50-жылдар төңірегіндегі ара-қатынас. Отбасындық естеліктер бойынша, Ілекеңнің 1946 жылы туған тұңғыш перзентіне Раушан деп ат қойған Димекен екен. Бұдан соң, Ілияс Есенберлин 1953 жылы айдаудан босап, арып-ашып Алматыға жеткен кезінде көп жәрдем жасапты, партиялық билеттің мәселесін бұл жақ шеше алмайды, Москваға бар деп, қалтасына ақша салып береді. Ілекең ол тарапта біраз жүріп, Үлкен босағадан өте алмай, пұшайман жағдайда кері қайтқанын көреміз. Ақыры, партияға мүшелігі мен бұрнағы стажы 1954 жылы, Қазақстан компартиясының Екінші хатшысы Брежневтің арқасында қалпына келген. Ілекеңнің өз аузынан естігенім, Брежнев Есенберлиннің өтініші бойынша, айыптау қағаздарымен танысқан кезде: «Түкке тұрмайтын, осындай кінәрат үшін адам тағдырын соншама ойыншық қылуға бола ма!?!» – деп, бар мәселені қолма-қол шешіп берген екен.

Есенберлин өмірінің алғашқы кезеңі туралы нақты деректер жоқ, азды-көпті дүмбілез мағлұматқа сенім аз. Анығы, әуелгі шынайы куәлік – 1935 жылы Алматыда жаңа ашылған Тау-кен һәм металлургия институтына келіп түсуі. 1940 жылы бітірген. Мұндай таңдама, қиын-күрделі, ең бастысы – барлық дәрісі орыс тілінде жүретін, ол замандағы бірегей оқу орнына түсу үшін, алдынала үлкен дайындық болуға тиіс еді. Яғни, сапалы орта мектеп аттестатына жеткізетін қажетті білім, сол білімді алуға мүмкіндік беретін қолайлы жағдай. Жария мағлұм буалдыр мәліметтерге қарағанда, мұның ешқайсы да болмаған.

Ресми жазбалар дерегінде Ілекең аса кедей отбасынан шыққан. Өзінің авто-өмірбаяны және туған інісі Раунақтың айтуы бойынша. Күмән осы арадан басталады. Ол заманда жер басқан азамат атаулының шыққан тегі – жарлы-жақыбай. Қызмет бабында Орталық Партия Комитетіне тапсырылып отырған ресми ғұмырбаяндарында Ілекең Атбасар қаласында, жұмысшы, жеке тіршілікті ағаш шеберінің отбасында («в семье рабочего-плотника кустика») тудым деп жазады. Кедей шаруа, немесе жұмысшы – басқаша көрсету мүмкін емес. Ал осы Атбасарда Ілекең туған және бастапқы балалық кезеңін өткізген отбасылық меншікті үй бүгінгі күнге жеткен. Арада жүз жыл өтсе де жақсы сақталыпты. Әлбетте, кейінгі сәнді сарайлармен салыстыруға келмейді, бірақ өз заманы үшін елеулі, еңселі, шағын да болса көрікті там. Қазірде Ілияс Есенберлиннің жергілікті музейі орналасқан. Яғни, болашақ жазушының әкесі тақыр кедей емес, аса ірі бай демейік, әжептәуір дәулетті кісі. Ақмоланың атақты көпесі, Димекеннің болашақ зайыбының туған әкесі, «Тар жол, тайғақ кешуде» Сәкен сөгіп жазған Шәріп Ялымовпен таныс, біліс болса несі бар. Бұл Шәріп Хұсайынұлы Ялымов 1882 жылы Қызылжарда туған жергілікті татар, ал оның қызы Зухраның дүниеге келген жылы – 1918 деп көрсетіледі, яғни, Ілекеңнен үш жас кіші. Ілекең туып-өскен Атбасар – әйгілі Қарқаралы сияқты, ояз орталығы, қала (город) деп танылған, патша заманында Арқадағы Ақмола мен Қызылжарға тетелес, аса маңызды әкімшілік һәм мәдени орталық. Жыл сайын үш мәрте – жазғытұрым, жаз ортасы және күзге қарай Атбасар жәрмеңкесі (Атбасарская ярмарка) аталатын хан базар өткеріледі екен. Осы, бір тарабы – шектес Түстік Ресей, екінші тарабы – Сары-Арқаның жарым жұртын қамтыған, тіпті, Ташкент пен Бұхарадан бай көпестер келетін, ұлан-асыр, үш дүркін жәрмеңкенің жылдық айналымы 1913 жылы 6 миллион рубльге жеткен екен, бұл – дәріпті Қоянды базарындағы түсімнен екі еседен астам артық. Әлбетте, Атбасардағы саудалы думанға, сөз жоқ, іргедегі Ақмоланың қала басшылығының төрағасы («глава городской управы»), қазақтағы алпауыт байлардың бірі Шәріп Ялымов та, мал-мүлкі, ақша-қаражатымен белсене араласқан, бәлкім, осы, Атбасардың өзінде тұрақты үй-жай, ләпкелері болуға тиіс. Колчактың Сібір билігі заманында қызылдарға қарсы бас көтерген атақты көпес Шәріп Ялымов советтің алғашқы жылдарында азды-көпті қуғынға ұшырағанымен, ақыры өз ажалынан өліп, осы Атбасарда жерленген. Яғни, болашақ жазушының әкесі Бітеубайұлы Есенберлинмен таныс,

жүздес, қана емес, іліктес, пайдалас жағдайда болуы әбден мүмкін. Ал Ілияс Есенберлин Тау-кен мамандығын игерген кезде Алматыда тұратын Зухра Шәріпқызының туған ағасы Ғариф те осы институтқа қатысты – әлде студент, әлде оқытушы. Дінмұхамед Қонаевтың Балқаштан кетіп, Риддерге бара жатқан жолы, 1939 жылы 18 октябрь күні Алматыдағы үйлену тойында Тау-кен институтының бірнеше оқытушысымен қатар, құрметті қонақ болыпты. Бұл кезде, сөз жоқ, жас инженер Қонаевпен жақсы таныс, соңғы курс студенті, қатарынан озған, институт шегінде танымал Ілияс Есенберлиннің аталмыш тойда болу-болмауы туралы нақты куәлік таппадық. Қайткенде де үлкен ағаның ғұмыр шеруіндегі аса маңызды оқиға кезінде тым құрса көрісіп, жүздесуі қисынсыз емес.

Ілекеңнің туған анасы ертерек өтіп кетіпті. Болашақ жазушының үш-төрт жасында. Рас болар. Ал жеті жасында әкесі де өледі. Яғни, 1922 жыл. Осыдан соң мүлде далада қалғандай екен. Менің күмәнім бар. Өйткені, қаңғып, тентіреп қалды деген бала Ілияс көп ұзамай-ақ Орынборда оқып жүр. Сондағы таңдама қазақ мектебінде. Алаш ардагері, бұл кезде ат үстінен түспеген Міржақып Дулатовтың қызы Гүлнармен бір класта. Гүлнар Міржақыпқызының естелік кітабында атап айтылған. Мен кезінде Ілекеңнің өз аузынан естіп едім, Міржақып Дулатовтың қызымен бір мектепте оқыдым, ғажайып сұлу болатын, деп еді, әлдеқалай жазғаным бар. Бұл Гүлнар 1915 жылы туған. Яғни, Ілекеңмен түйдей құрдас. Гүлнар Міржақыпқызы аталмыш мектепте сегіз жасы – 1923 жылдың күзінде барады. Ал Ілияс Есенберлин сәл кейінірек, қисыны – 1924 жылдан бастап. Ұлдар мен қыздар аралас оқитын, «Тоғыз жылдық Үлгілі-тәжірибе мектебі» («Опытно-показательная школа девятилетка») ол кездегі Қазақстан астанасы Орынбордағы ең таңдама мектеп екен. Мұғалімдері білімді. Сабақ қазақ тілінде жүреді, сонымен қатар, орыс тіліне де айрықша мән берілген сияқты. Үлгілі мектептің оқушылары да ірікті. Дулатовтар отбасынан Міржақыпқызы Гүлнардан басқа тағы төрт бала бар. Сондай-ақ, мұқым қазақта даңқты Шақшақ Жәнібек батыр тұқымы, оған жалғас Арқадағы алпауыт Шеген әулеті – кешегі Алаш-Орда қайраткері Ахмет Бірімжановтың екі ұлы, баяғы Кенесары ханның атақты Жанайдар батырының ұрпағы... Шыңғыстаудан Ақберді байдың немересі... Басқа балалар да кедей-кепшіктен болмаса керек. Бұл мектеп түлектерінен кейінде республикаға белгілі қаншама оқымысты, мәдени, саяси қайраткерлер шыққан екен. Кейбірін санағанда – химик, ғылым докторы, академик Батырбек Бірімжанов, медицина ғылымдарының докторы, профессор Хадиша Мырзалиева, гидрогеолог, доктор, академик, Социалистік Еңбек ері Уфа Ахмедсафин, Қарағанды көмір кешенінде атаққа жеткен, бірнеше мәрте шахта бастығы, Жоғарғы Кеңес депутаты Мәтен Рақымбеков, өз дәрежесінде елге танылған, беделді қызметтер атқарған тағы бірнеше қайраткер, ең ақыры – әйгілі жазушы Ілияс Есенберлин... Міне, осындай ерекше мектеп, өзгеше оқушылар. «Ілияс Есенберлин бізге кейінірек қосылды» – деп жазған Гүлнар апа. Ілекеңнің өзі барлық ғұмырбаян жазбаларында осы Орынборда оқығанын бүркемелеп қалған. «Әкем мен шешем өлгеннен соң, 1924-1929 жылдарда

Атбасар қаласында балалар үйі – коммунада тәрбие алдым» депті. Яғни, мектепте оқуы – 1924 жылдан бастап. Бірақ Атбасар детдомында емес, Орынбордағы Үлгілі-тәжірибе мектебінде. Жасыруы қисынды. Айтқанымыздай, бұл таңдама тоғыз жылдық мектепте тек қолы жеткендер ғана оқыған. Тоғыз жасқа жаңа келген Ілиясты аймақтық кент, алыс Атбасардан мың шақырымнан астам қиырдағы астана Орынборға кім апарды, Үлгілі-тәжірибе мектебіне қалай кірді – тап басып дәйектеу қиын. Гүлнар апа өз естелігінде Ілияс Есенберлин Мәтен Рақымбековпен қатарлас келгенін айтады. Бұл Мәтен – кейінгі алпауыт Мейрам ұрпағы, бұрнағы батыр Жанайдар әулеті. Осы Жанайдар мен Ілиястың бабасы Жеке-батыр – Кенесары ханның туы астында бірге көтерілген. Аталары қанаттас, достас, кейінгі ұрпақтары да, бәлкім аралас, жалғас... Бағы басында тұрған Жанайдар әулеті Рақымбек – Жеке-батырдың панасыз қалған ұрпағы Ілиясқа қол ұшын берсе, өзінің бел баласымен бірге Орынборға алып келсе... несі бар!? Тым қисынсыз емес. Әлбетте, нақты дәйегіміз жоқ, бірақ әбден ықтимал жағдай. Ең бір сыйымды жорамал – атаулы мектепке өз әкесі Есенберлиннің табыстауы. Осыдан соң көп ұзамай дүниеден өтті, немесе, көлденең, қысасты қазаға ұшырады. Деректі естелік емес, көркем хикаят болса, дәп осылай деп жазар едік. Қайткенде де бала Ілиястың Орынборға жетуі – ғажайып оқиға. Кейінде өз өмірінің осы бір шешуші кезеңін нақты атамауы – кездейсоқ емес. Ең бастысы – Атбасар детдом-коммунасында қалған жоқ, тәрбиесіз, аш-жалаңаш жүрмеді, әкесі жетелеп, немесе әлдебір қолы ұзын ағайын демеп, аруақ қолдап, Орынборға түсті, сол замандағы қазақтың мемлекеттік, Үлгілі-тәжірибе мектебінен тағлым алды. Астана шаһардан тысқары, алыс, жақын ауылдардан келген балалар арнайы жатақханада тұрып оқыпты. «Оларға қазынадан жазғы, қысқы киім-кешек, тегін тамақ берілетін», – деп жазады Гүлнар Міржақыпқызы. Бұл – тұрмыс-тіршілік жөні. Бар-жоғына қарамастан, жалпыға ортақ қамқорлық. Яғни, қарын ашпаған, жатын – жайлы, киім – жылы. Сонымен қатар, дәп осы кезде Орынборда тұрудың өзіндік бір ұтымды жағдайы болды. Басқа емес, болашақ ұлтшыл жазушы үшін. Ілияс, сөз жоқ, өзімен бірге оқыған Гүлнардың әкесі Міржақып Дулатовты талай рет көрді. Сондай-ақ, осы кезде астанада орын тепкен, келіп-кетіп жүрген қазақ зиялылары, Алаш-Орда қайраткерлерін және. Ахмет Бірімжанов, Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Мұхтар Әуезов, тағы басқалары... Алдарынан өту шарт емес, сырттан көріп, тіпті, атын естіп жатса да жеткілікті. Ең бастысы – бұл кезде кейінгі құлып ауыз, қурайдың сыбдырынан қорқатын әсіре сақтық жоқ, – белгілі тұлғалардың көлеңке, елесінен соң, Алаш мұратына қатысты әңгіме шықпай тұрмайды. Үлкендермен аралас болмаса да, балалардың өз арасында. Осы Орынбор, Үлгілі мектеп, өзгеше жағдайда бала, жеткін Ілияс ұзақ бес жыл – он төрт жасқа дейінгі, өсу, ержету кезеңін өткеріпті. Енді ел астанасы – Қызыл-Ордаға көшті. Әкімшілік мекемелермен қатар Үлгілі мектеп те. Ілекеңнің өзі де жасырмайды. 1929 жылдан бастап 1932 жылға дейін Қызыордада оқыдым деген. Баяғы

Атбасардағы детдом-коммунаның жалғасы кейіпті. Шындығында, манағы Үлгілі-тәжірибе мектебінің жоғарғы кластары.

Орынбор – Үлгілі мектеп, бұдан соң осы негіздегі сапалы оқу одан әрі жалғасты. Осының бәрі – детдомда жүрген жетім баланың өмір жолы деп айту – қисынға келмейді. Әкесі болмаса, әлде Мейрам ұлы Рақымбек, әлде басқа бір ықпалды қамқоршылары болды. Ал Есенберлі... шынында да баласының жеті жасында өз ажалымен дүниеден өтті ме? Бәлкім, сол жылы, әйтпесе көп кейін, айдалып, немесе атылып кеткен шығар... Бәрі күңгірт. Анығы – бала Ілияс, қиындыққа ұшыраса, сол замандағы жалпыға ортақ пәлекет, арымай, аршымай, төтенше машақатсыз, дер кезінде орта білім алып шығады. Мектепке жалғас, бүткіл Қазақты жайлаған ашаршылық апат жылдарын осы Қызылордада өткерген сияқты. Дүние оңала бастаған 1934 жылы Арқаға шығып қайтады. Бұдан соң, 1935 жылы – Тау-кен һәм металлургия институтына түскен. Одан бергі өмірі біршама мағлұм. Біз Ілияс Есенберлиннің толық ғұмырбаянын қалыптағалы отырғамыз жоқ. Тек болашақ қайраткер жазушының Орынборда өсіп, тәрбиеленген жағдаятын ғана дәйектедік. Бұған дейін жабық жатқан және аса қажетті кілтипан болғандықтан. 1940 жыл, Тау-кен институтын тәмамдаған соң Жезқазған кенішінде инженер, көп ұзамай – соғыс, майдан, 1942 жылы оң жақ аяғынан ауыр жараланып, ұзақ емнен кейін, 1943 жылы елге оралған. Одан бергі барлық жағдайының жалпы сұлбасы мағлұм. Қазақстан Компартиясының Орталық Комитетінде нұсқаушы қызметін атқарды, Филармония директоры болды, сотталды, жығылып тұрып, қайтадан қатарға қосылды, дұбара дағдарыс, ақыры, жер ортасынан асқанда қаламгерлік жолға біржола бет бұрды, алғашқы романдар, көп ұзамай, елу екі жасында «Жазушы» баспасының төріне келіп отырды. Қазақстан көсемі Дінмұхамед Қонаевтың арқасында.

Көтерілуі, отыруы анық. Қиыннан ғана емес, қисынсыздан. Бұдан соң үнемі, ақырына дейін қолдады ма? Бүгінде сырттай тон пішушілер кейінгі романдардың бәрінің де жарыққа шығуы Қонаевтың арқасында деседі. Онда бұл жол неге соншама ауыр болған? Ол рас. Баспаға әкелді. Бірақ көп ұзамай... салқын тартты демейін, бойын аулақ салуы анық. Әуелгі екі жыл бастапқы дүмпу және соған жалғас дақпыртпен өткенін көрдім. «Қаһар» азды-көпті қиындықпен, бірақ аман-есен жарыққа жеткеннен соңғы кезеңде Бірінші тарабынан тікелей, нақты қолдау болмады. Әйтпесе, идеологиялық хатшы Саттар Имашев пен мәдениет бөлімінің меңгерушісі Михаил Есенәлиев Ілекеңнің соңына шырақ алып түспес еді. Үлкен кісінің аз-маз емеуріні жетіп жатар еді. Бұл екеуі де, рушыл-жершілдігі бар, отаршыл Орталыққа жағатын жандайшаптығы бар, өздерінің тар өрісімен қатар, ұлттық мәдениет, рухани қазына атаулыға қастандық пиғылы бар, бірақ Қонаевтың көңіліне келер, оның ренішіне қалар, тіпті, аз-маз күмән туғызар іске аяқ аттап баспас еді. Күңгірт құпияның арғы, жадағай астарын аңдаған соң, еркін қимылдапты. Әуелі «Жазушы» баспасынан шеттетті. Содан соң, 1975 жылы Жазушылар одағындағы екінші хатшы қызметінен қуды. Қайталап айтайық, егер Дінмұхамед Қонаев ақырына дейін қолдаса, Ілекең баспада

отыра берер еді. Бұдан соң қызметі ауысқан жағдайдың өзінде Жазушылар одағының бірінші хатшысы сайланар еді. Атағы шыққан, советтер шегінде белгілі қаламгерді қалай көтерсе де қисыны бар. Олай болмады. Димекен емеурін білдірмесе де, оның бейтарап көзқарасын андаған мезеттен бастап, Имашев пен Есенәлиев айбарлы Есенберлинге ғана емес, оның төңірегіндегі, тіпті, одан алыс, бірақ ұлттық мұрат жолындағы тұрғыластар мен інілерге қарсы, нақты әрекетке көшті. Ағайынды екі балшабек кейінгі қысас шаруаның бәрін «Жазушы» баспасының директоры Әбілмәжін Жұмабаев пен бас редактор Есет Әукебаевқа табыстаған еді. Тіпті, Есенберлин қаламгерлер қауымдастығының екінші басшысы болып тұрған кездің өзінде. Енді өздерінің ешқандай қатысы жоқтай, жоғарыдан бақылап, тамашалап қана отырған. Бұл қиындық, әрбір кітап сайын еселеп өсе берген қиянат пен зорлық ақыр түбінде Ілияс Есенберлиннің мезгілсіз қазасымен тәмамдалды. Сонымен қатар, республика көсемінің жазушы Есенберлинмен ара қатынасы мүлде суып, үзіліп те кеткен жоқ. Баспада жүрген, одан соң Одаққа келген кездерінде Ілекең қалаған уақытында Қонаевтың ғұзырына барар еді. Тіпті, қызмет атаулыдан шеттегеннен кейін де, қажетті жағдайда қабылдауына сұранып, бөгеліссіз алдына жететін. Бірақ жаңа шығармаларын, нақты нұсқасак, әуелдегі «Жанталас», кейінгі «Алтын Орданы» бөгеліссіз бастыру туралы пәрмен болмады. Айттық, атаулы жарлық емес, елеусіз емеуріннің өзі жетіп жатқан. Әйткенмен, бұл ретте де Димекенді кінәлау артықтау болар еді. Етегінде ғана емес, жақын төңірегінде анталап тұрған қаншама дұшпан бар, оның ішінде біздің жазушы ағайындар және жүр, бар тарапта Қонаевтың үстінен Мәскеуге әркилы арыз, шағымдар жасалып жатыр, Есенберлин әңгімесі – жай ғана жазушыны қолдау, бұра тарту емес, қазақ жұртындағы ұлтшылдықты қоздыру, «орысқа қарсы», «советке қарсы», идеялық тұрғыда зиянды ағымға жол беру саналмақ. Солай деп жазылып та жатса керек. Бұл жағдай, әсіресе, «Көшпенділер» трилогиясы Лениндік сыйлыққа ұсынылған кезде айқын көрініс берді. Керек десеніз, Есенберлинге қарсы, бір емес, әлденеше жылға созылған былғаныш, жалақор науқан – қазақ руханияты, қазақ еркіндігіне қарсы түбегейлі күрестің бір тармағы ғана болатын. Есебі, Қонаевтың алдын ораған, осы шарасыз жағдайға түсірген сырқат ахуал. Ақыры Қазақстан басшысы Дінмұхамед Қонаев қажы бастаған, енді жеке басы қай тұрғыда да қауіпсіз қарт қаламгерге бастапқы қызметке жете-қабыл ең соңғы, ең үлкен жақсылығын жасайды: төңірегінен тегіс түңіліп, алдына арнап барған Ілияс Есенберлиннің «Он томдық Шығармалар жинағын» кезектен тыс бастырып шығаруға нұсқау береді. Ол кезде көп томдық кітаптар тұрыпты, екі томдық «Таңдамалының» өзі алдағы социалистік бес жылдық жоспар ауқымында, Москва, Орталық Баспасөз комитетінен бекітілуі шарт болатын. Биік мәртебелі лепестен соң, Он томдық қолма-қол «Жазушы» баспасының бекіп кеткен жылдық жоспарына төтеден қосылып, келер жылы алғашқы екі кітабы жарыққа жетті. Рас, бұл кезде Ілекеңнің өзі бақиға көшкен, ал қаншама жыл бойы Есенберлинге жаулық

жолындағы баспаның екі басшысы да өзгерген. Енді он томдықтың келесі кітаптарына кеңінен жол ашылды. Алайда, жоғарының жарлығы болмаса, мұндай игілік тезінен орын таппас еді. Яғни, кейінгі, толымды он томдық та Дінмұхамед Қонаевтың арқасы. Орта жолда қорғансыз қалдырғанымен, осы бір түйінді ісіне де өлшеусіз алғыс айтуға тиіспіз.

Мұның бәрі көп кейін. Әзірше, Қазақ руханиятының шешуші тұтқасына қол жеткен мерейлі күн. Алда – атаулы шығармалар тұрған. Және жанкешті күрес.

4

Жазушылар ғимаратының үш қабаты қатарынан дүрлігіп жатыр. Жер сілкінгендей дабыр мен дағдарыс. Екінші қабатта Одақ басшылығы мен әдеби кеңесшілер отыратын. Жоғарғы, үшінші қабатта «Қазақ әдебиеті» газеті мен «Жұлдыз» журналы және жазушылар ұйымына қарасты жекелеген кеңселер. Баспа – тұтасымен бірінші қабатты алып жатыр. Мен үшінші қабаттағы газет редакциясында сабыр сақтап отырмын. Құттықтау мен дабыра басылуын күттім. Ақыры, сағат он бір жарымнан өткенде төменге түсіп едім. Сол беті, тұпа тура, кең дәліздің қас ортасында кездестім. Ілекең баспа бөлімдерін өз аяғымен аралап шыққан беті екен. Қол ұсынып амандастым, қызмет қайырлы болсын айттым. Ілекең мені босатпаған қалпы, сол қолымен иығымнан қаққан. Бауырына тарта құшақтағандай болды. «Бүгін үлгермейміз, – деген. – Ертең екі күн мейрам. Содан соң, үшінші күні...»

Үшінші май күні, баспадағы рәсімді лездеме кезінде хатшы қыз арқылы шақыртып, мені «Жазушы» баспасының ұжымына таныстырған. Әдебиет тарихынан қыруар жаңалық ашқан білімдар әдебиетші, жас ғалым, азулы сыншы, Мұхтар Мағауин, бас редактордың орынбасары қызметіне шақырып отырмын, деген. Әуелгідей болмағанымен, бұл да таң қаларлық, төтенше жаңалық. Лездеме жиналыстың ақырына дейін кәдімгі қызметкер ретінде қатысып отырдым. Жаңа директордың баспа жұмысын жетік білетіні, бірден-ақ белсене кіріскені және ендігі шаруаның бәрі де өзгеше болмағы анық аңғарылған.

Бұрнағы орынбасар мен бас редактор директордың абажадай кең кабинетінің қарсы беті, ортаңғы, шыға беріс ауыздағы серіктес екі хатшы қызға жалғасатын, шағын бөлмеде бірге отырады екен. Бас редактордың столы – төрде, орынбасар столы – кіре беріс оң жақ бұрышқа қиғаштай қойылған. Тым тар емес, айтарлықтай кеңшілік те жоқ. Әуелгі екі күнде осы аралық бастығым Аманжол Шамкеновпен бірге отырдым. Іскер, тыңғылықты кісі екен, мені жұмыс жағдайымен, жақында ғана Баспакомнан өткен, одан соң Орталық партия комитетінің тиесілі бөлімдерінде қаралған, алдағы 1968 жылдың тақырыптық жоспарымен таныстырды. Және келесі кеште Жасөспірімдер театры жақында ғана қабылдаған пьесасының кезекті қойылымы болады екен, келінді ерте кел деп, ілтипатпен шақырған. Қабыл алдым. Жасымның біршама кішілігі, өзінің жетекші қызметіне қарамастан, үлкен құрмет танытып жатыр.

Түсіністі, ынтымықты жұмыс жасайтын сияқтымыз. Екі күннен соң, Ілекең арнайы жабдықтатқан жеке кабинетіме келіп кірдім. (Кейін, арада отыз бес жыл өткенде, қаражат тапшылығына ұшыраған Жазушылар одағының жаппай жалға берілген ғимараты тарылып, мен басқарып отырған «Жұлдыз» журналын төменге көшіру туралы ұсыныс болғанда, бағзы, бұла күндерім есіме түсіп, келісім бердім және жеке кабинетімді кеңнен емес, осы шағын бөлмеден таңдадым: менің өрлеуім осы арадан басталған, енді не бақиға, не зейнетке кетерде осы құтты қабырғадан шығайын деген едім. Ақыры, солай болды, шамасы үш жарым жыл отырдым ғой деймін, келген жұрттың бәрі мұндай жұпыны жағдайға таң қалатын, ал мен мейірлі қалыпта ақырын күткен едім, тәуба, төрт аяғымыз түгел, аман кеттік, елу күннен соң эмиграция – ойдағым түгел орнына келген...) Жазушылар ғимаратының бірінші қабаты, оң жақтағы алғашқы бөлме. Дәл қарсысында, бұдан гөрі шағынырақ бөлмеге баспаның «меншікті» цензоры орналасқан екен. «Ендігі жұмысы сенімен болады», – деген Ілекең. Сол күні бас редактор екеуімізге жылдық жоспарды бастан-аяқ қайта қарап, бір аптадан оздырмай, алдына тартуға тапсырды. «Бұл жоспар Госкомиздаттан да, ЦеКа-дан да өтіп кетті ғой», – деп еді А.Шамкенов. Ілекең ұнатпай қалды. «Оған қам жеме. Тиесілі жерді түгел ескерттім. Директор жаңа болған соң, тақырыптық жоспар да жаңадан жасалуға тиіс», – деді. Содан соң маған қарата: «Мына редакциялар қоржынында баяғыдан сарылып жатқан қаншама қолжазба бар екен. Жоспарға енбей қалған жігіттерден тағы соншама арыз-ғұрыз түсті. Бәрін қолыңа берем. Өзің де тың көзбен, мұқият ойластыр. Бастығыңмен ақылдас. Күмәнің, төтенше ұсынысың болса, маған айтарсың. Ал енді, Аманжол, мына Мұхтармен келісіп жұмыс жасаңдар», – деген. Екеуімізді кабинетіне арнайы шақырып алып артқан лепесі. Мен өзімнің ерекше жағдайымды әуелден білем. Енді бас редакторыма да түсінікті болды. Бір апта ішінде алдағы 1968 жылдың тақырыптық жоспары түгелге жуық қайта құралды. Ілекең өз тарабынан бірер күн мұқият қарап, тағы біршама түзету, – жекелеген қосымша ғана емес, әредік қысқартулар жасап, одан соң екеуімізді арнайы шақырып, тағы да әр тұсын нақтылап, ақыры өзі баспаға жеткеннен соң арада жиырма күн өтпей, Баспаком төрағасының міндетін атқарып отырған Әбілхановтың алдына тартты. Үш көзіміз түгел қатысқан, атаулы өзгеріссіз жарым күндік талқыдан соң бастан-аяқ, сапалы қағазға жаңадан бастырып, Орталық Партия Комитетінің Мәдениет және Үгіт-насихат бөлімдерінің қарауына тапсырған. Бекітілу мерзімі кешеуілдеп жатқан қажетті жоспар арада тағы оншақты күн өткенде, Үшінші хатшы Имашевтің ғұзырына түседі. Тиесілі, кеңейтілген талқыда Ілекеңнің табанды күресінен соң, шырғасы шықпай, сол қалпында дерлік бекиді. Жаңа жоспар, жаңа әдебиет елесі. Мен үшін айрықша құндылығы – Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет негізделген монографиям аман-есен, тиесілі, толық көлемінде өтіп еді. «Қобыз сарыны» деген атпен. «XV–XVIII ғасырларда жасаған қазақ ақын, жыраулары» дейтін қосымша, анықтама тақырыбы бар. Жоспар беки салысымен, шілдеге жетпей баспаға дайын болып,

өндіріске жіберілді. Жаңа, 1968 жылдың басында жарыққа шыққан еді. Менің алғашқы кітабым және қазақ әдебиетінің ежелгі дәуіріне жол ашқан өзгеше еңбек.

5

Біршама жасап, белгілі бір нәтижеге жеткен тұлғаның өмір жолында атаулы қиындықтармен қатар, әрқилы, көбіне заңды, кейде көлденең, төтенше сәтті жағдаяттар болады. Сырттай қарағанда, менің жазушылық жолым даңғыл, тиесілі тағдырым айрықша бақытты көрінсе керек. Теріс емес. Алайда, әрқилы қиындық та жетіп артылды, алда өту бермес тас қабырға тұрғандай кезеңдер де болып еді. Әлбетте, ақыр түбі бәрі де оңымен шешілді. Қаншама қолайлы ахуал, мейлінше демеп, риясыз қолдаған алаш азаматтарын санап тауысу қиын. Әйтсе де, менің болашақ ғұмыр жолымда шешуші қызмет атқарған, айрықша сәтті, үш реткі асу-белесті бөліп айтар едім.

Мұның біріншісі – 1965 жыл, 14 октябрь, кездейсоқта, сол кездегі Жазушылар одағының бірінші басшысы, тірі классик, атақты Ғабит аға Мүсіреповтың көзіне шалынуым. Осыдан тура үш күн бұрын менің Қазақ хандығы дәуіріндегі ұлттық әдебиетті қалыптаған, бастан-аяқ дерлік беймәлім, соны деректерге құрылған, өрісі кең, байлам, толғамдары тарихи, рухани тұрғыда айрықша мәнді, бар жағынан жаңалықты, қалыптасқан рәсім бойынша, кандидаттық дәрежеге ұсынылған ғылыми диссертациям талқыға түскен. Менің бес жыл университет, үш жыл аспирантура – сегіз жыл бойы алдында жүрген барлық ұстазым – Е.Ысмайылов, Х.Сүйіншәлиев, З.Қабдолов, Б.Шалабаев бастаған академик, доктор, профессор, доцент, ақыры қатардағы оқытушы, ассистент – түгелдей өре түрегеліп, толып жатқан олқылық, оның ішінде аса елеулі идеялық қателіктер тауып, атаулы зерттеуді ғана емес, қазақ халқының ұлттық әдебиетінің тұтас бір дәуірін теріске шығарып, мейлінше еркінсіген еді. Әлбетте, бәрін оп-оңай орнына қойып бердім, алайда түбегейлі, үлкен еңбектің тағдыры қыл үстінде тұрған. Ақыры, өзімнің ұлы ұстазым, профессор Бейсенбай Кенжебаев және осы талқыға көлденеңнен келіп қосылған, әрине, бұл да істің сәті, Мәлік аға Ғабдуллиннің қолдауымен аман өткендей болды – жұмыс қорғауға ұсынылсын деген қаулы қабылданды. Алайда, мына кісілердің Ғылыми кеңесте алдымды тосуы, қорғатпасы анық еді. Шын мәнісінде, әдебиет тарихы ғана емес, өткендегі бүкіл қазақ руханиятына қатысты күрделі еңбегім тоқырады, соған орай, менің өзімнің де жолым кесіліп тұрған. Міне, дәп осы кезде, атап айтқанымдай, Пиррдің жеңісі сияқты алапат майданнан соң дағдарып тұрған шағымда төтенше көмек келді. Қазақ ескілігі туралы әлдебір кездейсоқ теле-хабарға қатысып, бүгінде мүлде ұмытылған ежелгі жыраулар мұрасы туралы еркін толғаған едім, ол да кездейсоқ қапелімде Ғабит аға Мүсірепов көре қалыпты. Қолма-қол менің мән-жайымды сұрастырып, іздетіп тауып, алдына келтіріп, үлкен ризашылықпен бар ісімді мақұл көріп, «Қазақ әдебиеті» газетінің сын

бөлімінің меңгерушісі қызметіне тағайындады. Менің ғұмырлық шығармашылық жолымның әуелгі тетігін шешкен және кең өріске шығарған өзгеше оқиға. Теңдесі жоқ сәтті жағдаят. Айттым, 1965 жыл, 14 октябрь, мен жиырма бес жастамын.

Үшінші ерекше құтты оқиға – менің «Жұлдыз» журналына бас редактор болып сайлануым. 1988 жыл, 23 июль. Бұл кезде әжептәуір дабырамыз бар, негізгі шығармалардың біразы жазылған, жарияға шыққан, оның ішінде «Шақан-Шері» мен «Аласапыран» кеңінен танылған, Абай атындағы Мемлекеттік сыйлыққа жеткенбіз. Бәрібір «Құдайға да қолдау керек» дегендей, бірдеңе жетіспей тұрған. Үлкен мансап емес, мен студент кезімнен арман еткен әдеби журнал басшылығы. Енді елесі көрінсе де, жолы қиындап жатыр. Ақыры, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Үшінші хатшысы, өкімі зор, бірбеткей һәм менмен Өзбекәлі Жәнібековтың қасарысқан қарсылығына қарамастан, Жазушылар одағының төрағасы Олжас Сүлейменов, сол күндердегі «демократия және қайта құру» ұранының желеуімен, бұрын болмаған еркін сайлау арқылы мені «Жұлдыз» журналының бас редакторлық қызметіне өткізді. Бұл жерде мен тұпа-тура он сегіз жыл және үш жарым ай отырыппын. Өріс мүлде ұзарып, кеңге құлаш ұрған өзгеше заман. Қалай дегенмен де, біраз шығарма, оның ішінде «Сары қазақ» өз уақытында жарыққа жетпес еді, сондай-ақ көптеген көсемсөз үлгілері, сол қатардағы басы озық «Ұлтсыздану ұраны» мүлде жазылмай қалуы, жазылса да, әрең өтуі, жұлмалауға түсері анық. Бар билік өз қолында тұрған соң, бұл кезде сөз полициясы саяси цензура жоқ, еркін сілтейсің, әрі көңіл түкпірінде тұрған, қиыс-кіді тағы қаншама сөзің өзінен өзі лықсып сыртқа шығып жатады. Тек бұл ғана емес. Ағымдағы әдеби шерумен қатар, қазақтың өткен тарихын тану, жабық жатқан рухани қазыналарды жарыққа жеткізу, ұлттың санасын көтеру тарабында жасалмақ қаншама шаруаға ұйытқы боласың. Бұл ретте, тәуелсіздік қарсаңындағы екі-үш жылдық, біршама кеңшілік кезең, одан соңғы толық еркіндік заман ауқымындағы он бес жыл бойы «Жұлдыз» журналының ұлт үшін атқарған қызметі ерекше. Соның бәрі өз қолыңнан, және тікелей қатысыңмен жүзеге асуы – мерей, әрі мақтаныш. Дәп осы алмағайып, оған жалғас еркіндік, түптеп келгенде, қазақтың жаңа тарихындағы шешуші кезеңде республикалық ең ірі, әрі беделді әдеби басылым – «Жұлдыз» журналында отыруым – істің сәті, үлкен бақыт болды деп білемін.

Екінші, алғашқыға жете-қабыл, кейінгіден озық, өзгеше оқиға – осы сөз болып отырған 1967 жыл, 3 май күні – Ілияс аға Есенберлиннің жебелеуімен «Жазушы» баспасына табан тіреуім. Шалқар кеңіске жол ашылды. Болашағым біржола айқындалды. Ең әуелі Қазақ Ордасы дәуіріндегі ұлы әдебиетті негіздеген «Қобыз сарыны» басылып шықты. Егер Есенберлин шақырмаса, мен баспада отырмасам, жуық арада жарыққа жетпес еді, жете қалған жағдайда да осы көлем, осы мазмұн, ұлттық рухты әйгілеген өзгеше ауқымында өте қоюы мүмкін емес еді. Осы монографиялық зерттеуге жалғас, қаншама қиындыққа ұшыраса да,

әуелі табиғи, біртұтас қалпында, кейінде жұлмаланса да, негізгі тұрғысын сақтаған «Алдаспан» тұлғалана бой көтерді – XV–XVIII ғасырлар шегінде жасаған ұлы жыраулар мен ақындар антологиясы. Ерте ме, кеш пе, белгілі бір арнаға түсуге тиіс жазушылық жолым өз алдына. Тек арыдағы әдебиет тарихын әйгілеген, өзіме тікелей қатысты, атпал екі кітапты айтпағанда, мен Ілекеңмен қанаттаса баспада отырған төрт жылдан астам, мазмұнды, өте ұзақ көрінген, әрқилы оқиғалы, талас-тартысты тұтас бір дәуір кезінде жаңа қазақ әдебиетінің ауқымын кеңейткен қыруар шаруаға демесін болдым деп білем. Әлбетте, Ілекең – Ілияс Есенберлиннің қолдауы, дәп өзіндей сенім артып, мейлінше еркіндік беруінің нәтижесі.

6

Мен сәтімен баспаға отырғаннан соң, арада елу күн өткенде, 22 июнь – бағзыда, қазақ үшін «Отан» емес, Орыс-Герман соғысы басталған күні екінші баламыз дүниеге келді. Алғашқы ұл. Атын – Алаштың ұлы ақынына деген сағыныш пен құрмет – Мағжан қойдым. Біздің әулет – өз тарабында өспеген тұқым. Мен жалғыз. Аға деп қана айтатын әкем Мұқан жалғыз. Үлкен әкем Мағауия, ақыр түбінде ол да жалғыз қалған. Соңғы үш буында – жиырма бес жыл аралатып, бір баладан әрең туған екен. Менің жағдайым тәуір шықты, кезекті жиырма бесте Үміт деген қызым дүниеге келген, енді жыл аралатып, тағы бір перзент. Сол күні, түс кезінде жақсы хабарын естігеннен соң, қуанышымды алғашқы болып Ілекеңе айтқам. «Бауы берік болсын, – деді. – Аты кім?» «Мағжан!» – дедім. Ілекең маған тура қарап, аз-маз іркіліп барып: «Аты күшті екен. Ғұмыр жасы ұзақ, бақытты болсын!» – деді. Арада тура жиырма күн өтіп, аяқ-қолымызды жиған шақта, шілдеханаға жалғас, атаулы дастарқан жайдық. Осы кездегі ең жақын саналған үлкен үш кісі – асқаралы ағам Ілекеңді, әдеби өмірге араласқаннан бері қамқор болып келе жатқан Нықан – «Қазақ әдебиеті» газетінің бас редакторы Нығмет Ғабдуллинді, баяғыда Ғабит аға Мүсіреповпен жалғасуыма себесін болған, бұдан соң да ықыластан айнымаған Қабекең – Одақтың Үшінші басшысы Қабдыкәрім Ыдырысовты, сол шаңырақтағы жеңгелеріммен бірге шақырған едім. Біз бұл кезде «Горный гигант» аумағының күнбатыс етегі, таудағы трамплинге тақау, Яблочная көшесінде тұрамыз. Бесінші үй. Шағын алма бағы бар, ауласы таза, ауасы хош, еңселі пәтер. Үй иесі, Қытайдан келген еңбекшіл ұйғыр отбасымен қабырғасы ортақ, біршама кең, биік, жарық, өзара жалғас екі бөлме, ауызғы верандасы да келісті, бел ортадан астам түгел шынылы. Бар кемісі – қыста от жағып шыққанбыз, әрі, қалай дегенде де жалдама пәтер. Келген қонақтарды стол жайылып, дастарқан жасалып тұрған төргі бөлмеге шығардым. Түнде жазылып, төсек болатын, күндіз жиналатын диванға, одан соң үй иесі берген жұпыны орындықтарға жайғасты. Дүние дегенде – диванның тұсында, қабырғада, алғаш, үйлену тойына келгенде үлкен әкем әперіп кеткен қымбат, қазақы қалы кілем, онша әсем емес, бірақ сыйымды, қабаттастыра, нығыз толтырылған екі шкаф кітап тұр. Ағаларым бірден

кітапқа назар аударды. Қатар-қатарымен тізілген әлемдік классиктер: Стендальдың он бес томы, Гейнениң он томы, бұлардан кейіндегі Ромэн Ролланның он төрт, Теодор Драйзердің он екі томдығы, «Илиада» мен «Одиссея», «Фауст», Шиллердің биік, жуан екі томдығы, тағы, қаншама ұлылар. Кейінгі бай кітапханамның алғашқы негізі. «Дұрыс екен», – деді Қабдыкәрім ағам, кейбір кітаптарды алып көріп, қалғанын түбінен сыйпап. Әйелдер жан-жағына қарағыштап азғана бөгелді де, орындарынан тұрып, әуелі еркін жүріп жүрген, тілі шығып қалған Үмітті айналдырды, содан соң осы төр үйде, төсек-арбасында жатқан сәбиді қызықтады. «Тіпә, тіпә... тіл-көз тимесін...» «Оянды, – десті бір кезде. – Жыламайды. Бізге қарап жатыр...» «Біз қасынан кетсек, жылайтын түрі бар...» Шынында да, үлкен тәтелері аулақтаған кезде іңгөлап жылай бастады. Дастарқанын түгендеп, аз-маз сасқалақтап, күйбеңдеп кіріп-шығып жүрген шешесі Бақытжамал қолына алып еді. Содан соң, мектебін бітіріп, бір апта бұрын оқуға келген сіңілі Дәменге көшті. «Келін шырағым, үйлерің тамаша екен, – деді Қабекеннің зайыбы, толықша келген, кербез кейіпті, салмақты, бірақ жүзі ашық Бәтіш жеңгей. – Біздер тұрған үйлер қайда, жеркепе болатын, ол кездегі кісілер бұлай қылып сала да алмайды... Қыста жылы шығар. Қазір тіпті жақсы.» Келіннің көзі атыздай болды. «Сонда... сіздер де пәтерде тұрып көрдіңіз бе?!...» Бәтіш жеңгей, оған қоса Нықанның жұбайы, сәнді, әсем киінетін, сұлу Мағрипа жеңгей де еріксіз күлген. «Біз қазынадан үй алғанша, тура тоғыз жыл бойы әркімнің есігінде жүрдік...» «Ал біз жеті жыл бойы оншақты рет ауыстырдық», – деді, Бақыт келініне көмектесе бастаған Мағрипа жеңгей. Нықанның кітапты, жиһазды, бізге айрықша салтанатты көрінген кең пәтері, мол дастарқанында бұрын, «Қазақ әдебиетінде» жүрген кезде екі мәрте болғанбыз, кейінгі заманда бірге туғандай араластық, Қабекеннің үйіне де, өзі мезгілсіз дүниеден өткенге дейін талай рет қонаққа бардық, екі тараптағы қайыра шақырысу өз алдына. Ол замандағы жеңгелердің үлкенге құрметі, кішіге ілтипаты өзгеше еді, абысын-келіндеріне үлгісі де мол болатын. Біздің әуелгі қонағымызда бұл екі жеңгеден айырма – Ілекеңнің үйіндегі Діләра шешеміз ешқандай әңгімеге араласпады, жүзі ашық, бірақ бұйығы, тұйық кісі екен. Кейін жақсырақ таныдық, дастарқанында болдық, бірақ тым қонағуар емес-ті, әйткенмен, момақан, мейірбан қалпынан айнымайтын. Бұл заманда қырықтың жуан ішінде, толыққан шамасына сай сүйкімі мен көркі бар, ал сақталған суреттеріне қарағанда, жас кезінде аса нәзік, айрықша сұлу екен, Ілекең бір көргеннен ғашық болып, құлай сүйген және «Халық жауының қызы» дейтін көлеңкелі жағдайына қарамастан, бірден үйленген. Шынында да, таңдауы оң екен. Өз тұсындағы көрнекті қайраткер, халық министрі, аудармашы, прозашы қаламгер Хамза Жүсіпбековтың қызы Діләра, Ілекеңнің әуелдегі бар қиындығын бірге көтерісіп, кейінгі атақ-даңқына мейірлене, тынымсыз қысас, қудалауына күйзеле ортақтасты, балаларының анасы, сенімді серік, аяулы жар болды. (Менің осы баспада жүрген, Ілекеңмен тығыз аралас кезім, екі, әлде үш мәрте отбасымызбен өзара қонақтасқан едік. Ілекеңе түсіністі, жайлы жұбай болған Діләра шешеміз, ресми білім

дәрежесін айта алмаймын, танымы мол, талғампаз оқырман екен. Кейінірек, біздің үйімізде болған бір жолы, менің байтақ кітапханамды карап тұрып, орыс тілді екі нұсқаға көзі түсті және өзінің биязы үнімен, оқуға сұраған: «Қазіргі жапон әңгімелері» мен Амброз Бирстің бір томдық жинағы. Әлбетте, жапонның жайы түсінікті, бірден көзге шалынбақ, ал өткендегі өзгеше тұрпатты һәм көпшілікке беймәлім американ жазушысы Амброз Бирсті қалау үшін, оның есімі ғана емес, кейбір шығармаларымен бұрыннан таныстық қажет. Мен жалпы, ешкімге кітап бермейтін әйгілі сараңмын, бірақ Ілекеңнің зайыбының жөні бөлек. Амалсыздан сол арада қолына ұстаттым. Біршама уақыт өткен соң, Ілекеңнің өзінің үйіндегі қонақта қайтарған еді – Жапон әңгімелерін; Бирсті соңынан деген. Бірақ сол беті кетті, тәрізі, балаларының бірі оқып жатыр, немесе жоғалтты, әлде жеңгеміз мүлде ұмытып кетті, қайыра сұрамадым, көп кейін, шамасы он бес-жиырма жыл өткенде жаңа бір басылымын ұшыратқан едім. Бұл жағдайды айтып отырғаным, зиялы шаңырақта туып өскен Діләра жеңгеміз әлем әдебиетінің озық нұсқаларынан жақсы хабардар болды және өмірлік қосағы Ілияс Есенберлиннің де жазушылық қадір-қасиетін әуел бастан-ақ жете таныды демекпін.)

Жалдама пәтер мәселесіне қатысты төтенше әңгімеден соң көп ұзамай-ақ дастарқанға отырдық. Әуелгі сөзді Ілекең алып еді. Сөз емес, бата. «Баламыздың аты – Мағжан екен, – деді. – Қазақ үшін қастерлі есім. Арманда кеткен ақыннан соң, мен естіп, көріп отырған алғашқы Мағжан. Мына баламызға сол ұлы Мағжанның дарынын берсін, бірақ тағдырын бермесін. Ғұмыр-жасы ұзақ болып, бақытты дәурен сүрсін, әке-шешесінің мерейі, халқының мақтанышы болсын!..» Арада жеті-сегіз жыл өткенде, «Көшпенділер» трилогиясының бас-аяғы жинақталып, үш кітап болып, қайыра басылғанда, маған қолтаңба жазуға оқтала беріп, көлденең сауал қойып еді: «Баяғы бала Мағжан үлкен жігіт болған шығар?!» «Иә, дедім. – Екінші класта оқып жүр...» Ілекең, суретті, әдемі супер-тысты үш томдық кітабын маған емес, Мағжанның атына жазып берді. Баяғы, жаңа туған кезіндегі алқау лепес орайымен. Балама әкеліп, «Атаңның қолтаңбасы» деп көрсеттім де, тозып қалар деп, өзіне бермедім, кейінге сақтап қойдым, қазір менің Алматы, Құманғазыдағы үйімде, жабық сөре, Ілекеңнің және өзім құрмет тұтатын тағы бір ағаларымның қолтаңбалы кітаптарының қатарында тұр.

Ілекеңнен соң, әрине, қалған екі ағамыз және солардың үйіндегі жеңгелер де тілек айтты. Жаз күні, есіктер ашық, алма бағының, басқадай жеміс пен гүлді ағаш, бұталардың хош иісі аңқып тұр, ақжарқын, өте көңілді отырдық, өзара сыйлас, түсіністі кісілер, бүгінгі әдеби орта, осы орайдағы әрқилы ахуал туралы да сөз болған сияқты, қайткенде де еркін әңгіме. Құрметті меймандарымыз түске таман, саған он екіге келген еді, алты-жеті сағат отырып, күн еңкейген, қоңыржай шақта орындарынан әрең тұрды. Үш аға да үлкен бастық, көршілерді түгел таңырқатып, есік алды, кең көшеде үш машина – ақсұр және қарасы бар үш «Волга» қантарылып тұрған еді.

Айтпақшы, Ілекең үзілісті, көңілді отырыстың бір мезетінде, манағы жайсыз көші-қон, жалдамалы пәтер туралы әңгіме есіне түссе керек, төтенше бір әңгіменің шетін шығарды. «Келін шырағым, – деген біздің Бақытқа қаратып. – Әрқилы қиындық, тіпті, пәтерден басқа да не түрлі машақат алаштың талай азаматының жолын тосып, басынан өткен. Бірақ мына Мұхтар екеуіңнің заманың біздің заманнан мүлде бөлек. Құдай қаласа, кеңшілік, молшылық жағдайда ғұмыр кешесіндер, көп ұзамай, қазынаның пәтеріне де кіресіндер. Тек уақытша қиындыққа қабақ шытпай, төзе білу керек, көтере білу керек. Сонда ертелі-кеш бәрі де орнына келе береді...» Нақпа-нақ айта алмаймын, шамасы осы. Қамқор, ізгі аға арада жарым жыл өтпей-ақ Алматының батыс қапталы, 9-микроауданда салынған жаңа үйлердің бірінен үш бөлмелі пәтер алып берді. Бүкпесіз, ашық жария түрде жасап еді. Кәсіподақ бюросының мәжілісін шақырды. «Госкомиздат микрорайондағы, қаражатын өздері өтеп, жаңадан салғызған үйлердің бірінен бізге үш бөлмелі пәтер беріп отыр. Мен мына Мұхтар Мағауинді Ғылым Академиясына кеткелі тұрған жерінде, бас редактордың орынбасары қызметіне шақырдым, сонда мойныма алған бір шартым – көп ұзатпай, бірінші кезекте пәтер әперу еді. Соның орайы келіп тұр. Мен бұл пәтерді төтесінен, арнайы атап сұрап алсам да, ақырғы рұқсат шешім сендердің еркінде. Қалай қарайсындар?» – деп еді. Әрине, жаппай мақұл. Бұл, ірі панелді, жаңа үйдегі құтты қоныста біз төрт жылдан астам бақытты, берекелі ғұмыр кештік. Бірқанша әңгіме, «Тазының өлімі» мен «Көк мұнар» осы үйде жазылды. Және жазудан басқа қам-қарекет болмаған ұзақ ғұмырымның түйінді кезеңі – қаламгерден қадір кеткен, сөздің құны түскен тауқымет заманда өткенімді қайта жаңғыртқан, тұрмыстан таршылық көрсетпей бағып-қаққан, басқасын айтпағанда, соңғы он жылдан астам уақыт бойы шет елдерде паналатып, ақыры кең дүние – Америка Құрама Штаттарына жеткізген Едіге деген ұлым дүниеге келіп еді. Қай заманда да тұрғын үй, басыбайлы пәтер – үлкен проблема. Ілекем осыншама шұғыл қимылдап, тезінен орналастырмаса, түптің-түбінде далада қалмаспын, бірақ жас отаудың тұрмыс қиындығы өз алдына, жаңағы, жастық шақта қаламға түскен, өзім айрықша бағалайтын шығармалардың дәп сол қалпында шығуы күмән, тіпті, мүлде жазылмай қалуы да мүмкін еді. Бұл ғана емес. Алда Ілекеңнің шапағатымен жүзеге аспақ тағы қаншама игілік тұрған. Өзіне жасалған жақсылықты кім білген. Білсе, кім ұмытпаған. Көбіне, әсіресе біздің заманда «Сауда сақал сипағанша» дейтін алыпсатарлық қағида – тіршілік-ғұмырдың барлық саласына тамыр жайған еді. Әлбетте, жақсылық жасау – алыс-беріс сауданың бір тармағы емес. Яғни, қарымта қайтару міндеттелмеген. Ең басты шарты – ұмытпау. Бағасын тану. Өзіне жасалған жақсылықты ұмытпасаң, бағасын білсең, сенің де басқаға себің тиіп жатпақ. Бұл да пенделік сөз. Кесірің тимесе. Бөтенге ғана емес, сол жақсылық жасаған кісінің өзіне. Осы орайда, баяғы кеңқолтық қазақтың қисынсыз мақалдарының бірі еске түседі: «Жақсылыққа жақсылық – әр адамның ісі, – Жамандыққа жақсылық – ер адамның ісі» – деген. Жалған ғана емес, жалалы, зиянкес сөз. Осы тұрғылас лепеске Күнфудзының

карама-қайшы нақылы бар. Әлдекімнің: «Жамандыққа жақсылық жасаса қайтеді?» – деген сауалына қарай айтқан екен: «Онда жақсылықты немен өтейсің? Жамандыққа әділ қарымтасын қайтар, ал жақсылыққа жақсылық жаса!» – депті. Осы тұрғыдағы менің мақалым: «Жақсылыққа жақсылық – ер адамның ісі, – Жақсылыққа жамандық – әр адамның ісі!» – деген. Дәп солай. Біздің, мәрттік тұрыпты, әдепкі кісілік, қазақы мінезден айрылған, азған заманда. Бұған, өзімізді араға қыстырмайық, «Жазушы» баспасының тұтқасында отырған кезінде жүздеген адамға қисапсыз жақсылық жасаған Ілияс Есенберлиннің күрделі, керек десеңіз, трагедиялық тағдыры толық айғақ болады дер едім.

7

Ілекең бұрнағы бір жылдарда осы «Жазушы», ол кезде «Қазақ Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы» атанған мекемеде аға редактор болып қызмет атқарған. Сирек те болса, қаншама жыл бойы бірлі-жар кітаптарын шығарып отырған сыртқы тәжірибе өз алдына. Баспа шаруашылығын бүге-шігесіне дейін, тым жетік біледі екен. Мен қызметке жарияланған бастапқы күнгі лездеме – осы тарапта өзі өткеріп отырған алғашқы жиын екен. Ілекең істің мән-жайына бұрнадан таныс, кәнігі басшыдай, шыр-көбелек айналдырды. Салмақты, байыпты және біршама қатқыл. Мен көрген тұтас төрт жыл бойы осы қалпын сақтаған. Бұл лездемелер әдетте дүйсенбі күні, таңертеңгі сағат тоғыздан он минут өткенде басталатын. Бір, бір жарым сағат шегінде. Кейде әрқилы жағдаймен созылып кететіні де бар. Ішкі, сыртқы шаруалар өз алдына, негізгі мәселе – өндіріске тапсырылуға тиісті қолжазбалардың жылжыма графигі. Алдынала әрбір айдың баспахана жоспары жасалмақ. Қай күні қандай шығарма өндіріске өтуге керек. Тиесілі бөлімдерден түсетін ақпар негізінде бұл тізімді құрастыру менің міндетіме жүктелген еді. Тіркелген қолжазбалардың жылжыма үрдісі көбіне уақытылы орындалмай жатады. Ал типография күтіп тұрмайды, тапсырыс әдетте кітап санымен емес, баспа-табақ аталатын жинақты көлем бойынша тоқтаусыз жылжуға тиіс. Сондықтан алдынала қамтып, қажетті мөлшерде қор жасап алатынбыз. Қолжазба көлденең себептермен бөгелген, немесе жауапты редакторы кешіктірген, әлде көркемдеуші суретшісі үлгермей жатқан жағдайда, бөлім басшыларына сауал түседі. Тұтастай алғанда, ағымдағы жұмыс бір қалыпты, тоқтаусыз жүріп жататын. Жекелеген шығармашылық мәселелер тиесілі бөлімдерде, күнделікті жұмыс барысында, жинақтап келгенде, бөлімнің кеңейтілген редакциялық мәжілісінде шешіледі. Аса күрделі, даулы, кейде күмәнсіз болса да көлемді, маңызды кітаптар өндіріске тапсырылар алдында бас редактордың, немесе, көбіне-көп орынбасар бас редактордың басқаруымен өтетін Үлкен кеңесте талқыланбақ. Директордың қатысуы шарт емес. Жалпы, мен отырған төрт жыл ішінде, бірер ретте демесек, қандай да шығарма төңірегінде өз ішімізде бітімсіз, асқынған тайталас болған емес. Бәрі де оңымен шешіліп жатты. Ілекең қалыптаған байсалды жағдаят нәтижесі дер едім.

Апта сайын, дүйсенбі күнгі таңертеңгілік лездеме – ың-шыңсыз, дау-дамайсыз өтеді. Ілекең графикте тұрған әрбір кітаптың жағдайын жеке-жеке сұрастырып шығатын. Әлдебір қолжазба кешіккен жағдайда, редакция бастықтары анықтама беріп, ақталып жатады. Кейде мұндай кешеуіл тым созылып кететін реттері де бар. Тиесілі редактордың салғырттығы, көркемдеу суреттерінің салынып бітпеуі және басқа да әркілі себептер. Ілекең қашанда байыпты ескертумен шектеледі. Жұмыс бабында ешқашан ешкіммен ренжісіп, қарауындағы жігіттерге дауыс көтеріп көрген емес. Кейде қолайсыз жағдайдың өзін жаймашуақтап, тіпті, күлкіге айналдырғанын көрдім. Сондай бір кеп. Бұл кезде орыс редакциясындағы ахуал ушыға бастаған еді. Бөлім меңгерушісі – әзірше атаққа шықпаған Морис Симашко. Жақсы жазушы, ұлты жойыт. Анығы – әкесі жағынан, ал шешесі неміс болса керек. Жойыт жұртының рәсімі бойынша, кез келген адам, жойыт қызынан туса ғана, осы ұлттың толық өкілі саналмақ. Симашко мен жойыт емеспін деп айтпайды, бірақ жартылай неміспін дейтін. Бөлімдегі бес-алты редактордың үшеуі ғой деймін, орыс ұлтынан, Симашконы қосып есептегенде екеуі жойыт, қалған біреуі – орыс тілді қазақ. Редакциядағы тартыс – Жазушылар одағындағы орыс тарабының хатшысы Леонид Кривошековтың Жетісудағы Азамат соғысы туралы, Митько деген журналиспен телавтор болып жазысқан «Огненное кольцо» – «Отты шеңбер» романынан басталған. Редакция екіге жарылыпты. Симашко романға толайымен қарсы емес, бірақ әжептәуір түзету, қысқарту, өңдеу қажет депті. Қарсы беттегі таза орыстарды бастаушы – осы Кривошековтың әйелі Мария Васильевна. Маңызды тақырыпқа жазылған көлемді роман төңірегіндегі дау қыза келе ауа жайылып, одақ төңірегіне жетті. Белгілі бір роман туралы талас емес, орыс пен жойыт арасындағы, асқынған қайшылық сияқты көріне бастаған. Кідің жағдаят. Ілекең мәселені ушықтырмас үшін, редакцияның кеңейтілген мәжілісін шақырған. Тайталас, екі жақты кіналас кезінде осы редакцияда қызмет атқаратын Мақан Жұмағұлов орыс тарабын жақтап екі қайыра сөйлеп, айрықша белсенділік танытқан еді. Үшінші рет сұғына көтерілгенде Ілекең қалт тоқтатты. «Мақан! – деген. – Сенің осы ит-ырғылжыңда не шатағың бар?! Бұл екі ұлы халық – еврей мен орыс даулы мәселесін мына сенсіз, өздері шешсін!» Әлбетте, орысша: «...какое твое собачье дело... пусть эти два великих народа – евреи и русские...» Мақан ғана емес, қалған жұрт та бірден басылды. Бәрі де анық ұққан – мәселе кітап төңірегінен озып, теріс сыпат алып бара жатыр. Ақыры жаймашуаққа айналды. Ілекең қатаң ескертті, татулыққа шақырды, бірақ кітап туралы түйінді тоқтауды кейінге қалдырған. Өйткені бұл кезде әлдебір тараулары журналда басылған романның өмірлік негізі – «Черкасск қорғанысы» дейтін, ақ пен қызылдың шайқасына қатысы бар кәрі орыстар көтерілген; бұлардың өзі екі жақ: алай емес, былай, – жоқ, дәп солай, Иван әне жерде тұрған, Петр мына жерде, деген тәрізді. Арнайы өкілдері Орталық Партия Комитетіне дейін барысыпты. Осы құрметті ветерандарды шақыртып, екі жақтың да уәжін тыңдау керек еді. Ілекең бар даудың шешімін маған тапсырды. Әуелі

Алматыдан, Сарқанд пен Ақсудан, тағы сол төңіректегі орыс атаулы селендерден жеткен, бір кездегі қызыл партизан, енді қатарынан қауіп тұрса да, баяғы арындары басылмаған оншақты кәрі шалмен кездесіп, бейбіт кеңес өткіздік, бәрі жөн, бәрін де ескереміз дестік, соған орай жоғарыға тиесілі хат жолданды. Бұл кезде мен жалғыз едім, орыс тарабына жауапты Павел Косенко кейінірек бекіген. Енді отыз баспа табақ романды мұқият оқып шықтым. Шынында да бөлек-салағы көп, әлсіз дүние екен. Әйтсе де, қатардағы халтуралардан кеміс емес, тоқтатудың қисыны жоқ. Бірталай ескертпемен, өгіз өлмес, арба сынбас шешім айттық. Директордың бетпе-бет талқы кезіндегі бір ауыз қатқыл сөзінен соң, астарда жатқан ұлт араздық мәселесі мүлде жоққа сайып, орыс редакциясында тыныштық орнаған еді. Ілекеңнің қандай жағдайда да бүкпесіз, еркін сөйлейтін адуын мінезіне мысал ретінде айтып отырмын.

Енді, бұл да саясатқа соғатын, арты мазақ, күлкіге айналған бір оқиға. Әлдебір мерекеге арналған жалпы жиналыс соңында манағы Мақан Жұмағұлов қол көтеріп, сөз алды. Сондағы айтқаны: «Жақында менің үлкен романым басылып шықты. Директорымыз Ілияс Есенберлиновичке көп рақмет...» «Рақметті өзің қоймай дауласып жүрген бөлім бастығы Симашкоға айт», – деді Ілекең Мақанның сөзін бөліп. «Симашкоға да рақмет. Және редакторым Мария Васильевнаға рақмет. Әйткенмен, рақметімнің көбі сізге арналады. Молынан, жақсы қаламақы қойдыңыз. Бухгалтерияға рақмет, дұрыс есептеп, түгелмен қолыма бергеніне. Ал енді осыншама ақшаны не істеймін? Әйеліміз екеуіміз қарап тұрсақ, үйде кең, жайлы, зайыптық төсегіміз («супружеское ложе») бар, шифоньер, шкафтар тұр. Тоңазытқыш бар, телевизор да бар. Тағы бір шағын шифоньер, текше, журнал столын қойдық. Таудағы кәсіподақ санаториінде дем алып қайттық. Жаңа, қыстық пальто алдым. Ақыры, қазіргі, кейінгі шығынды есептей келгенде, үш жүз сом артылып қалды. Бұл ақшаны жұмсайтын өзгеше жағдай бар. Қазір біздің қаһарман Вьетнам халқы өздерінің езушілеріне қарсы, сырттан жеткен американдық империалистеріне қарсы аянбай күресіп, қанға батып соғысып жатыр. Көрдіңіздер, білесіздер, Алматыдағы Үлкен және Кіші парк және зоопарктің кірісінде және қаладағы көпшілік жұрт серуендейтін орталық көшелерде қызыл матаға айдақтап жазылған: «Тарт қолыңды Вьетнамнан!» – «Руки прочь от Вьетнама!» – деген, орысша, қазақша ұрандар тұр. Біздің бар көмек, қолдауымыз осы бейбіт ұрандармен ғана шектеліп жатыр. Ал қаһарман Вьетнам халқына нақты сүйемел керек. Бала аш, ана жесір, қару-жарақ жетіспейді. Яғни, бәрі қаражатқа тіреліп тұр. Мен жаңағы үш жүз сом ақшаны Вьетнамға көмек қорына құйсам деп едім. Радионы тыңдаймын, газет қараймын, еш жерде ешқандай ақпарат жоқ. Совет аудандық партия комитетіне кіріп шықтым, онда да ешкім ештеңе білмейді. Сонда бұл қалай? Қаһарман Вьетнам халқы адамзаттың ортақ жауы – американдық империализмге қарсы, қан кешіп шайқасып жатыр. Ал біздің отырысымыз мынау. Ілияс аға, сіз көп білесіз, әр тараппен байланысыңыз бар, осы үш жүз сомды Вьетнамды қолдау

қорына қалай жеткізуге болар екен?» – деді. Жұрт жаппай дағдарып қалған. Біреулер мырс-мырс. Енді біреулер дауыс шығарсам, саяси кателесіп кетем бе деп, үнсіз отыр. «Бұл мәселені шешу оңай, – деді кенет Ілекең салмақпен. – Осы артық шыққан үш жүз сомды қалтаңа сал да, жұмыстан соң өзіміздің Жазушылар одағының буфетіне барып отыр. Көп күтпей-ақ кенезесі кеуіп келген әлдебір ақынды көресің. Біреу емес, бірнешеу болып жүруі де. Осы біреу, екеу, үшеуді құмарынан шығара араққа тойғыз. Ертең де, арғы күні де. Айналасы бір аптада, қалтаңды тесіп бара жатқан үш жүз сом өзінің қажетті орнын табады. Алыстағы Вьетнамнан хабар жетпей-ақ, қаншама алғысқа қаласың!» – деді. Жымимай, күлмей, салмақпен айтты. Жұрт қыран-топан. Содан қаншама уақыт бойы біздің баспаның орыс, қазағы «Мақанның артық ақшасы бар екен!...» – десіп, күліп жүрді. Өзімізден, немесе көлденеңнен шөлдеген жұрттың тегін ақшаға сұранғаны туралы дерегім жоқ.

Баспадағы жұмыс ауыр, мейнаты мол, бірақ жассың, қазақ руханиятының қайнар көзінде тұрмын деген масат бар, қиындықтың өзі қызық, қайткенде жайсаң бір заман екен. Әрқилы, қаншама оқиғалар өтіпті. Соның бір ғана көрінісін еске түсірдім.

8

Баспадағы жұмыстың ең жауапты, әрі айрықша мәнді, шешуші тетігі – жыл сайынғы тақырыптық жоспар жасауға байланысты. «Жазушы» баспасындағы көркемдеу тобы, бухгалтерия, корректорлар бюросы өз алдына, таза шығармашылық: проза, поэзия, орыс әдебиеті, жасөспірімдер әдебиеті, қазақшаға аударма, орысшаға аударма, ұйғыр – жиыны, ауқымды жеті редакция бар. Жоспардың бастапқы нұсқасы осы бөлімдерде жасалады. Жекелеген атаулар, нақты көлемі көрсетіліп, болашақ кітаптың сұлбасы мен идеялық тұғырын айқындайтын шағын аннотациямен. Жинақты, алғашқы жоба – бас редакцияда құрастырылмақ. Яғни, Аманжол Шамкенов екеуіміздің міндетіміз. Әлбетте, бөлімнен түскен жөн-жоба қысқартылып, толықтырылып, көлденеңнен тағы қаншама атау қосылып, мүлде дерлік жаңадан қалыптанбақ. Жоғарыдан – Орталық Комитет пен Баспакомнан түсетін нұсқау бар, жекелеген авторлардың орынды өтініштері бар, сонымен қатар директордың, бас редактор мен орынбасардың өзіндік талғам, талаптары есепке алынбақ. Қалыпты рәсім бойынша, мәселен, келесі, 1968 жылы баспадан шықпақ барлық әдебиеттің нақты тізімі 1967 жылы май айында біржола бекіген екен дейік. Жаз ортасына жетер-жетпесте редакциядан өтіп, өндіріске тапсырыла бастады. Енді осы, ағымдағы жоспар күшіне енген кезде Баспакомға арғы – 1969 жылдың жоба-жоспары да ұсынылған. Міндетті болғанымен, шартты нәрсе. Резерв есепті. Сол қалпы сақталып көрген емес, уақыт оза келе, түгелдей дерлік жаңарып, қайтадан жасалады. Бұл тараптағы нақты жұмыс жаңа жылға қарсы басталмақ. Шамасы наурыз айында дайын болған келесі жоспар, әдеттегідей, директордың алдына тартылады. Ілекең әуелде жекелей, содан соң бас редакциямен ақылдаса

отырып, қайырып, толықтырып, нақтылап, ақыры мақұл көреді. Жаңадан жасалып, қалыпқа түскен бұл тақырыптық жоспар наурыздың соңы, көкек айының алғашқы күндерінен қалмай Баспасөз комитетіне жеткізілуге тиіс. Бірер аптадан соң баспа басшылығы шақырылып, Госкомиздаттың төрағасы мен бас редакторы, кейбір коллегия мүшелері – жиыны жеті-сегіз кісі түбегейлі, ең соңғы талқы жасамақ. Бұл кезде Баспаком – Госкомиздат аталатын министрліктің төрағасы – ескілікті партия қайраткері Мұхаметқали Әленұлы Сужиков. Арынды, адуын кісі. Тізгінді өз қолына алады. Қат-қабат, көлдей қағазға таңбаланған тақырыптық жоспарды мұқият ежіктеу басталмақ. Шартты түрде талқының жалпы сұлбасын кейіптейік. Тізімнің басынан түстік. «Абай...» «Абай өткен жылдарда шыққан болар. Тым көбейіп кеткен жоқ па?» Мұндайда төрағаның сұрағына баспаның директоры, немесе бас редактор, айтпесе орынбасар анықтама беруі керек. «Жоқ. Соңғы бес-алты жыл бойы Абай бір де бір рет басылмапты. Келеңсіз, тіпті, ұят жағдай», – дейді Ілекең. Абай өтті. Осыдан соң ежелгі қазақ әдебиеті – ақын, жыраулар мұрасы. Мен анықтама берем. Фольклор үлгілері. Батырлық эпос, ертегілер. Әуірімдеп бұлар да бекіді. Енді жекелеген авторлар. Ең үлкен қиындық осы арадан басталады. Үлкен әдебиетте бары, жоғы аңдалмайтын, сүреңсіз есімдер ешқандай бөгеліссіз өтіп жатады. Баспакомның бас редакторы Мұқан Мамажанов та, қалған коллегия мүшелері де мүлгіп, үнсіз отыр. Кенет... тым ірі емес, бірақ әжептәуір беделі бар, танымал қаламгер, немесе кейінде көтеріліп, атаққа ілінген жас ақын, жазушының есімі. Әлгі бей-жай ағайындар дүр сілкініп, түгел бас көтереді: не жазыпты, әлденендей шатағы жоқ па, бұл не деген керемет, ең соңында – өткен жылы, арғы жылы кітабы шыққан жоқ па... Міне, осы кезде баспа басшылығы тарабынан нақты анықтама айтылуы керек. Негіздейсің, дәлелдейсің, ақыры әрең-пәрең қорғап қаласың. Кейде біздің бар сөзіміз мансұқ болып, биылғы жоспардан шеттеледі. Енді келесі бейбақ, немесе ақжолтай. Мен баспада қызмет атқарған жылдары қаншама рет қайталанған жағдаят. Саясаты мол, жүйкесі берік, анығын айтқанда, бар тарапта бейсауат бас редакторымыз Аманжол Шамкенов әдетте әңгімеге белсене араласпайды. Дүние қисайып бара жатса, Ілекеңнің қорғауы, қажетті тұстарда менің де қолдауым қажет. Кезекті авторға бүйрегін бұрсын, бұрмасын, көпе-көрнеу қиянатқа жол беріп, ең ақыры, өзін жасаған жоспарды талан-таражға жіберіп, үнсіз отыра алмайсың ғой. Қайткенде де, ұсынылған кезекті жоспар түгелге жуық сол қалпында қабылданып жүрді. Осы орайда, Госкомиздаттың бас редакторы, сыңаржақ, кісіге қастандық жасағысы келіп тұратын дүмбілез Мұқан Мамажановтан бір айырмасы, табиғатында мейірімсіз, қатал, керек десеңіз, сыңаржақ, бірбеткей төраға Мұхаметқали Сужиков қашанда орынды сөзге тоқтар еді. Бірер мысал. 1969 жылдың тақырыптық жоспарына Дантениң «Құдіретті комедиясы» енгізілген. Мұқағали Мақатаев аудармасы. Бұған дейін төрт жыл бойы баспада сүрленіп жатқан екен. Төраға бірден-ақ секем алды. «Мұның қанша қажеті бар?» – деген. Енді менің сөйлеуіме тура келді. Мұхаметқали Әленович, – деп

бастап, Дантениң әлемдік классик екенін айттым. Содан соң, қалыпты сарынмен: «Қазақ тіліне дәп осындай алыптар – Пушкин мен Лермонтов, Толстой мен Тургенев молынан аударылған, және бұл жағдай біздің қазақ әдебиеті үшін үлкен мәртебе болды, қазақ тілінің мерейін көтеріп, бай мүмкіндігін әйгіледі, Дантениң қазақ тілінде шығуы да біздің руханиятымыз үшін елеулі оқиға, үлкен абырой болмақ!» – деп едім. Төраға бірден құлап түсті. Кейінде байқағаным, партиялық тұрғысы берік, басқару тәсілдері қатқыл Мұхаметқали Сужиков ұлттық санадан да мақұрым емес екен. «Онда жөн, – деді. – Жоспарда тұрсын. Және тезінен басылсын. Және мейлінше көркемдеп, суреттерінен ақшаны аямай, үздік кітап қылып шығарындар. Осындай ұлы тұлғаның біз дайындаған басылымы Москвадағы Халықаралық кітап жәрмеңкесінде бәйге алуы керек!» Ақыры, шынында да осылай болды. Дантеден соң, келер, әлде арғы жылы, дәп осы тәсілмен, ол да баспада сарылып жатқан «Фаустты» өткізген едім. (Гөтенің әйгілі туындысын қазақшалаған Медеубай Құрманов, бұл іске ешқандай қатысы жоқ, айдаладағы Әбдіжәміл Нұрпейісовке алғыс-рахметін айтып тауыса алмапты, «Қан мен тер» туралы арнайы мақала жазған, тағы қандай қызмет көрсеткенін білмеймін. Тәрізі, бір заматта аға жазушыдан көмек сұраса керек. Енді кітабы төтесінен жоспарға еніп, айрықша көркемделіп, басылып шыққаннан соң, бар жақсылықты сол кісіден көрген. Бұрнада көріссек те, жақын араласым жоқ Медеубаймен кейінде, қапелім бір кездескенде айттым. «Сен бар алғысыңды Нұрпейісовке емес, Есенберлин мен Мағауинге айтуға тиіс едің. Бұл кітапты мен шығарып бердім», – дедім. Аңырып тұрып қалған еді. Мен айттым: «Қаншама заманнан соң сенен ақы сұрап тұрғам жоқ, бар жұмыс үлкен әдебиеттің қамы үшін жасалды. Баспаның қожайыны – Есенберлин, ал Нұрпейісов өзі жауласып жүрген кісіге көлденең сен үшін өтініш жасамайды, жасаса, керісінше шығуы да мүмкін еді», – дедім. Содан соң Баспакомдағы талқының жайын айттым. Бәрібір сенбеді ғой деймін. Арада көп ұзамай, Медеубайдың өзі де бақиға аттанды. Неміс тілінің маманы, пайдалы жұмыс жасап жүрген дарынды жігіт еді, марқұм.) Бұл екі кітап та күрделі, әрі жан-жақты көркемделуіне байланысты, өндіріске кешеуілдеп тапсырылып, ақыры жоспарлы межесінен бір-бір жарым жылдан соң ғана жарыққа жетіп еді; есесіне көз қуантардай әдемі, айдынды шығып, ертелі-кеш екеуі де Халықаралық жәрмеңкеде бәйгелі болды.

Болашақ жылдық жоспар әуірімдеп, Баспакомнан өтті. Енді тиесілі қысқартулар, бірлі-жар үстеме, аннотациядағы өңдеулерден соң, сапалы қағазға қайыра басылып, Қазақстан Компартиясының Орталық Комитеті – Үгіт-насихат және Мәдениет аталатын, тиесілі, идеологиялық екі бөлімнің қарауына тапсырылуы керек. Бірер аптадан соң осы екі бөлімнің меңгерушілері мен жауапты қызметкерлері қатысқан және баспа басшылығы шақырылған мәжілісте – Үшінші хатшысының алдында ең соңғы талқыдан өтуі шарт. Мен жаңа келген кез – 1968 жылдың жоспары бекітілуге тиіс талқыны Саттар Имашев басқарған, мені қатыстырмап еді, кейінде әйгілі «Қобыз сарыны» үлкен қиындықпен, Ілекеңнің бірбеткей

катқылдығы нәтижесінде әрең өткен екен. Бұдан соңғы талқыларға да Ілекең мен Аманжол екеуі ғана барып жүрді. Алайда, Орталық Комитеттегі рәсім жөні – соңғы, біржола бекіген жоспар нұсқасынан айқын аңғарылатын. Арада әлденеше жыл өткенде «Жазушыға» қайта оралған кезімде, бас редактор ретінде, бұл кездегі идеологиялық хатшы Кәкімжан Қазыбаевтың алдында болдым. Бұрнағы қалыпты рәсім сақталған екен. Оның мәнісі – ғұзырлы Үшінші хатшы Баспаком төрағасы сияқты, әрбір атауды жекелей талқыға салмайды. Түйінді тұстарды ғана сөз етпек. Мәселен, мына шығарманың мәнісі неде, ана бір дүниенің қаншалық қажеті бар... деген тұрғыда. Сонымен қатар, жалпы бағдар, жаңа бір атаулар. Түптеп келгенде, тақырыптық жоспар, азды-көпті өзгеріске түсетін. Әлденеден жазықты болған, немесе, бары көп көрінген жекелеген авторлар жоспардан шығып қалуы да үйреншікті жағдаят.

Орталық Комитеттегі талқы кезінде, әсіресе, одан бұрынғы Баспакомдағы үлкен сүзгі тұсында жоспардан ысырылған автор атаулының бар салмағы баспа басшылығының мойнына жазылмақ. Яғни, ең алдымен Есенберлин, содан соң қалғанымыз. Міне, сен Пәленбайдың өлеңдер топтамасын, Түгенбайдың романын, немесе хикаят, әңгімелер жинағын мейлінше ұнатып, қатарға қостың, енді жоғарыдағы талқы кезінде әдебиет мүддесі үшін ғана емес, өзің жасаған жоспарды аяқасты қалдырмау үшін әлгі қаламгер әріптесті қадарынша қолдадың, бірақ ақыр түбінде өтпей қалды. Енді осы пұшайман азамат алдыңа келгенде, сенің кітабың Баспакомнан өтпей қалды, одан да зоры – құдай сақтасын, Орталық Комитетте сызылды деп айта алмайсың. Ғұзырлы мекемелер ілкіде атап ескерткен. Оның үстіне, әлгі жолсыз автор тұпа-тура солай қарай шабады, өз басыңа қосымша пәле тілеп алғаның. Енді алай ғой, былай ғой, қисыны келмеді деп, дерексіз сылтау айтасың, келер жылы міндетті түрде жоспарға енеді деп, дүмбілез уағда бересің. Әлбетте, бұған тоқтамаған жаңағы кісіміз дәп сол орындарға сенің үстіңнен арыз жазады, қызық болғанда, ол жақтан Пәленше-екең жоспарға неге енбеген дейтін, сөгісті қатынас аласың; мұндай реттерде, манағы авторға айтқан мәймөңке керек екен, ал мен бұлғалақтатпай, жоспардан өздерің өткізбегесіндер деп, қарсы жауап жазатын едім, енді екі қайыра жазықты болдың. Жарар, жоспардан шеттеген, кітабы тежелген қаламгер сенің үстіңнен арыз жазбай-ақ қойсын, бірақ пендешілік емес, нақты сенімі бойынша, әділдігі де осы, саған қатты ренжиді, өкпе тұрыпты, ауыр кек сақтауы да мүмкін. Абыройсыз талайың осы, көтеріп аласың. Сол мезетінде тілің кесілген, кейінде айтқаннан және пайда жоқ, әдетте ешкім де сенбейді. Тек бір-ақ рет соңғы сөзді артқа сақтағаным бар. Менің баспагерлік аяққы кезеңім. 1984–1986 жылдар. «Жазушыда» бас редактормын. Алдағы бір жылдың, 1987 болса керек, тақырыптық жоспарын бекіту кезінде мені Орталық Комитетке шақырмай қалдырды. Қожайын – Кәмәлиденов болатын. Келер-келместен Олжасқа, және оның төңірегіндегі, тіпті, ауылы бөлек бейтарап жазушыларға, жалпы қазақ руханиятына қарсы аяусыз күрес ашқан. Мені шақырмау – әлбетте, жұмыстан шеттетудің бастапқы сатысы, бірақ қалай дегенде де рәсімде

жоқ, қисынсыз жағдай, белгілі бір заводтың өндіріс жоспарын бекітерде бас инженерді қатыстырмаған сияқты. Мейлі, менің жұлдызым жоғары, Кәмәлиденовтың ықыласына зәру емеспін. Баспаға да Одақ төрағасы Олжастың көңілі үшін барғам, енді амалын тауып, кетуді ғана ойлай бастаған едім. Алайда жаласыз, аман-есен кете алмайды екенсің. Жылдық жоспар жарым-жартыға жуық талқан болыпты, бірталай жан қысқартуға түскен. Оның ішінде менің өзім алғашқы қадамдарынан бастап жоғары бағалайтын, кең көлемде жоспарға өз қолыммен енгізген Темірхан Медетбеков бар. Әлбетте, жиынға қатыссам, қорғап қалуым да мүмкін еді. Қорғай алмауым да мүмкін. Ақыры, жоспардан сонау Мыңғыстауда жатып-ақ сызылған Темірхан басқа емес, маған қатты кейіпті. Кейімеген, кектенген. Менің қаскүнемдігіме сенімі соншама, талай жерде айтыпты және тұспалдап жазған да сияқты. Әрине, менің тіршілігім Темірханға қарап тұрған жоқ, бірақ жазықсыз жалалы болғанның несі жақсы. Оның үстіне, өзің бағасын білетін, сырттай сыйлайтын азамат тарабынан. Мен бұрнада болмаған әдетпен, Орталық Комитеттегі талқылау протоколының екінші данасын сақтап қалған едім. Арада тура он бес жыл өткенде, тиесілі үзігін Темірханның өз қолына тапсырдым. Жиынға қатысушылар тізімінде менің атым жоқ және Медетбековтың жинағы жоспардан шығарылсын деп анық жазылған. Орайсыз жаладан ақталу ғана емес. Өз көңілімде кірне қалмас үшін. Бірақ Темірхан бәрібір сенбеген, сенсе де ілтипатқа алмаған сияқты. Бұдан соңғы кезеңде «кеуіп-пісіп тұратын, көкірек керіп, талтандап жүретін «Мен» дейтін біреу» туралы эпиграмма жазды. Фрейд айтқан комплекстің бір көрінісі. Мұның бәрін тізбелеп жатқаным, Ілекең бес жылға жуық «Жазушы» нәшіриятының тұтқасында отырғанда, атаулы кітабы белгілі бір жылдың жоспарына өтпей, баспа емес, Госкомиздат және ЦеКа тарабынан тежелген автор атаулы бар қырсықты ең алдымен Ілияс Есенберлиннен көруі – табиғи жағдай. Ал бұл қолжазба келер жылы азды-көпті ырғастан соң жоспарға ілінуі, көтеріңкі қаламақы қойылып, қитұрқысыз басылып шығуы есеп емес, тіпті, ешқандай тоқтаусыз, жыл сайын, үсті-үстіне кітап шығарып жатса да рақметі жоқ, өзімнің ірілігімнен деп ойлайды. Баспаның, баспа жетекшілерінің төбесінен асып, заңды нәтижеге жеттім деп білмек. Ал осы кезде директордың ырқынан тыс, бір де бір кітап кең дүниеге өріс таппас еді.

Расында да Ілекең өзінің туған даласындай дарқан болатын. Өзінің баспагерлік, қазақ әдебиетінің тынысын кеңейткен, өрісін ұзартып, ұлттық сыпаттағы бағыт-бағдарын айқындаған игілікті жұмысында кейінгі қуатты толқын – қаптай келіп, оқыстан бой көтере бастаған жастарға айрықша үміт артқан еді. Бұл тараптағы өнімді іс-әрекет – баспаның редакторлар құрамын жаңарту, нығайту шараларынан басталды. Менен кейін, көбіне осы менің кеңесіммен деп айтайын, баспаға Рамазан Тоқтаров пен Қабдеш Жұмаділов шақырылды, көп ұзамай Тұтқабай Иманбеков пен Төлек Тілеуханов келді. Дау-дамайы мол орыс тілді редакцияларды қадағалау, басқару үшін, Баспакоммен ырғаса жүріп, зерделі сыншы, білімдар әдебиет тарихшысы Павел Косенконы

алдырды. Берекесі кетіп, ыбырсып жатқан поэзия редакциясына Қадыр Мырзалиевті отырғызды. Көркемдеу тобы түгелге жуық жаңарып, бұл жерде жасынан танылған дарынды график Мақым Қисамединовке толық еркіндік берілді. Бұрыннан отырған босбелбеу ағайындар етек-жеңін жинап, Дүкенбай Досжанов, Моғзом Сүндетов, Сағи Жиенбаев қатарлы жастар мен жігіт ағалары өз орындарында нық бекіді. Сонымен қатар, жасы бар, жасамысы бар, жалпы жұртқа кеңінен жол ашты. Әсіресе, қазақ әдебиетіндегі кейінгі буын – білімі зор, танымы тың, жазуы жаңаша, екпінді, қуатты топқа мейлінше жағдай жасады. Тежеуіңіз не, іркілгені жоқ. Қатар-қатарымен, барлық жоспарға еркін қосылып отырды. Қолжазбалары бөгетсіз жылжып, тезінен жарыққа жетті. Нәтижесінде, Ілекең баспа билігінде отырған 1967–1971 және алдағы, тақырыптық жоспары бекіп кеткен 1972 жылдар шегінде қаншама жас қаламгер әдебиетке келді, әуелгі бір-екі кітабын шығарып үлгерген ақын, жазушылар жаңа туындыларын ешқандай қиындықсыз өткізіп, тұғырларын біржола бекітті, бұған дейін азды-көпті атаққа жеткендері өрісін одан әрмен кеңейтіп, әйгілі тұлғаларға айналды. Жомарт кесілген мол қаламақы өз алдына. Ілияс Есенберлиннің бұлдаусыз, сұраусыз шарапаты арқасында жігерлі жаңа буын – есімдері беймәлім қаншама талапкер үлкен әдебиетке аяқ басып, олардың алдындағы, жастары іркес-тіркес тағы қаншама қаламгер тынысын кеңейтіп, қорланып, еңселеніп, кең айдыңға шыққан. Мен осы ретте ондаған адамның атын атап берер едім. Біразы бақилық. Ал жарығы түгесілмеген тұрғыластарымның кейбірі – жоқ, мен бәріне өзім жеттім деп наразылық білдіруі тағы анық. Мен осы 60–70-жылдарда көтерілген жазармандар ішіндегі ең сорлысы болмасам керек. Бәрінен озықпын, үздікпін демей-ақ қояйын, алдыңғы қатарға шыққанымды ешкім де терістей алмайды. Осы мен – Мұхтар Мағауин – Тәңірі мен Аруақ алдында өзімнің алғашқы кезеңімде көлденең кедергісіз еркін самғап, әлденендей бір нәтижеге жетуім – Алаштың ардағы, арыстан жүрек, ақылман Ілияс аға Есенберлиннің арқасында ғана мүмкін болды деп, айнымас, ақиқат куәлік берем.

9

Мен – жасым кіші, жиырма жетіге жаңа шықсам да, бәлкім, осы балаңқы мінез көрінісі, кеудем биік, арыным қатты, өзіме жан теңгермес едім. Танымым артық, оқуым артық, жазуым да біршама биік деңгейде деп білем. Алғашқы күннен бастап-ақ Ілияс ағамен арада тепе-теңдік қатынас орнады. Менің тым көтеріңкі болмыс-бітімімнен ғана емес, Ілекеңнің парасатты байыбы мен ақсақалдық кеңдігінен. Осы, 1967 жылдың көктемінен бастап, «Жазушыда» қызметтес болған төрт жылдан астам, өте ұзақ көрінген дүбірлі мезгіл ішінде ең сенімді серігі, ақылдас, етене бауыры болдым, бұдан соң, Одақта қызмет атқарған заманы бар, таза шығармашылық жылдары бар, өмірінің ақырғы күніне дейін – он алты жылдан астам тұтас бір дәуір бойы, көп жұрт сияқты тайқығам жоқ, суынғам жоқ, алыстамадым және ең жақын адамы саналдым десем артық

емес. «Ақында адамзаттан дос болмайды, – Жалғыз-ақ сырын сөйлер қаламына», – деп Мағжан айтпақшы, Ілекең әуел бастан жалғыз ғана емес, саяқ, дара тұлға болды. «Жазушыда» директор кезінде оқшау жүрді, орталық жалғыз әдеби баспа, қазақ руханиятының ұйытқысы – отырған орны мен жаңадан көтерілген атағы әрі қорған, әрі сүйеніш екен. Кейін, «Жазушыдан» ығыстырылып, Одаққа барған кезінде, басынан асып Бірінші болып кеткен, ақыры қарсы беттің құрбанына шалып, жеңіл құтылған Әнуармен негізінен ынтымақты жұмыс жасады. Барлық уақытта да Олжаспен тату, түсіністі болды. Бірақ ежеттес дос-жары жоқ еді. Менің жағдайым сәл баскашарақ. Өзі бірде атап айтқандай «қымбатты, аяулы інісі» едім. Және кейінгі толқын, жаңа заманның түлегі. Сол ерекше жағдайды нақты пайымдап, өзінен соңғы үшінші дәрежелі қызметке шақырды һәм алғашқы күннен бастап, айрықша сенім артты. Бұдан екі жыл бұрын дайын болған, көп қиындықтардан соң, тақауда ғана ресми танымға жеткен, қазақ әдебиетінің тарихын мүлде жаңаша қалыптаған, енді ғылыми аппараты жеңілдетіліп, «Қобыз сарыны» деген атпен баспада дағдарып тұрған кітабымды қажетті көлемде бірден-ақ жоспарға енгізіп, Баспаком мен Орталық Комитет талқысынан аман алып шықты. Мен баспаға барғаннан соң арада екі жарым айға жетпей, шілденің соңында өндіріске тапсырылған. Орынбасар бас редактор аталсам да, қолыма үлкен өкім, толық еркіндік берді. Осы әуелгі жылғы тақырыптық жоспардың өзіне елеулі ықпал жасап едім. Өзім қатарлас бірнеше жігітті төтесінен қостым. Үлкенді-кішілі әркілы автордың баспа қоржынында сарылып жатқан қолжазбаларын саралау, іріктеп, қатарға енгізу өз алдына. Ең бастысы – мен тұңғыықтан аршып, қайыра көтерген Қазтуған, Шалкиіз, Доспамбет, Марғасқа, Үмбетей, емескі есімі ғана бар Асан Қайғы мен Шал ақын, тіпті, бірлі-жарым сөзі ғана басылған, оның өзі бұрма, жаңсақ Бұқар жырау – Қазақ хандығы дәуіріндегі аталы, ересен әдебиетке даңғыл жол ашылды. Алдағы арман – дәйекті монографияға жалғас кітап – осы ақын-жыраулардың шығармалары жинақталған антология. Ілекең мұны да мақұл көрді, асықпай, баспаға дайындай бер, деген.

Менің арыстан ағама алғысым шексіз еді. Қызметінде қадарынша сүйеніш болуға тырыстым, ал шығармашылық ісінде ақылдас кеңесшіге айналдым. Көпке белгілі, кейінгілер тіпті бұрмалап әкетті, Ілекеңнің жазу машығы қалыпқа түскенімен, анау тұрған стилист емес еді. Әсіресе, проза саласындағы алғашқы шығармаларында. Мен баспаға барған бетте, араға апта толмай, «Қатерлі өткел» романы алдыма келді. Дайын, екінші корректурасы. Ілекең: «Мұхтар, жағдайың келсе, түгелімен оқып шықшы, тақырыбы қиын еді, көлденең шатағы жоқ па екен», – деген. XX ғасыр басындағы ұлттық интеллигенцияның бар жағынан да қатерлі, тайғақ кешуі. Мұндай тақырыпқа барудың өзі үлкен қауіп еді, Ілекең жайлап отырып, біраз мәселенің шетін шығарыпты. Пәле іздеген сұғанақ бірталай ілгішек табар еді. Алайда, шегірткеден қорықпапты, тіпті, шығандап кеткен тұстары бар. Сонымен қатар, көпе-көрнеу ұсталатын оғашы да жоқ, бәрі де қалыпты шеңбер аясында. Мен бұл жағдайды мағлұм қылып,

Ілекеңнің көңілін бекіттім. Ешкім ұстай алмайды, дедім. Романның тілі қалай екен? – деді. Тілі бай, орнықты, бірақ асығыстық ізі байқалады, – дедім. Онда, артық көрмесең, тағы бір сүзіп шық, деп еді. Мен төрт-бес күн отырып, сөйлем құрылымы, жекелеген бір тұстардағы тіл селкеулігін қадарынша түзеткен болдым. Әдетте, екінші корректураға қол тимеуі керек, ол кезде кітап, газет-журнал атаулы линотиппен, мырыш құйылым арқылы терімге түседі, бір әріптің қатесі – бір жол қайта жасалды деген сөз, ал екі әріп түссе, жаңа сөз қосылса, немесе қысқартылса, қайыра терім әлденеше жолға кетеді. Бірінші терімде әрбір жаңа жолдың бәсі – жиырма тиын, ал екінші терімдегі жолдың үстеме құны – елу тиыннан. Жинап келгенде бірталай ақша. Әдетте, баспа үшін белгіленген мөлшерден артық, үстеме түзетулер үшін әжептәуір шығынданып жүрдік. Бірақ мәселе тиын-тебенде емес. Төтенше түзетулер көбейіп кетсе, типография наразылық білдіруі, тіпті, қосымша айып салуы тұрыпты, тиесілі графигінен шығарып тастауы мүмкін. Қайткенде де директордың кітабы. Мен тым көп болмаса да, бірталай жеңіл, үстірт редакция жасадым. Бірақ «Қатерлі өткел» тіл тұрғысында жұп-жұмыр болып, біржола оңалып кеткен жоқ еді.

Келесі кезекте, күзге қарай Ілекеңнің «Ғашықтар» аталатын жаңа романның қолжазбасы алдыма тартылды. Тақырыбы да қызғылықты, бүгінгі күн үшін ұтымды, тілі де тәуір екен. Әйткенмен, таза стильдік жағынан біршама редакцияға түскен. Бас-аяғы тиянақты, шешен, әрі көркем туынды болып шықты. Алдағы 1978 жылы жарыққа жеткен. Күні бүгінге дейін Ілекеңнің заманауи тақырыптағы ең көп оқылатын романдардың бірі. Шын мәнісінде Ілекеңнің менің қолымнан өткен, жаңадан жазылып емес, оңдалып емес, қалыпты, табиғи редакцияға түскен алғашқы шығармасы. Екінші роман – атақты «Қаһар» болатын. Ол туралы әңгіме – алда.

Ілекең жалғыз мен ғана емес, кейінгі барлық жасқа қамқор аға болды дедім. Енді бастағандар үлкен әдебиетке жол ашып, алғашқы кітаптарын шығарған, біршама танымал жігіттердің өзі жаңа қарқын алып, өрістерін кеңейтті. Атағы барлар одан әрмен өндіре жазып, абырой тапты. Танитын, жақын төңірегінде жүргендер ғана емес. Әйтеуір руханият тарабында пайдалы жұмыс жасауға мүмкін жалпы жұрт. Оның ішінде, әдетте ұмыт қала беретін, астанада шалғай облыстарда тұратын қаламгерлер. Алғашқы кітаптары сарылып жатқан, немесе кейінгі кітаптары ұзағынан бөгіліп қалған азаматтар, өздерінің аяқ астынан қатарға қосылғанына таңырқап, дәп осы іске қатысы жоқ, бірақ Алматыда тұратын, баспа төңірегінде жасайтын таныстары мен жақындарына алғыс ретінде соғым әкеліп тастаған, тіпті, қазақы мезірет жасамаса да, өздерін өлшеусіз борыштар санап, алғысын айтып тауыса алмаған нақты мысалдарын білемін. Тек шеткерілер ғана емес, Алматыда тұратын қаламгерлердің өзі төтенше табысқа таңырқаған жағдайлар көп. Осы реттегі бір мысал ретінде Медеубай Құрмановтың оқиғасын айттым. Ал тұтастай алғанда, астаналық қауым, әдебиет есігін ашып үлгерген, бұл салада азды-көпті нәтижеге жеткен, тіпті, әжептәуір атағы бар, үлкенді-

кішілі ағайындар үсті-үстіне кітап шығарып, қапшықтап ақша түсіріп жатса да, осының бәрін заңды сыбаға, өздерінің ірілігі мен ерекше дарын, талайының нәтижесі деп қабылдар еді. Әлбетте, «Жазушы» баспасы – жазушылар иелігі. Алайда, кезекті кітап жоспарға ену үшін қаншама есікті тоздыру қажет. Бұдан соң қысым, қиянатқа ұшырамай, бар жазғанын сол қалпында өткізу – тағы соншама машақат. Ілияс Есенберлиннің әдебиет болашағын ойлаған кемеңгер кеңшілігі арқасында бәрі де оп-оңай болып шықты. Жақсы шығарма атаулы, оның ішінде бұрнада мүлде дерлік беймәлім, немесе әзір кеңінен танылып үлгермеген қаламгер атаулы кезекті тақырыптық жоспарға бөгеліссіз енеді, бұдан соңғы, типографиямен арадағы жолы және жеңілдеген. Алайда, бұрнағы әріптестер мен қатарлас, тұрғылас азаматтар, тіпті, кейінгі жастар тарабынан маған Ілияс Есенберлин кеңінен жол ашып берді, бірімді екеу қылып, көтермелеп еді, бар абыройымды одан әрмен асырып еді... дегендей алғыс естімедім. Қандай да жақсылықты бағаламау – жалпы адам баласына тән кінәрат десек те, жүз елу жыл отарлық кіріптар күн кешкен, оңы мен солы шатысқан біздің қазақ қауымы үшін үйреншікті мінез тәрізді. Орыста мәтел бар екен: «Хочешь нажать себе врага – сделай человеку добро» – бай әрі оралымды қазақ тіліне көшірсек: «Жау тапқын келсе, жақсылық жаса» – деген. Ілекең қаншама жазарманға жасаған сансыз жақсылығын ешқашан бұлдаған емес. Бұл – түптеп келгенде, Ата Қазақтың үлкен әдебиеті мен сан ғасырлық мәдениетіне қажетті демеу мен қолдау деп білді. Ал Ілекеңнің шарапатын көрген ағайындардың көпшілігі – сырттай болмаса да, ішкі ықылас, алғыс сезімін артық санауы өз алдына, ақыр түбінде бітіспес жау болып шықты, кезінде көпе-көрнеу зиян жасамағанының өзі әрқилы тәсілмен жеккөрініш, тіпті, өшпенділік ниетін айқын танытқан. 90-жылдар, әлейім-тәлейім заманда, жағдайы бар жақын, немесе сыйлас, таныс адамнан қомақты қарыз алған, ақыры, сол қарызын өтемей, бойға сіңіріп кету үшін мал иесін өлімге ұшыратқан жағдайлар болыпты. Өз қолынан өлтірмесе де, көлденең ажалын тілеген; тілемесе де, осындай жағдайда бар борышынан құтылып шықпақ. Рухани қарыздың жөні де осы сияқты. Борыштар екенінді білесің, сонымен қатар, осы кісінің алдында құның түсіп тұрғандай, орысша айтқанда, «комплекс неполноценности» – тексіздіктің жегі құрты, бұл азаптан құтылудың төтенше жолы – сол баяғы жарылқаушымен аранды ажыратып, тіпті тікелей жаулыққа бастау тәрізді көрінбек. Хош. Тірі пендеге қиянат жасамаған, өзінің асқаралы әдеби еңбегін айтпағанда, сол бір тайғақ кезеңде қисапсыз жақсылыққа жол ашқан Есенберлинді неге ғана көпшілік жазарман қауым соншама жек көрді деген жұмбақтың шешуі ретінде айтып отырмын. Партиялық тұрғы, әрине, өз алдына. Айтақ та бар. Көре алмаушы қызғаныш та бар. Әйткенмен, ең негізгі себеп – Ілекеңнің ешқандай бұлдау, міндетсіз, жалпы жұртқа жаппай тілектес рақым-қайырының нәтижесі деп білем.

Осы ретте, бұрын жарияға шығып кеткен бір ғана жағдаятты амалсыз еске түсіруге тура келіп тұр. Түгелдей қайталап жатпаймын. Кезінде «Жұлдыз» журналына шыққан – 2004, №6, бұдан соң, 2006 жылы

«Кертолғау» атты кітабымда басылды, кейінгі жинақтарға да еруге тиіс. «Өтірік қостым ішіне...» яғни, Қадыр Мырза-Әли кейіптеген Ілияс Есенберлин» деп аталады. Қартайған шағында ақыннан прозашыға айналған Қадырдың «Иірім» дейтін, естелік кейіпті кітабындағы Ілияс Есенберлин туралы жалалы ғайбаты жөнінде. Есенберлиннің жазушылық қызметі туралы емес, оның адамдық тұлғасына күйе жаққан, жаққан емес, біржола кісәпір, екіжүзді, пәлекор һәм дәрменсіз сорлы, мүсәпір бишара ретінде бейнеленген, Қадырдың өзі «тікелей куә болған» тоғыз оқиға баяндалыпты. Аталмыш мақаламыздан бір үзік: «Ерекше әңгімелердің мазмұны мен әуезе, мағнасы, астары мен уытын айтпағанда, автордың өз атынан берілген тікелей мінездемелер қандай! «Кәрі түлкі», «талай-талай абыройсыз іс-әрекеттері», «жасаған қиянаттары», «бір адамды ғана ұнатпай, бір адамды ғана жек көріп қойса ештеңе емес, топ-тобымен жоққа шығара беретін», «шындық, әділдік, логика деген ұғымдарға мән беріп жатпайтын, не істеймін десе соны істейтін», «әділетсіздік... қорлау...» Кітаптың ұзына бойында, әр тұста сыналап берілген «естелік» әңгімелерді жинақтап, екінші қайтара оқып шықсаңыз, әлгі мінездемелердің тым сыпайы, әдепті қалыбын танығандай боласыз, шын Есенберлин – адамның азғыны, екі жүздінің жүйрігі, зұлымның сұмпайысы, қиянатшыл қаскүнем – бір сөзбен айтқанда, көрген түгілі естіген түңілетін жиренішті құбыжық болып шығады...» – деп түңіліппіз. Әлбетте, кемшіліксіз пенде жоқ. Тек қана жаманын тізсе, тірі арыстанынның өзі өлі тышқан болып кетуі мүмкін. Бұл ретте бәрі басқаша. Қадыр «өз көзіммен көрдім» деп сыпаттаған тоғыз эпизод та бастан-аяқ ойдан шығарылған, өмірде болмаған, ешбір қисынға сыймайтын, жалған ғана емес, жалалы кесапат. Әрқайсын жекелей талдап, терістедік. Қайталап айтайық, Ілияс Есенберлин де пенде, іздегенге үлкенді-кішілі кемшілік мінезі де табылар еді, бірақ Қадырдың максаты – Ілекеңді аяқты адам ретінде біржола мансұқ ету талабынан туындаған, және, осымен үшінші мәрте қайталайық, бастан-аяқ ойдан құрастырылған шалағай, парықсыз өтірік. Менің мақалам шығысымен, Қадыр «Жас Алашта» ұзақ көлемді, байбалам мен ойбайға құрылған жауабын жазып бастырды. Мен көріп едім, куәгермін дегеннен басқа уәжі жоқ, оның есесіне адамдық кейіптен тыс екінші бір құбыжық ретінде Мұхтар Мағауиннің бейнесі қалыптанады. Қазақша айтқанда, қатын-ұрысқа кетіпті. Әрине, қайыра жауап беруде мән қалмаған еді.

Тұрлаусыз қиялға ерік берген осыншама өшпенділіктің сыры неде? Әлденендей реніш, өкпе болды ма? Немесе кітаптары тежелген, бүлінген қиянаты? Бәрі де керісінше. Тағы да аталмыш мақаламызда келтірілген бір дерек: «Енді Ілияс Есенберлиннің өз басына келсек, «Мен оның қарауында екі-үш жыл жұмыс істедім. Сол азғана жылдар аралығында Ілекеңнің талай-талай абыройсыз әрекеттеріне куә болдым, – дейді Қадыр. Біз де Ілекеңнің қарауында қызмет атқарып едік. Тура төрт жыл. Оның ішінде Қадырдың жаңағы екі-үш (шындығында толық үш) жылы да бар. Талай-талай абыройлы ісіне, ерлік күресіне куә болдық. Қазақтың қаншама дарынды жасына жол ашты. Ұлттық мұрат үшін аянбай айқасты.

Жазушылығын айтпайық, абзал Ілекеңнің тек баспагерлік, бүкіл ұлт үшін игілікті қызметі туралы тұтас бір кітап жазуға болар еді. «Рас, ол маған жаманшылық жасаған жоқ», – дейді Қадекең өз сөзінің тек адалдық, әділдіктен туғанына меңзеп. «Жақсылық қана жасады!» дер едік біз. Және қандай жақсылық! Бүгінгі жұрт таныған ақын Қадырдың берік іргетасы ғана емес, төрт қабырғасы да осы Есенберлиннің қарауында, «Жазушы» баспасында қызмет атқарып жүрген жылдарда қаланды. Қадырдың өз тілімен айтсақ, мен де нақты куә болдым. Қадыр аға! Дәп осы ретте жалтара алмайсың, Ілияс Есенберлин «Жазушы» баспасында директор болып тұрған төрт жылда неше кітабың шықты? Алты кітабың: «Бұлбұл бағы», «Ақ отау», «Күміс қоңырау», «Домбыра», «Бессоница», «Белая юрта». Ілекең Мәскеудегі атақты «Советский писатель» баспасының коллегия мүшесі еді, Қазақстан тарабынан барған жақсы кітап атаулыға жолдама, қорытынды пікір беріп, қолдап, қорғап отырды, Ілекең мақұлдмаса, бұл баспадан ешбір кітап шықпас еді. Осы орайда көшпен бірге Ілекеңнің шарапатын көрдің. «Соловьинный сад». Тағы бір кітап деп қой. Төрт жылда жеті кітап!..» – деп ежіктеппіз. Осының бәрінің үстіне Ілекеңнің Қадыр Мырзалиевті «Жазушы» баспасының поэзия редакциясының меңгерушісі қызметіне алғаны, яғни, бүкіл қазақ өлеңінің тағдырын қолына табыстағанын қосып қойыңыз. Осыншама сенім, құрмет, игілікке орай – қаншама пәле-жала, қисынсыз ғайбат.

Айта кету керек, Қадырдың естелік кейіпті, негізінен қияли-ғажайып оқиғаларға құрылған «Иірім» кітабында айрықша «әшкереленген» – жалғыз Ілияс Есенберлин ғана емес. Ғабит Мүсіреповтен бастап, Мұқағали Мақатаев пен Жүмекен Нәжімеденовке дейінгі аралықта қалам ұстаған, «тұрмыстан азған» бар қазақ. Және ең кереметі – бәрі де өтіп кеткен, қисынды жауап қайыру мүмкіндігі жоқ марқұмдар. Осы қатарда «Жазмыш» дейтін тағы бір прозалық кітабы болып еді. Бұл – әлемдік әдебиет тарихындағы маскүнем мен есалаң, жындыбас пен қияпас – қайткенде де қалыпты өмір сүрмеген, ақыры қорлықта өлген ақын, жазушылар өмірінен әрқилы мысалдар келтірілген, былық пен былғаныш, қисалақ пен қылмыстар теріп алынған өзгеше құрама. (Және жан түршігерлік кереметі – ешқандай дерексіз-ақ Ұлы Абайды да осы топқа апарып тіркеп қойыпты.) Қайткенде де біртұтас идеяға құрылған, төтенше мазмұндағы екі кітап табиғаты – абыройлы ақынның қартайған шағында бар білігін, жүйрік қиялын, ең бастысы, қаншама уақытын жұмсап, осындай, патологиялық сыпаттағы еңбектер қалдыруы – таң қаларлық құбылыс, бәлкім, болашақта Фрейдтің психоанализ ілімі тұрғысынан түбегейлі зерттелуге тиіс кілтипан.

Ізгі Ілияс Есенберлин туралы жүрекжарды естелігімізде осы бір көңілсіз жағдаятқа қайтып оралуымыз – ұлы қайраткер туралы кейінгі кездегі әлдебір мақала, ғұмырбаяндық еңбектерде Қадырдың әлгі жазбаларына сілтеме ұшырасады, тіпті, тұтас бір эпизодтары қаз-қалпында баяндалып жатқанын көрдік. Ілекең ірі ғой, бірақ осындай да пақырлығы болыпты дегендей. Болған жоқ. Жоқ, және жоқ! Өз тұсындағы кейбір ағайындар сияқты, Есенберлин – жазушы емес еді,

халтурщик еді, жазғанының бәрі өткінші, түкке тұрмайтын арзан-кұрзан деңіз. О дүниедегі Ілекең күліп жатар, әзірше бұ дүниедегі мен асыл сөзімді шығындамаймын. Ал Қадырдың ізімен: «Есенберлин адам емес екен!» – десеңіз, аруақтың кәріне ұшырауыңыз анық. Жалғыз Есенберлин емес, қазақ рухын көтерген бұрынғы-соңғы барлық аруақтың наласы мен қарғысына. Және кейінгі ұрпақтың алдында кісәпір боласыз.

10

Отбасындық шежіре бойынша, Ілекеңнің сойына негіз болған Есенберлі – туған әке, болмысы да, ғұмыр жолы да беймәлім, тіпті, жұмбақ кейіпті жан; айттық, қайткенде де төменгі таптағы тақыр кедей емес. Төрізі, базарлы Атбасар қаласындағы, ірі алпауыт шықпаса да, біршама дәулетті, тұрмыс-жағдайы орнықты кісі... Есенберлінің әкесі – Бітеубай. Есімінен басқа дерегі жоқ. Бұл Бітеубайдың әкесі – Жекебатыр... Өзгеше, әрі танымал есім сияқты. Енді ойланайық. Жекебатыр... Жеке батыр! Қазақтың азаттық жолындағы күрес тарихынан белгілі тұлға. Кенесары ханның атақты серіктерінің бірі. Қолбасылық қабілеті ғана емес, жеке басының ерлігімен даңқы шыққан. Ағыбай, Жанқожа, Иман, Байтабын, Құрман, Бұғыбай, Бұқарбай қатарлас, Наурызбай сұлтанға жете-қабыл, аруақты ер. Тума есімі – Төлебай, қысылтаяң кезде топтан озып, жасанған жауға қарсы жалғыз шабатын қайтпас ерлігі үшін Жеке-батыр мәртебесін алған. Ілияс Есенберлиннің бабасы екен! Атақты жазушымыз осы Жеке-батырдың тікелей үшінші ұрпағы болып шықты. Жаңа, бұрынғыдан да тар заманда көк болаттың жүзіне емес, көк сиялы қаламның күшіне бағып, Алаш тарихын әйгілеу, ұлттық сананы көтеру майданында жарып шыққан Ілияс Есенберлиннің өзі де, сөз жоқ, Жеке-батыр еді.

Бағзыда, бұдан жиырма-шақты жыл бұрын әлдеқалай жазғаным бар. Мен осы ғұмырымда ештеңеден қорықпайтын, жүрегі түкті екі кісі көрдім деп. Мұның екіншісі, әлде қажып, шаршады, анығы – бақайының басынан әлденендей қапия тұзаққа шалынды, әуелгі бетінен тайқып, баз-базында қиыс, тіпті, теріс сөйлей бастады. Ал ол замандағы ерлігі астам екеудің үлкені – осы айнымас, қайтпас қалпында дүниеден озыпты. Енді неше жыл жасаса да, сол әуелгі кейпінде қалар еді, тіпті, арындай түсуі, ашыла түсуі күмәнсіз. Ілияс Есенберлин. Қандай да қамалған жаудан тайқымайтын, қысылтаяң шақта қаймықпай қарсы шабатын нағыз қаһарман еді. Және үнемі дерлік жалғыз өзі.

Орысша, қазақшаға бірдей. Мінберде болсын, дөңгелек стол, мәжіліс пен талқы болсын, даусын көтермей, сабырлы, байыпты, дәлелді, нақты сөйлейтін. Жоғарыда тұрған ғұзырлы партократтар – Үшінші хатшы Имашевпен, бөлім меңгерушісі Есенәлиевпен Орталық Комитеттегі арнайы жиындарда да, жекелей кездесулерде де талай айқасты. Мен өзім тікелей куә болғам жоқ, нақты жазбалар мен мәжіліс протоколдары бар. Әрқилы жағдайда Михаил Есенәлиевтің және партиялық насихат бөлімінің орынбасар бастығы Сапар Байжановтың атына жазылған

қатынас қағаздар мен анықтамаларды білем. Біразының әуелгі үлгілері мен көшірмелері менің Алматыдағы жеке архивімде сақтаулы тұр. Бұлардың баспа жұмыстарына қатысты нұсқаларын орыс тарабының орынбасар бас редакторы Павел Косенко екеуіміз дайындайтын едік. Нақтылап айтсам, мен қазақша түзіп, орысша жобасын жасаймын, содан соң Павел екеуіміз отырып, тиесілі қалыпқа түсіреміз, нақтылаймыз. Ілекең қарап шығып, ішінара түзетулерден соң, немесе сол күйінде қол қояды. Ал өзіне тікелей қатысты, кіді мәселелерге өз қолымен жазады. Немесе, Павел Косенкоға негізгі тұрғыларын ежіктеп барып, дайын болғаннан кейін түбегейлі тексереді. Бірде Үшінші хатшы Саттар Имашевтің атына ұзақ, оншақты беттік, өте ауыр хат жазды. Өзі. Ресми мәлімдеме. Бірден орысша түсірген. Мен қарап шықтым, ешқандай кінәрат таппадым, ал Косенко мұқият оқып, бірер жерде әуезін нақтылады. «Қатерлі өткел» мен «Қаһардан» бастап, бүгінгі «Алмас қылышқа» дейінгі кезеңде, төрт-бес жыл бойы партиялық Үшінші хатшы тарабынан жасалған қысым мен көпе-көрнеу қиянатты тізбелей келіп, сіз Есенберлиннің жеке басына ғана емес, өткендегі бүткіл қазақ тарихына қарсы пиғылда келесіз деп, нақты айып таққан. Ең соңғы редакциясы Имашевтың өз қолына тапсырылды. (Сонымен қатар, сапалы, аппак қағазға нақпа-нақ көшірілген бір данасы Қонаевтың атына жолданды, апарып берді ме, пошта арқылы жіберді ме, нақты айта алмаймын. Сондай-ақ, келесі даналарын тағы бір жерлерге табыстаған сияқты. Осы һәм ұқсас жағдайдағы басқа да көшірмелері, бәлкім, әуелгі қаралай нұсқаларымен қатар, Жазушының қолжазба қорында – атаулы музей үйінде сақталуға тиіс.) Алайда, партиялық тұғыры берік Имашев мұндай доңайбат, қарсы шабуылдан имене қоймады. Асса, белсенді қимылдан азғана уақытқа тартына тұрған шығар. Біріншінің ыңғайына қарауы да мүмкін. Ал ол тараптан нақты емеурін болмады. Көп ұзамай-ақ Ілекең «Жазушы» баспасынан ысырылды. Одаққа екінші хатшы болып барған. Біріншіге өтсе де, баспадағы күш-қуатына жетпес еді. Бұдан соң осы жарты бастық қызметінің өзі көп көрініпті. Алайда, Ілекең қолайсыз, қарусыз жағдайдың өзінде күресін тоқтатпап еді.

Ілекеңнің майданнан соңғы кезеңнен – өмірінің ақырына дейінгі нешеме жыл бойғы қаншама суреті сақталған. Атаққа шыққан заманында Сұлтан Орзалин түсірген сұхбат-телефильм бар. Басқадай да әредік кадрлар болса керек. Алайда, сурет пен жанды бейненің біршама айырымы байқалмақ. Сондықтан, өзім білген кезеңдегі нақты портретіне қатысты азғана байып. Ілекеңнің түр-тұлғасы нағыз қазақы кейіп танытатын. Бидай өнді. Сәл-пәл сопақша келген дөңгелек бет. Маңдайы жазық, кең. Қабағы биікше, қасы имек. Қиығы түзу, қоңырқай, үлкен қой көзді, жанары ашық. Орташа биікті қыр мұрын. Ерні бедерлі, иегі қатқыл. Шашы жас кезінде тым қалың болғаны байқалады, кейін де онша сиреген жоқ; баспаға келген кезінде – елу екі жаста – көкшулан болатын, өмірінің соңғы он жылдығында, қос шекеден жоғары ысырылып, мүлде ағарып кетті, сонысы ашық өңіне жарасатын, аппак жібектей. Мінезі мейлінше ұстамды, қандай қиын таласта, дау-дамайда, әдепкі қызмет

бабында дегбірін жоғалтқан емес, әуезі қашанда бір қалыпты, қоңыржай. Кейде нықтап, қадап айтатын, онда да дауыс көтеру жоқ. Бейсауат отырыстың өзінде өтімді, айбары сыртқа теуіп тұрмаса да, айдынды. Жақынға жұмсақ, дұшпанға қату еді. Кең, кемеңгер, пенделік ұсақтығы болмайтын. Қашанда жақсылық жасауға бейіл. Мәрт. Кемшілік атаулыға кешірімшіл. Осыншама дарқан, жайсаң көңіліне қарамастан, темір өзек дерліктей, діні қатты, жігері серпімді, қайтпас қайсар еді. Өмірлік, мәнді мәселелерге келгенде ақырына дейін, талмай күресетін. Жағыну, жәреуке дегенді білмеді. Тірі жаннан именіп, тізгін тартқан емес.

Ілекең орта бойлы кісі болатын. Иықты, кеуделі емес, бірақ шымыр, ширақ. Арық та, толық та емес, дыйлы, қарны шықпаған; жүріс-тұрысы қашанда қагілез, қашанда сергек. 1942 жылы майданда оң аяғынан жараланған, нәтижесінде елге қайтқан, Отан соғысының мүгедегі санатында. Алайда, көпе-көрнеу кемістігі жоқ еді. Кейінде кейбіреулер долбарлап айтып жүргендей, ешқашан таяқ ұстамаған, ақсандап баспаған, аяқкиім өкшесі де бірдей. Маймақ аю сияқты, оң жақ аяғын аз-маз сылттып қана басатын, онысы мүлде дерлік байқалмайды, тіпті, үлкен кісіге жарасты. Бөгесін, ақауы болмағандықтан, жаяу жүргенді жақсы көретін. Жамбыл мен Мир (қазірде Желтоқсан) көшелерінің қиылысындағы пәтерінен Коммунист-Комсомол (қазірде Абылай хан – Төле би) проспектілерінің терістік-батыс қапталы, Жазушылар одағының ғимаратындағы баспаға қашанда жаяу келетін және жаяу қайтады. Ол кезде Госкомиздат, яғни Баспаком межесі – екі шақырымдай жер, Киров (Бөгенбай) мен Мечников (Әди Шәріпов) көшесінің қиылысы, екі қабат шағын ғимаратқа орналасқан, әрбір бейсенбі, сағат түскі екіде коллегия мәжілісі, айына бір рет болса да, жұмыс бабында қатынасуға тура келеді, жылдық жоспарды талқылау, ағымдағы әрқилы жұмыстар тағы бар, Ілекең үйінен, немесе баспадан ертерек шығып, осы аралықта да жаяу жүретін, қажетіне қарай, мен де ерем, ағамыз екеуіміз, шамасы қырық-қырық бес минуттай бұрын шығып, әңгіме-дүкен үстінде, сейілдеп барар едік. Аяғын ауырсынып көрген емес, қайта осы жүрістен тыныс алатын.

Директордың атына бекітілген машина бар. Ақ «Волга». Баспаға келгеннен соң үш күн өтпей, маған байлады. Ол кезде мен «Горный гигант» аумағы, әуелде Партизан, кейінірек Яблочная дейтін шалғай көшелерде, жалдамалы баспанада тұрам, арада бес-алты ай өткенде 9-микрорайоннан қазыналық пәтер әперді, бұл да бірталай жер, меншікті машина менің жүріс-тұрысыма үлкен жеңілдік әкелді, жұмыс жағдайына қоса, бірер жылдан соң кішкентай қызым мен екі ұлымды ясли-балабақшаға осы машинамен апарып және алып қайтып жүрдім. Қызмет көлігін маған басымен өткізгені – әлбетте, артықша сыйластық. Машинасын орынбасарға тапсырыпты деп бірталай сөз болған, көлденеңнен арыз да жазылыпты, алайда, Ілекең елеп-ескермеді, кімнің қанша шаруасы бар деп, күлген де қойған. Сонымен қатар, мен пайдаланбасам, бұл міндетті машина күнұзақ қаңтарылып, баспаның алдында тұрар еді. Ілекеңнің өзі мінбейді. Қажетсізінен ғана емес, машинаға отырса, басы айналатын. Тек Баспакомдағы, немесе ЦеКа-дағы

әлдебір асығыс, шұғыл шақырыс кезінде ғана пайдаланбақ. Сонымен қатар, Москваға барар кезде аэропортқа. Қайтар жолында көбіне арнайы қарсы алам. Ақсақалға құрмет қана емес, баспа ісіне, Ілекеңнің өз кітаптарына қатысты қажетті ақпар, сондай-ақ Мәскеу тарабындағы соңғы жаңалықтарды алдымен естисің. Және жақындықтың өзгеше көрінісі.

Ілекеңнің денсаулығы өте жақсы еді. Баспада, тығыз араласып, күнделікті біліскен бес жылға жуық ұзақ уақыт ішінде ауырып-сырқаған, тым құрса тымау тиіп, жұмыстан қалған жағдай болмап еді. Тек бір ретте ғана, 70-жылы ғой деймін, қызметінен бөгеліп, әлдебір шұғыл шаруамен мені үйіне шақыртты. Барсам, жеңгеміздің зәресі ұшқан, балалары да үрпий тұр, Ілекең ауызғы бөлме, кең креслода қатты қиналып отыр екен. Бүйректен тас шығыпты, әне-міне жедел-жәрдем машинасы келуге тиіс. Нақты есімде жоқ, Ілекең баспаға қатысты, тезінен жасалуға тиіс әлдебір шаруаны екі-үш сөйлемнен, екі-үш бөліп әрең айтты. Содан соң бас изеп, жүре бер дегендей ишарат білдірді. Дәрігерлер мен шыға бере жеткен. Министрлер Советінің емханасына алып кеткен екен, үш-төрт күннен соң құлан-таза айығып шықты, – бүйректен қуық жолдарына өткен тас ешқандай отасыз, әлдебір дәрі, ерекше емнен соң, өз бетімен түскен екен. Күмәнсіз, денсаулығы мықты еді. Ол кездегі ұйқысы да тыныш, тәбеті де жақсы. Осы қуат пен жігер арқасында қарқынды және сапалы еңбек жасады. Күйі кетуі – өмірінің соңғы екі жылында. Онда да пәлекет – ішкі ағзадан емес, сыртқы зорлық пен қысас, тынымсыз зобалаң нәтижесінде иектеген.

Ілекеңнің мінезі өте ұстамды еді. Айттым. Табиғи, тума қасиетімен қатар, үлкен мәдениет көрінісі. Қызмет бабындағы өктемдігі де, таластартыста қызбалығы да жоқ, бір қалыпты. Сондай-ақ, үлкенмен де, кішімен де қатынасы, әңгімесі, пікір алысы ортақ, теңдік жағдайда. Зордың алдында кішірейіп, кішінің көзінше дүрдиіп тұрмаған. Қандай да қызмет, жақсылығын ешкімге бұлдап көрген емес. Сондай-ақ, өзіне қатысты азғана ықылас, көмек атаулыны артығымен бағалап, айрықша ілтипат танытар еді. Адам баласына жанашырлығы ерекше болатын. Көмек жасағысы, артық үлес бергісі келіп тұрады. Тіпті, Ілекеңнің адамдық намысын жойдасыз жаладан қорғаған аталмыш мақалада тәптіштеп жазғанымдай, түзелмес ішкіш әрі міндетіне салғырт жас ақынды, қаншама баласы бар ғой, обал болады деп жұмыстан шығармай қойған еді, керісінше, жыл сайын дерлік өлеңдер жинағын, жаңа кітабы болмаса, қайыра басылымын жоспарға енгізіп тұрды. Жас атаулыға мейлінше жол ашқан жомарт қамқорлығы өз алдына.

11

Мен «Жазушыға» барған алғашқы күннен бастап, Ілекеңмен ортамызда барлаусыз, есеп-қисап, бүкпесіз, еркін қатынас қалыптасты. Жұмыс бабындағы риясыз жағдай өз алдына. Бастық пен бағынышты арасындағы ресми байланыс емес, жасы үлкен ақсақал мен одан екі

еседей кіші іні арасындағы ізетті сыйластық та емес, бағыт-бағдары ортақ, атаулы мақсат жолындағы серіктес, қанаттас алаш азаматтарының кәміл түсіністі, әманда тілектес, құрмет пен алғысқа толы өзгеше жалғастығы. Бар айырма – мен қашанда тұпа-тура «Ілеке» деймін, «Сіз» деп сөйлеймін, ал Ілекең іш тартқан «Мұхтар» мен «сеннен» айнымайды. Жұмыс қажетіне қарай, кез келген уақытта алдына сұраусыз барам, Ілекең де кей реттерде арнайы шақыртпай, әлденеге ақылдасу үшін менің кабинетіме өзі келетін. Баз-базында алдында ұзақ отырамын. Баспа ісіне тікелей қатысты мәселелер ғана емес, Қазақ тарихы, бүгінгі әдебиет, жекелеген жазушылар туралы бейсауат кеңес, кейде осының ешбіріне қатыссыз пәндәуи әңгімелер, әрқилы қызғылықты, немесе төтенше оқиғалар. Ағамыз бен екеуіміздің арамызда тыйым тақырыптар жоқ еді. Мәселен, Мағжанның тағдыры, Ахаң мен Жақаң туралы. Мен жеке басым лагерьде отырып, тергеуге түспесем де, репрессияға ұшыраған әулет ұрпағымын, өмір жолы өзгеше Ілекең бұл жағын білмесе де, бостан-босқа жайылмайды, ашып айтпасақ та белгілі жағдай, мұндай кіді әңгімелер, сөз жоқ, тыңдауыш жабдықтары қойылған үлкен кабинетте емес, сыртқары, онда да екеуара жүрген кезімізде айтылатын. Әуелде «Қатерлі өткелді» жазған, кейінде Кенесарыны көтеріп, бұрынғы-соңғы қазақ тарихына тағы бес роман арнаған Ілияс Есенберлин өз халқының айнымас патриоты, осы сөздің ең жақсы әрі толық мағнасындағы ұлтшыл болатын. Бұл тақырыпта қашанда іркілмей сөйлесеміз. Алайда, бүгінгі күн жағдайына бойлап, тым тереңге кетпес едік. Ілекең тіс қаққан кәрі тарлан, мен, жас та болсам, кейінгі совет-орыс отаршылдығы туралы түсінігім толық, әйткенмен, ашылып сөйлемеймін. Бірақ айтпасақ та белгілі. Кейінгі кезде, әсіресе 100 жылдық мерекеге орай, әрқилы зерттеуші, жазармандар тарабынан Ілияс Есенберлин Совет өкіметін тәуір көрді, коммунистік нанымда болды дегендей қисынсыз тұспал, тұжырымдар айтыла бастады. Баяғы, советтік соқыр сананың көрінісі. Біз сенгенде ол неге сенбейді деген долбар. Табанда тапалып жатқан тексіздер сенген шығар, ал анығына келейікші, – сол өкіметті басқарып отырған партия көсемдері, – арыға бармайық, кейінгі, біз көрген Брежнев пен Ельцин, Горбачевтардың өзі коммунистік идеяларға, советтік ұрандарға сенді ме екен? Сенген болса, биік мансаптың бар игілігін көріп отырып, әуелгісі неге божыратқан, кейінгісі неге құлатқан? Партиялық көсемдер сондай солқылдақ болғанда, санасыз қара тобыр демесек, көкірегінде сәуле бар кез келген тірі пенде осының бәрі жалған, бәрі алдамшы екенін жақсы білді, тек айтуға, әшкерелеуге мүмкіндік жоқ. (Соған қарамастан, коммунистік ұрандардың жалғандығын, советтік саясаттың екіжүзділігін нақты әшкерелеп, жазып, суреттеп жатқан орыс қаламгерлері мен диссиденттер туралы айтпай-ақ қоялық.) Ілияс Есенберлиннің жағдайы тіпті бөлекше. Тарихи санасы, қазақтық болмысы, сыншыл ақыл-парасаты өз алдына. Алаш азаматтарының тағдыр, талайын жете таныған, осы тараптағы біраз өксігін «Қатерлі өткелге» салған, қазақтың ғаламат ашаршылығын көзімен көрген, Үлкен, қызыл террорды сырттай болса да байыптап, көңілге түйген, өзі де ұлтшыл атанып, сол үшін сыныққа

сылтау – репрессияға ұшыраған, бұл сүргін қапастан ғайыптың күшімен ғана аман шыққан, ұлт тарихы тар соқпаққа салынып, әдебиет өрісі мейлінше шектелгенін ұққан, аз-мұз санасы бар зиялы азамат атаулы қатаң бақылау астында жүргенін аңдап, таныған, кез келген уақытта оң дүние – теріске айналып, қара түнек қайтадан орнауы мүмкін екендігін жан жүйесімен кәміл байыптаған, осының бәрін жиып қойғанда, қазақ халқын ұлт ретінде жаныштау қалыпты саясатқа айналғанын, енді, соңғы жылдарда «Тың көтеру» ұранымен отаршылдық науқан мүлде жүгенсіз, зорлық-зомбылық жағдайында жүзеге асып жатқанын нақпа-нақ көріп отырған, бар сұмдықты жан-жүйесімен сезініп, мейлінше тітіркенген Ілияс Есенберлин советтік құрылысты мейлінше жек көретін. Тек ашып айту мүмкін емес.

Ілекең туған халқын айрықша құрмет тұтатын. Өте жоғары бағалады. Айтқанымыздай, жүйелі отаршылдық пен күнделікті қиянатты көзбен көріп, көңілмен танып отыр. Кез келген адал, таза, намысты кісі әділетке ұмтылмақ. Ілекеңнің ұлтшылдығы – әу баста осындай табиғи түйсік нәтижесінде қалыптанған еді. Арыдағы Алаш арыстарының көлеңкесі өз алдына. Қайраткерлік жолын жаңа бастаған кезінде, елеусіз ілгішек үшін ауыр жазаға кесіліп, түрмеден өтіп, айдауға түсуі – осы ұлтшылдық үшін берілген жаза демеске болмайды. Тұрмыстағы, күнделікті тіршілік, өзіне қарасты мекеме шегіндегі теңдік пен әділет жолындағы азғана, шын мәнісінде жойдасыз саналған кінәраты үшін. «Халық жауының» қызын алған айыбына Орталық Партия Комитетінен ысырылып, енді Филармония директоры болып жүргенде, Москвадағы Қазақ мәдениетінің декадасына қатысты жұмсалған қаражат есебі – ресми қағаздағы қалыбынан асып кетіпті – 870 сом артық жұмсалған. Әлде бухгалтерия қатесі, әлде тиесілі шығын атауларынан қалыс бірдеңе болды. Мейлі, Мәскеудегі қонақасы, әрқилы думандар кезіндегі ысырап. Кінәлі екен дейік. Соншама ақша. Соншама емес болатын. Сол тұстағы Орташа қызметкердің айлық жалақысы. Менің ағам, яғни туған әкем Мұқан Мағауин дәп осы кез – 1948–1951 жылдарда Семей, Шұбартау ауданында, орталықтан алысырақ «Алғабас» деген ауылда бастауыш мектеп мұғалімі болды, көтеріңкі жалақы алатын, ол кезде әлдебір мекемеде қызмет атқарып, ақша табу – жаппай тұрмысқа енбеген, өзгеше жағдаят, әлі есімде, ағаның айлық ақысы – 1150 сом еді. Біздің шаңырақ астында өскен жиен, немере інісі, мен Кенже-аға дейтін Төкен Бекмағамбетов райфинотдел – аудандық ақша бөлімінде қатардағы қызметкер, айлығы 700 сом. Бұл – соғыс кезінде инфляцияға түскен, бұрнағы сабан ақша емес, кейінгі, 1961 жылы жаңарған, қазіргі үлкендер түгелдей көрген, бүгінгімен салыстырғанда еселеген қымбат, қуатты ақша да емес, қайталап айтайық, орташа қызметкердің айлық еңбекақысы, филармония директоры Есенберлиннің өзінің, бәлкім, жарым айлық қана табысы. Сол болмашы үшін партиядан шығарылды, айдауға кесілді. Барса келмес Колыма мен Воркутадан тысқары деп жұбанбасақ, орынсыз, аса қатал, сұмдық жаза. Осындай әділетсіз шешімнен соң көңілде қандай дық қалмақ. Және кеудесі даңғыл, болашақта үлкен істер тындырмақ бұла

жігіттің көңілінде. Уақыт оза келе, Ілекеңнің туа біткен, ата қанымен дарыған, өмір өткелектерінде мүлде бекіген һәм қайрылмас сыпат алған ұлтшылдығы мүлде басқаша арна тапты, яғни, ұлттық сананы көтеретін пәрменді кітаптар жазуға ниет пен талап. Ақыры, қаншама іркіліс, қиындықтан соң тура жолға түсіпті – қаламгерлік қызметімен туған халқының көзін ашу, ежелгі тарихын әйгілеу, сөйтіп, ес жидырып, еңсесін көтеру тарабында тиянақты, әрі түбегейлі шаруаларды жүзеге асыруға кірісті. Өз жазуымен қоса, кейінгі жасқа кеңінен жол ашты. Ежелгі мұраларды жарыққа жеткізуге мейлінше күш салды. Басқаша амал да жоқ еді. Ілияс Есенберлиннің осы орайдағы барлық қызметі бүгінде көпшілік жұртқа біршама мағлұм. Ақыр түбі бәрі де орнына келгенін, қалай айтсақ та, қаламгер Ілияс Есенберлин өз мақсатының ұштығына жетіп өлгенін көреміз.

Әлбетте, Ілекеңмен екеуара кеңесіміз үнемі ауыр, күрделі тақырыптармен шектелмейді, орайына қарай, әрқилы бейсауат әңгімелер де көп айтылатын. Кейде қызғылықты, күлкілі жайыт, оғаш оқиғалар. Соның есте қалған бір-екеуі.

Айдаудан қайтып келген кезім, дейді. Алда ешқандай жарық, саңылау көрінбейді. Ақша да, жағдай да жоқ. Ішкілікке әуестене бастадым. Байқайсың ба, дейді – осы, қалтасында көк тиыны жоқ алқаштар қашан да ішуге ақша табады. Бұл жолда Амантай екеуіміздің басымыз қосылды. Байтанаев. Бізге көп нәрсенің керегі жоқ. Екеуара бір шетүшке болса жетіп жатыр. Кейде, әрине, үстемесімен. Екеуіміз де майдангер, жағдайымыз жаңағы, сөйтіп жүріп, әжептәуір кеудеміз бар. Далада, әлдебір бұрышта, немесе көшедегі кафе, буфеттен ішпейміз. Ең үлкен, сәулетті «Алматы» ресторанына барамыз. Кейде азғана алданышпен, ресторан жабылғанша отырамыз. Үйреншікті, таныс официантқалардың несиеге құятыны бар, артынан, әрине, еселеп қайырамыз ғой. Осы жолы да ақырына дейін болдық. Бірақ шөліміз қанбай қалыпты. Содан түн ортасы, тағы да қайдан бірдеңе табамыз деп, орталық дүкендердің бірінің алдындағы күзетшінің будкасына жақындап қалған едік, алдымыздан зіңгіттей екі міліса шыға келді. Біз мас емеспіз, аяғымызды нық басып тұрмыз, бірақ екеуі екеуімізге ие бола кетті, тәрізі, айықтырғышқа апарып қамамақ. Айып салады – ондай ақша бізде жоқ. Ең жаманы – алқаш, бұзық деп, жұмыс орнымызға қағаз түсіреді. Өте қиын жағдай. Мен, амал не, орынсыз зорлыққа көнетіндей ыңғай танытып едім, Амантай кеуделеп, сол бағытта жүре берді. Міліса: «Куда ты?» – қайда барасың деп, алдын орап, қарынан ұстап, қатты жұлқығанда... Амантайдың сол жақ қолын тура иығынан опырып, жұлып алды! Қан ағып, сүйек сынбаса да, қорқынышты жағдай, міліса есі шығып, шынтағынан бүгілген кісі қолын кеудесіне баса, алақтап тұрып қалды. Сол мезетте Амантай бар ызбарымен гүр ете түскен: «Отдай мою руку, сыболош!» – деді. Міліса сол есі шыққан күйі, жұлынған қолды Амантайдың өзіне ұстата салды. Протез ғой. Соғыста бір қолын беріп қайтқан, енді иығы омырайып тұрмас үшін, бес саусағы бүгілген, ыңғайлы протез жасатып алған. Жансыз болса да кісінің қолы. «Қолымды

өзіме бер, сұмырай!» Берді. Шатқаяқтай шегініп барады. Мені тұтып тұрған міліса да қорқып қалған. Бір жақ қарымнан қысып ұстаған еді, босата салды. Содан соң екеуі бірдей тайғанақтай шегініп, тұра қашпаса да, тезінен басып, әп-сәтте жоқ болды.

Мен мәз болам. Ілекең де сол бір күндерді еске түсіріп, рақаттана күліп алады. Ішіп жүрген кездегі тағы бір қызықтарын айтады. Осы реттегі және бір әңгіме.

Бұл – кейінірек, дейді. Амантай екеуіміз тағы да сол, түнгі ресторанда табыстық. Азғана зәкүске, бір шетүшке ақ арағымыз бар. Өзімізше бейбіт, көңілді кеш. Бізбен көршілес столда қазақтың бір жас жігіті аса көрікті, аппақ орыс қызымен отырды. Жеңіл таныстар емес, шын ғашықтар сияқты. Дастарқаны мол, ара-тұра шампан ұрттап қана, соншама жарасып отыр. Кенет арыдағы бір столдан еңгезердей орыс көтерілді. Жаңағы ғашықтардың қасына келді. Музыка ойнап жатқан. Дұңкиіп тұрып, қызды биге шақырды. Қызымыз бас шайқады. Жігітіміз қолын кеудесіне қойып, ілтипат көрсеткенімен, ол да хош емес. Дәу орыс қорбандап, өз орнына барып отырды. Үш кісі екен. Үшеуі де ұлы халық өкілі. Аздан соң екінші орыс тұрды. Мойнын қисайта ыржиып, ол да биге шақырған. Жоқ. Енді мына орыстың ару қызы әлдебір қазақпен отырғанға намыстанса керек, қолма қол үшіншісі келген. Оған да ризашылық болмады. Қыздың билегісі келмейді, жігіттің жібергісі келмейді. Өздері және билемеді. Бір үйдің баласы сияқты, сондай жарасты, сондай тату. Біз жаңағы жағдайды әуелде қызықтағанмен, артынша ұмытып кетіпшіз. Өз қызығымыз өзімізде. Енді, барымызды төңкеріп, сыртқа шықсақ, анадайда манағы үш орыс тұр. Осы кезде біздің қыз бен жігіт те көрінген еді. Әлгі үшеуі көлеңкеден шығып, тура алдын тосты. Төбелеспек, үшеуі жабылып сабамақ, тәрізі, қызды да алып кетпек. Қыз қаншалық сұлу болса, жігітіміз де соншалық нәзік екен. Бойы ортадан төмен, сымбатты, бірақ ана үшеуімен салыстырғанда, бұқаның қасындағы бұзау-торпақтай ғана. Біздің ішіміз қылып ете түсті. Міне, анау үш орыс жалғыз қазақты сабамақ. Біз Амантай екеуіміз де төбелеске жоқпыз, араласып кетсек, көмегіміз шамалы болар еді, тіпті, артық таяқ жеуіміз анық. Сөйтсе де мен тоқтау айту, араша, бітім сұрамақ оймен алға ұмсына берген едім. Жас жігітіміздің үстінде кіршіксіз ақ жібек костюм, екі-үш қадам шегіне бере, пенжегін шешіп, қыздың қолына ұстатты. Содан соң... алға бірер аттап барып, шұғылынан, ышқына ұмтылды ма, ырғып секірді ме, дәу орыстың манағы алғашқысын бір-ақ ұрып құлатты. Осыдан кейін қайыра жұдырық сілтеп, екіншісін ұрып жықты. Бөгелместен, төпелей соғып, үшіншісін де сұлатты. Әлгі бір кинодағыдай, үшеуі бірдей, оңды-солды жығылып жатыр. Естерінен танып қалса керек, әйтпесе, тағы да ұрады деген қорқыныш, ешқайсы тұруға талап етпеді, бірі – ессіз, бірі майып, сол, тақыр асфальтқа етпеттей, қырынан, шалқасынан құлаған қалпы, бастарын көтере алмай, қимылсыз жатыр. Ал батыр жігітіміз жұдырығын уқалап азғана тұрды да, қыздың қолындағы пенжегін киді. Жығылып жатқандарға жирене қарап, жерге түкірді де, қызын қолынан ұстап, асықпай-саспай жүре берді. Міне, осындай кереметті көрдім, – деп еді.

Көп ұзамай жігітіміздің жағдайына қанықтық, деп айғақтаған. Болашақ чемпион, атақты боксшы Мақсұт Омаров болып шықты. Ал қасындағы қыз – таңдап тапқан қалыңдығы, көп ұзамай үйленген сияқты, кейінде бірталай жыл қазақ телевизиясында диктор болған, әрқилы хабар жүргізген Нәлли Омарова екен...

Шынында да қызғылықты, өзгеше әңгіме емес пе. Көзбен көрмесем де, екеуінің жайын білетін едім. Бұрынырақ көтерілген Мақсұт – біздің студент шағымызда жеңіл салмақтан әлденеше мәрте Қазақстан чемпионы болды. Алайда, Бүкілодақтық жарыстарда алға шығармай, халықаралық додаға да жібермей, тұсап отырған; соңғы бір ретте, 1964, әлде 68-жылы, Одақтық чемпионаттың финалында қарсыласынан айқын басымдық көрсетті, бірақ жеңімпаз – кезекті олимпиадаға бармақ екен, көпе-көрнеу Мақсұттың жолын кесіп, орыс спортшысының қолын көтерген. Әділетсіз шешім туралы орталық, Мәскеу баспасөзінің өзі ренішпен жазған еді. Қазір, құдайға шүкір, тәуелсіз замандағы жігіттеріміз өз ішімізде әлденендей көлденең іркіліс тумаса, әлемдік бәйгенің қандайына болмасын еркін жол ашты. Ал Мақсұттың таңдама жары болған орыс аруы – Қазақ теледидарының көркі еді, жалпы жұрттың сүйініші болды. Орыс тіліндегі хабарларды жүргізген алғашқы диктор. (Осы ретте, айта кетейік, қазір мүлде ұмытылыпты, қазақша шыққан алғашқы диктор қыздың есімі – Орынбала Оразбаева еді, аса сүйкімді, мәдениетті, биязы, тартымды, кара-торы сұлу болатын, біздің сері жігіттер қызығып жүруші еді, бірақ қолдары жетіп, таныса алмады, ақыры, бірер жылдан соң теледидардан көрінбей қалды, тұрмысқа шығып, басқа жаққа кетіпті деп естідік. Арнайы атап отырғаным, бұл Орынбала сұлудың мүлде ұмытылып, Қазақ теледидарының қазіргі көрнекі және жазба тарихында мүлде ескерусіз қалуына байланысты. Сондай-ақ, қазақ жігіттерінен алғашқы диктор һәм сарапшы – белгілі журналист Сәбит Масғұтов еді, оның есімі мен қызметі біршама мағлұм.) Мақсұт пен Нәллидің кейінгі тағдыры туралы хабарым жоқ. Ал Ілекең айтып, мен қайыра баяндап отырған жағдаят, шынында да ғажайып оқиға.

Енді Ілекеңнің серуендес, ежелгі досы Амантай Байтанаевқа қатысты үшінші әңгіменің бір кейіпкері менің өзім болып кеттім.

Бұл кезде Байтанаев – проза бөлімінің бастығы. Қазақ прозасы «Жазушы» баспасындағы ең негізгі және ауқымы зор редакция. Ілекеңнен бұрынырақ отырған. Мінезі биязы, жайлы, жұғымды кісі. Кейінгі жастар түгел сыйлайды, бастық емес, жасы үлкен аға ретінде қарайтын. Атақ мәртебесі болмаса да, бірнеше прозалық кітап авторы. 1969 жылы, алдағы тақырыптық жоспарда тұрған, «Таңсәрі» деп аталатын жаңа романы, редакциялық кеңестен өтіп, маған келді. Бұрын мүлде оқымаған кісім екен. Оның үстіне, баспа қызметкері, қатардағы редактор емес, бөлім меңгерушісі. Мен байқақтап көрмек үшін, үстірт оқи бастадым. Бірер бет озбай, шұқшия қарауға тура келген. Төбе шашым тік тұрды демейін, жаннан түңілмесем де, дүниеден баз кешуге жақын қалдым. Ешбір жобаға келмейді. Отыз-қырық бетін шолып шыққан соң, мүлде дағдарып, қолжазбаның жауапты редакторы Рамазан Тоқтаровты шақырттым.

«Мынау не?» – деймін. «Амантай Байтанаев. Таңсәрі. Роман», – деді көңілді кейіпте. «Көріп тұрмын, – дедім мен. – Сен не қарағансың? Редсоветтен қалай өткіздіңдер? Жобаға келмейді ғой...» Рамазанның күлкісі сап тыйылды. «Ағамыздың бары осы ғой. Бұрын оқып көрмеп пе ең?...» «Мұндай мазақ болмайды, – дедім. – Алғашқы қырық бетін оқып шықтым. Дегбірім жетсе, қалған үш жүз бетін де қарап, ертең өзіңнің қолыңа тапсырам...»

Жарым сағаттан соң кабинетіме Ілекең бас сұқты. «Мұхтар, бірге жүрейік, мені үйге дейін апарып сал, – деді. – Машина он бес-жиырма минуттан кейін сол араға келсін. Одан ары өзің кетесің ғой...» Мұндай жағдай бұрын да болып тұратын. Жұмыс аяғы еді, сыртқа шықтық. Әуелде, бірер көшеден өткенше, әдепкідей бейсауат әңгіме. Содан соң қарымнан тартып тоқтатты. «Мұхтар, мен саған бір үлкен өтініш айтқалы тұрмын, – деді. – Амантайдың жағдайын мен жақсы білем. Үлкен, қатаң талапты көтермейді. Шамасы осы. Және қалай тартсаң да, бұдан артық қауқары жоқ. Ең бастысы, менің соғыстан соң табысқан, жақын досым еді. Қайтесің, ана кітабына қол қоя сал...» – деді. «Ілеке, жарайды, алды-артына қарамай, қол қоя салдық. Бірақ масқара боламыз ғой ертең. Ұятқа қаламыз...» Ілекең күлді. Мені қайыра жетелеген. «Осы Амантайдың өзі құралпас біраз жұрттан айырмасы шамалы, – деді. – Олар да жазушымыз деп, кекірейіп жүр. Мүмкін сауаты артығырақ, тақырыбы өтімді болар. Соған орай, сыйлық алып та жатыр. Бірақ түптеп келгенде түкке тұрмайды. Тіпті, қазақ үшін зиянға шығуы мүмкін. – Әжептәуір атағы бар үш-төрт жазушының атын атады. – Амантайдың өзінен де, нашар кітабынан да ешкімге ешқандай кесел келмейді...» «Жарар, – дедім мен ақыры. – Сіз айтқаннан соң. Әйтпесе, кезекті халтура...» «Кезекті ғана...» – деді Ілекең ыржия күліп. Ризашылықпен иығымнан қақты.

Ертеңіне таңертең Байтанаевтың өзі келді алдыма. Жүзінде именшек қанағат бар. «Мұхтар, – деді. – Мен Ілекеңе шағымданып барғам жоқ. Ештеңе айтпадым. Өзі сұрады, кітабың қалай жылжып жатыр деп. Сенің қарауыңа түскенін ғана айтып ем...» «Әбеке, уақасы жоқ, өмірде не болмайды...» – дедім мен де ыңғайсызданып. «Мұхтар, мен өзім де жақсы білем, – деді енді барынша салмақтанып. – Менің жазуымда кеміс көп. Мына сен, Рамазан, анау Сәкен Жүнісов, кейінгі жастар, бәрің де жүйріксің, білімдерің артық, жазуларың да әбден жетілген. Ал мен оқитын, тоқитын кезде қан майданда жүрдім, одан соң тағы да мұрша келмеді, әйтеуір, шала-шарпы таныған жол-жобамен қиқалақ-шиқалақ жазып жатырмыз. Бірақ, Мұхтар айналайын, менің де өз оқушыларым бар. Бұдан бұрын бес кітап шығардым. Екі роман, үш повесть. Жаманатқа қалғам жоқ. Нұрпейісов, Ахтановтардай болмаса да, жазушы ретінде танылдым. Ал мынау, жетпей жатқан жерлерін өзім де шамалаймын, редсоветте бастық деп бетіме қарамай, жігіттер де айтты, әсіресе композициялық құрылымында, оқиғаны өрбіту, дамыту жағында, әйткенмен, біраз жұрттың жазып жүргенінен кемшін емес, оның үстіне бұл – менің осы уақытқа дейін жазған шығармаларымның ішіндегі көлемдісі және тәуірі... Әрине, олқы тұстары бар. Рамазан да айтты.

Қажет болса, қайтып алып, бірер ай қарап, тағы да жетілдіре түсейін...» «Керек емес, – дедім енді мен еріксіз күліп. – Жеткен жеріңізді байқап отырмын. Бұдан артып кетпейді. Осы бүгін, осы қалпында қол қоям...» Әбекең ешқандай жәреукесіз, бірақ үлкен құрмет, ілтипатпен тағы да рақмет, алғысын айтып, шығып кетті. Мен сол, езуім жиылмаған қалпымда, Ілекеңнің достыққа адалдығы ма, өзімнің ақырына дейін тұра алмаған пендешілігіме ме, бәлкім, бүгінгі, алды соншама озық, арты мұншама жетесіз, қалық, қойыртпақ әдебиетіміздің өзгеше ахуалына ма, мысқылдай қараған кейпімде тағы да бес-он минут отырып едім. Амантай Байтанаевтың романы сол күні техникалық бөлімге тапсырылды, яғни, жарық дүниеге жолдама берілген.

Бұл кезде «Жазушы» баспасында өндіріске тапсырылған кітап типография терімінен өтіп, бірінші, екінші корректуралары қайта қаралып, тиесілі тиражымен басылып шыққанға дейін бірталай уақыт кетеді. Баспа директоры Ілияс Есенберлиннің кітаптары барлық өткелектен жедел өтіп, шамасы төрт айда авторының қолына жетер еді. Менің кітаптарым соған жете-қабыл, бес ай жүреді. Қатардағы қаламгер кітаптары орта есеппен алты-жеті айдан. Амантай Байтанаевтың «Таңсәрі» романының төлбасы данасы үш айға жетпей, алдымызға түсті. Екі-үш күннен соң тиесілі авторлық үлесін алыпты. Қолма-қол бір данасын маған жазып әкеп берді. Тағы да сыпайы алғысын айтқан. Арада жарым жыл өтсін. Бір күні, қолында жуантық көк папкасы бар, жайдары жүзбен үстіме кірген. «Мұхтар, – деді. – Мен анада айтып едім ғой, өзімнің оқушыларым бар деп, баспа ұятқа қалмайды деп. Міне, әзірше сол оқырмандардан жеткен лебіздің алғашқы легі. Жүз жиырма жеті хат. Өзіңе көрсетейін деп әкелдім...» Папкасының байлауын ашып, алдыма тартқан. Мен қажеті қанша дегендей ишарат жасап едім, тағы да әуелгі сөзін қайталады. «Оқып көр. Сүйініш пікірлермен қатар, әрқилы сын айтып жатқандары да бар. Бүгінгі қазақ оқырманының дайындығы күшті, өресі де биік қой...» – деді. Артынша, әуестік жөнімен біразын оқып көрдім, бірталайын шолып шықтым. Бастан-аяқ марапат пен мадақ, осындай үлкен жазушыға жақсы романы үшін ризашылық. Ал манағы «сын пікірлер» жөні – мінеу емес, анау кейіпкер әйтсе, мына жерде неге былай емес, деген тәрізді тілек пен сауал ғана. Байтанаев романының алғашқы, баспадағы қадамынан, кейінгі, қалың жұртшылық алдынан өткенге дейінгі бүткіл жолы – таң қаларлықтай ғажайып болып шықты. Ең бастысы – осыншама дербес әуез. Мен аздан соң, осы жапырлаған хат қолдан ұйымдастырылған жоқ па деген күмәнмен, бәрінің де қоса тіркелген конверттегі адрестерін шолып шықтым. Қайда. Бір жағы Семей, Өскемен, бір жағы Ақтөбе мен Орал, түстік тараптағы Жетісай, Сарыағаштан терістік беттегі Торғай, Қызылжарға дейінгі байтақ қазақ даласы түгел үн қосыпты. О, керемет! Біздің өзіміз, ол заман тұрыпты, бұрынғы-соңғы елу жылдық кітап шығару тарихымызда, бәрін жинақтап келгенде, осыншама хат алғамыз жоқ. Бұл рекордты Әзілхан Нұршайықов ағамыз ғана жаңартса керек. Ол да, мен әуелгі отыз бетін әрең оқып, жарар, кәдеге келіп қалар деп, көңілсіз қол қойған «Махаббат, қызық мол

жылдар» романына. Бәлкім, Әзағаң да Әбекеннен оза алмады. Менің көргенім – бастапқы жарым жылдың ғана жемісі ғой. Кейін тағы қанша хат келді деп сұрамаппын. Одан соңғы заманда қызметіміз бөлініп, арамыз алыстап кетті.

Он үш жылдан соң «Жазушы» баспасына қайтып оралдым. Бас редактор. Тағы да қым-қуыт өмір. Жазу жағы жақсармаса да күрделене түскен. Баспагерлердің жаңа толқыны, өзім қызметке кіргізген жас жігіттер – Тұрсынжан Шапай, Ерік Асқаров, Таласбек Әсемқұлов және тағы бір тыңтұяқ редакторлар әлдебір кітапты жаратпай жатар еді. Анасын жетілдіру керек, мынасын түзеу керек, тіпті, мүлде сорақы, жарыққа шығару ұят болады дегендей. Сонда мен осы, Амантай Байтанаев романына қатысты ежелгі тауарихты мысалға келтірер едім. Тұрсынжан кейінде айтып жүрді, тіпті, жазған да сияқты. Бұл тәмсілдің мәнісі – ең жаман деген жазушының да өз оқырманы бар дегенге саяды. Мәселен, Мұхтар Әуезовке тісі батпайды, «Абай жолының» жиырма бетін оқуға төзімі жетпейді, ал «Таңсәрі», немесе «Нұрлы жол», «Бақытты ғұмыр», «Қызғылықты жылдар», немесе «Ғажайып ғасыр» ішіне майдай жағады; ол анық – талғамы төмен екен, танымы қораш екен, алайда, ілдәлдаға жарап, баспадан өткен кез келген кітаптың азғана болса да тағылымы бар: өтірік айтпа дейді, ұрлық жасама, ата-ананды сыйла, балашаға дұрыс тәрбие бер дейді; рас, кейде адастыратыны бар, жат идея, жалған шындықтарды насихаттау да ұшыраспақ, бірақ зиянынан игілігі көбірек, оның үстіне, өзіндік таным, талғамы, ой өрісі төменшік межедегі қаншама жанға алданыш. Ең бастысы – әдеби талап жалпыға ортақ болуға тиіс. Сен көркемдік жағынан әлсіз бір кітапты ұстадың, ал осы кезде дәп осындай ондаған кітап басқа жерлерде жарыққа жетіп жатыр. Менің баспада отырған кейінгі кезеңімдегі «нашар кітаптың да өз оқушысы бар» дейтін теориям – амалсыздық қана емес, әділет жолы болатын. Кейінде, бас-аяғы жинақы «Жұлдызда», жеке-дара өкім кезінде, әрине, басқаша принцип ұстандық.

Бұл реткі кілтпан Ілекеңнің Амантай досына қатысты әңгімелерінен бастау алды ғой. Амантайдан басқа да хикаялар көп еді. Мәндісі бар, мәнсізі бар. Қайсы бірі есте қалсын, қайсы бірін айтып тауысарсың.

Ілекең өмірде, төңіректе болып жатқан әрқилы жағдаят, тіпті, халықаралық деңгейдегі үлкенді-кішілі оқиға атаулыға сабырмен, сын көзімен қарайтын. Совет әскері бастаған Варшава соғыс одағы Чехословакияға басып кірген күні, таңертең, микрорайонда тұрам, шопыр ауырып, келе алмаған, ештеңеден хабарым жоқ, ертелетіп, автобус аялдамасына барған едім. Әдетінше, көпшілік көлігі кешеуілдеп, біраз жұрт ошарылып қалыпты. Бәрінің алдында, бір жақ қарына қызыл мата байлаған контролер шал, қолын сілтей, еліре сөйлеп тұр. «Где нет русского сапога, там всегда беспорядок, – дейді. – Надо окончательно подавить, гадов предателей!..» – «Орыстың етігі баспаған жердің бәрін тәртіпсіздік жайлайды. Бұл сұржылан сатқындарды біржола жаныштау керек!..» – Бет-аузы быжыр-тыжыр, иығы салбыраған, киімі жөндем, қайыршыға тақау мықыр шал, бірақ ұлы орыс халқының өктем ұлы.

Қалған жұрт та, жамырай қостамағанымен, мақұлдап, «Лишь бы не было войны!..» – «Тек соғыс болмаса екен!..» – десіп, үрпиісіп тұр. Әлдебір төтенше сұмдық болғанын, осыдан бірталай бұрын еркіндік таныта бастаған Польшаға, немесе тақауда ғана оккупациялық совет әскерін елден шығарған Чехословакияға басып кіргенімізді андадым. Көңілім лайланып, селкілдеген, тығыз автобус ішінде жұмысыма әрең жеттім. Келе сала радионы қосып, қайта-қайта беріліп жатқан ызбарлы, сергек хабардан не болғанын анықтадым. «Прага көктемі» – Чехословакия... Сол сәтінде өзінің кезекті бір кітабының жөнімен, жасы үлкен, бірақ теңдес, дос-жар қатынастағы жазушы Ә.Т. келіп еді. «Допрыгались!» – деді ызалы кекпен. Секіріп болды, селкілдеп болды. Яғни чехтар мен словактар. Дәп осы досымнан мұндайды күтпеп едім. Бірақ аузың буулы, не айтасың. Көңіл қалғаннан басқа. Бұдан да аңдап жүру керек екен дегеннен басқа. Бәлкім, танымы осы екен деп ақтауға болар. Советтік саясатқа құл барлық жұртпен араздаса алмайсың ғой. Кейін бұрнағыдан алыстап, біршама салқын тартқан едім. Сол көңілсіз қалпымда Ілекең кірдім. Қабармаса да, қатаң отыр екен. Жұмыс бабындағы бірер ауыз сөзден соң маған тіке қарап: «Естідің ғой...» – деді. «Естідім. Жаныштап, бәлкім, баяғы Венгриядағыдай қырғын салып жатыр. Обал болды...» «Қалай жаныштаса да мұнымен бітпейді, – деді Ілекең маған бажайлай қарап. – Польша анау. Алдағы заманда неміс бүлінсе не болмақ. Шығыс Еуропаны ұстап тұру күннен күнге қиындай түседі...»

Екінші бір жағдай. Амур, Даманск аралында қырғын соғыс болды. Содан соң біздің өзіміздің қазақ жері – Жалаңаш-көлде. Қытай мен Совет аралығы әбден ушықты. Америка шетте қалып, ең қатерлі, ең үлкен жау – Қытай болғандай. Сонда бір күні Ілекеңнің айтқаны бар. «Бұл орыс әлі талай рет ұлы қытай халқының алдына қол қусырып барады. Ақыр түбінде орысты қытай алып жейді», – деп.

Тағы бір, болмашы жағдаят. 1969 жыл, наурыз-көкек, Швецияда ғой деймін, әлемдік хоккей чемпионаты өтіп жатыр. Мен жас жазушылардың Бүкілодақтық кеңесіне қатысқан едім. Жиыннан соң Ленин атындағы кітапханаға барып, бірер апта отырдым. Міне, осы кезде баспаның шаруасы, әлде басқадай жағдай, Ілекең келе қалды. «Москва» мейманханасына түсіпті. Кешке қарай барып едім, дәлізде, ол да Ілекең сәлем бере келген Амантай Сатаевпен ұшырастым. Мәскеуде, әлдебір курста оқып жүрсе керек. Ілекең абажадай люкс номерден орын алған екен. Ең бастысы – үлкен теледидары бар. Басты болатыны – бүгін совет пен чехословак хоккей командаларының кездесуі. Ілекеңнің қандай да спортқа әуестігі жоқ, бізбен бірге отырып тамашалады. Ал Амантай екеуіміз масатқа кенелген едік. Қуанышымызды баса алмадық. Күлкіміз одан да әрмен. Чехословак командасы, телеэкран алдында, тап бір әлемнің тағдыры осы ойынмен шешілетіндей, елбіреп, желігіп отырған қаншама миллион орыс-совет жанкүйерлерін пұшайман қылып, пұшайманыңыз не, жер қылып, қара жамылтып, пәлен дүркін Әлем және Еуропа чемпионы болып келе жатқан керемет команданы тас-талқан, қиратып жеңді. Бұл спорттық ойын – орыс үшін үлкен трагедияға

айналған, ал чехословак жанкүйерлері мен командасының қуанышында шек жоқ. Біз Амантай Сатаев екеуіміз осылармен қатар мәз болып отырмыз. Сонда Ілекең айтты: «Бәрібір, советтер бұларды чемпиондыққа жібермейді», – деді. «Қандай амал, қалайша?» – дейміз. «Сатып алады. Чех командасынан кісі таппаса, финдер мен шведтерге жасырын бәйге тағайындайды. Төрешілердің тілін алады. Совет командасының өзін қыспаққа салады, міндет жүктейді, келесі ойындарына қосымша сияпат тағайындайды». Ақыры солай болды. Финалға шығар шешуші матчта, әлде күш-қуаты советпен ойында зардап шекпесе де, әжептәуір кеміген, немесе, оның үстіне Ілекең айтқан төтенше жағдайлар іске қосылды, Чехословак командасы қасарысқан, тепе-тең тайталаста бұрын өздері талай жеңген швед командасынан бір ғана шайбы есебімен ұтылды, нәтижесінде советтер тағы да Еуропа және Әлем чемпионы болып шықты. Сол жолы Ілекең және айтып еді: «Мұның арты чехословактар үшін жақсы болмайды, осы ойынның есесіне ендігі қысымын күшейте түседі», – деп еді. Дәп басып айтыпты. Чехтар мен словактар кешегі басқыншылықтың қарымтасын қайтарғандай, бүкіл ұлт болып көшеге шығып, астана қалалар және барлық шаһар, кенттерде түні бойы ұрандап, шеру салғаны, тағы бірнеше күн тойлағаны, нәтижесінде, ыза буған өктем Совет Чехословакия үкіметін сыпыра отставкаға жібергені мәлім. Сол чехословактар және Амантай Сатаев екеуіміздің салтанат сағатымызда Ілекең тағы да айтып еді: «Бүкіл жер жүзін уысында ұстап отырған, үлкен ел. Бір рет ұтылғанда не тұр. Бұл – соғыс емес, ойын ғой. Соншама жанын салып, орыс халқының, совет мемлекетінің тағдыры осы хоккейге қарап тұрғандай бүлінетін не бар. Үлкеннің үлкендігі деген болмаушы ма еді... – деп барып, – Ұсақтан ұтқан қашанда іріден ұтылады», – деп тоқтаған.

Ақыры қызыл Орыс тек Чехословакия ғана емес, бүткіл Шығыс Еуропадан айрылды. Сыртқы жұртпен қатар, ішкі, біртұтас империясынан.

12

Ілекең менің әдебиет тарихына қатысты, 1965–1966 жылдары ағымдағы баспасөз бетінде жарияланған алғашқы мақалаларыммен жете таныс болған сияқты. Және «Қазақ әдебиетіне» келгеннен соңғы кейбір өткір, жан-жақты сын мақалаларыммен. Айттым, Қапан Сатыбалдин мен Нығмет Ғабдуллиннің мен туралы жағымды, қошамет сөздерінің бірден-ақ жеріне жетуі кездейсоқ емес. Әйтеуір сыртымнан жоғары бағалап, бетпе-бет араласта құлдырап түсті. Кейінірек «Қобыз сарынын» қолжазбадан емес, кітап нұсқасынан бір-ақ оқыған еді. Сүйінішін жасырмады, ал әсер-ықпалы туралы сөз – кейінгі білгірлер үлесінде. Сонымен қатар, менің жүріс-тұрысым, бар бітісім мейлінше ұнаған сияқты. Бірде айтқаны бар: «Анау сенің досың, Нұрғалиев, қалай жұғысып жүрсіндер, саған мүлде ұқсамайды. Тым терең екен... Алысқа барады», – деп еді. Қатесіз есеп-қисабы мен өмір сүру тәсілдерін аңдап қалған тұрғыда. Ал мен, Ілекеңнің ұғымында осыған кереғар, мүлде

басқаша жан болсам керек. Әйтеуір әуел бастан-ақ риясыз көңілмен, мейлінше жарастық.

Әлбетте, жақын іні ғана емес, тетелес қаламгер ретінде менің аяқ алысымды қадағалап отырды және үлкен болашағыма сенді, бірақ бұл тарапта жазылып сөйлей бермейтін. Тек өзі қажет тапқан кейбір толғамдар ұштығы. Мәселен, 1969 жылы жарыққа шыққан ең алғашқы прозалық жинағымда «Ватерлоо көпірі» дейтін бозалаң әңгіме бар еді. Студенттік кезеңде жазылған, кейінірек өңдеуге түссе де, онша оңалып кеткен жоқ. Сондағы бір көрініс – қатарлас оқитын, өзара сыпайы қыз бен жігіт бір күні кинодан шыққанда, қалың нөсер басталады да, көп ұзамай, ортақ жамылған жалғыз сулық астындағы өзгеше жағдайда, әлдебір бұрышқа еркісіз аялдап, құшақтары айқаса сүйісіп қалады. Жаңбыр тарқаған соң, жігіттің көңілі басылып, қызбен арасы мүлде алыстайды. Сонда Ілекең айтып еді, мұндай жағдайдан соң жас жігіт пен қыз тоқтай алмауға тиіс... деп. Бәлкім, менің суреттеуімде екеуі тым қызу, ессіз жағдайда табысқан тәрізді көрінген шығар, анығында бейкүнә айналасудан аспаған. Мен ойланып қалдым, әйтсе де, бұл көріністі ары қарай созып, жаңаша жазу мүмкін емес-ті. Екінші бір ескертпе – көп кейін, «Аласапыранға» қатысты. Бірінші кітап. Ілекең мұқият оқыпты. Мейлінше риза. «Шалқар өріске шықтың!» – деген. Сонымен қатар, азғана бір кілтипан. Ораз-Мұхамед көш жолындағы жұртын аралап жүреді ғой. Міне, осы ретте әлденендей бір шырғалаң ұшырасса, тым онды болар еді, деген. Әрине, Ілекең дәп осылай жазар еді, ал менің машығым басқаша. Ешқандай көлденең оқиғаның керегі жоқ, жас сұлтан бейбіт жағдайда бодан жұртының шеткері бір тобымен кездесті және түсінісе табысты. Еске алып отырғаным, бұл шетін жағдай, екі ретте де Ілекеңнің маған деген риясыз ықыласы, жазуы одан әрмен озғындай берсе деген тілектес көңілі айқын танылған.

Әдетте, біз Ілекеңнің, немесе менің қандай да бір шығармамызды талқыға салмаймыз, қаламгерлік тарабындағы барлық сөз өзара ақыл қосу емес, ақпар алмасу, әдепкі бейтарап кеңес тұрғысынан аспайтын. Өткен тарихқа қатысты әрқилы жағдайлар айтылады, кейде ешбір жазба ескерткіштерде жоқ, өзгеше оқиғалар. Соның бірі. Едіге тауының басына екі рет шықтым, – деп еді осындай байсал әңгімелердің бірінде. Әуелгісі – Жезқазғандағы студенттік тәжірибе, шамасы 1937–38 жылдар, кейінгісі – Балқаш мыс зауытында инженер болып барған кезінде сияқты. Ұлытаудың түстік шоқысы ғой. Ұшар баста «Ел қамын жеген Едігенің» өзінің тастан қаланған биік белгісі тұр. Дәп іргедегі тас мола ашылып қалыпты, сауыт киген, алып денелі батырдың сүйегі жатыр екен, деп еді. Екінші қайтара барғанда, сауытсыз саудыраған қу сүйектер ғана қалыпты, әлдекім шешіп әкеткен, тәрізі, қазақтың батылы бармаса керек, жер кезген орыс, сонда өкіндім, құран оқып, өзім шешіп алуым керек екен, шығанға кетпейді, Орталық музейге тапсыратын едім, енді қайда жоғалғаны белгісіз, бәлкім, шет елге өтті, бәлкім, орыс музейлерінің бірінде, орыс жарағы есебінде атаусыз тұр, ғапыл болды, деп еді. Ілекеңнен соң көп кейін, мен де екі рет шықтым. 1987, әлде 88 және 1989

жылдары. Әуелде белгілі ақын, жақсы бауырым Жүрсін Ерман бастап апарып еді, мен және тағы үш-төрт кісі. Екінші жолы – жезқазғандық Қайыржан Медиев дейтін зиялы азамат, Облыстық оқу бөлімінің бастығы, әлдеқалай таныстықтан соң, маған айрықша құрмет көрсетіп, арнайы шақырған. Бұл жолы Желтоқсан оқиғасына жалғас жаппай түрпіден кейін Ресейдегі әскер қатарын аман өткеріп қайтқан, есімі сол әйгілі қаһарманның құрметіне қойылған Едіге дейтін ортаншы ұлым және мектеп оқушысы, он бір-он екі жастағы кенже ұл Мадиярмен бірге. Университеттің алғашқы курсынан бастап қазақтың атақты «Едіге» жыры туралы зерттеу жасап жүрген, енді орта жолдан үзілген оқуымен қатар, ғылыми ізденісін де жалғастыруға тиіс, бұлағайдан есен-сау оралған Едіге енді Атасының басына тәуап етіп қайтсын дегем. Және бұл биікті екінші қайтара көруім қажет еді.

Алғашқы келістің әсері айрықша болып еді. Ұлытаудың негізгі жүлгесімен тұғыры ортақ, алайда жеке шың ретінде бөлектеніп, оқшырайып тұрған Едіге тауының түйетайлы терістік-шығыс қапталы, ортан беліне дейін, ол замандағы әмбебап, совхоз директорларының көлігі аталатын, брезент жамылған жеңіл Газ-69 машинасымен барып жеттік. Содан соң жаяулап, оңай көтерілген едік. Міне, шыңның басы. Киелі, өзгеше жер екені бірден аңғарылған. Тыныс кеңіп, көңіл толқып, жан-әлемде асқақ, барақат сезім пайда болған. Бірден көзге шалынғаны – ең жоғарғы қабақтағы, пирамида кейіпті, ерекше құрылым. Сыртқы шығымы жалпақ, бірынғай ірі тастардан, сылақ, бекімсіз, айрықша шеберлікпен қиыстырылған, биіктігі 4-5 метрдей, өрлеген сайын тарыла беретін, төбесі шошақ, үш қырлы, өзгеше үлгі. «Едіге батырдың сүйегі осы қалаудың астында», – десті бізді алып жүрген жергілікті азаматтар. Өкінішке қарай, ешқайсының есім-сойын жазып алмаппын. «Таудың Едіге аталуы осы себепті.» Дұға рәсімі жасалғаннан соң мен осы шың басындағы шағын аумақты мұқият қарастырып шықтым. Едігенің есіміне байланысты үшбұрыш құлпытас дөмпеш биікте тұр. Шығыс бет – шамасы оншақты қадам еңістен соң, ауқымы үш-төрт киіз үй орнындай жазаң екен. Қатарымен, іркесе тіркесе қойылған бес-алты қабірдің сұлбасы көрінеді. Үйіндісі жоқ, әрқайсы жерден азғана ғана озыңқы жалпақ тастармен жиектелген. Бұдан соң, осы текшенің асты, түстік бет, құрық бойындай қожыр жартастың орта тұсында қуыс кертпеш байқалады. Аумағы – үш те екі метр шамасында, тәрізі, бұл араға да кісі қойылған. Бұлардың бәрі – Едігенің жауынгер серіктері десті жігіттер. Соңына қалдырып отырмын, Едігенің өз белгісінен түсе бере, жаңағы қабірлермен аралықта, түршікпесем де, аңыра қарап, айрықша таңырқаған жағдаят – беті ашылған тас мола бар екен. Ежелгі дүрбелең замандағы тас моланың мәнісі – жер жағдайына байланысты, асығыс ахуал, көбіне мүмкіндік жоғына орай, атаулы көр қазылмайды, тегіс жерде, тіпті, тақыр тастақта қабір кейіпті текше абақ жасалмақ. Мәйіт осы сандықша қуысқа салынып, ретіне қарай, үстінен тағы да жалпақ тастармен күргейленеді, немесе кәдімгіше бастырып үйеді. Мынау – баяғыда, осыдан жиырма жыл бұрын Ілекем айтқан тас қабір. Қалай толқымассың, Едіге бидің тұпа-тура

етегіне, шақа тас үстіне арнап қойылғандай. Әйтпесе, төменіректен орын табылар еді. Және асығыстық ізі байқалмайды. Қалыңдығы қарыс-сүйемге жақын, биіктігі бір қар, ұзындығы жарым құлаш, жалпақ, көкшіл сұр тастардан, сәл-пәл қысыңқы, бірақ ұзыншақ, әдепкі жер бесік кейіпті мұқият қалау тұрғызыпты. Беті ашық. Ішінде... шашыла созылған кісі сүйегі. Жіліктері ұзын, жамбасы үгітілген, қабыртқалардың жұқанасы ғана бар, ал басы... сол қалпында: шықшытты, қарақұсы дөмпіш, төбесі кертпеш... Баяғыда Ілекем айтқандай, ешқандай сауыт-сайман, теміртек табы байқалмайды. Неге ашылып қалғанын анық аңдадым. Едігенің өз белгісімен жапсарлас түстік қапталға, сақара жұрты «планағаш» деп атайтын, осы өңірдің атаулы нүктесін белгілеген геометриялық үштаған орнатылған екен. Ұзыншақ, білектей жуан ағаштан қиылып, бастары қосылған үш айыр мосы. Әлбетте, ең биік шаршы таңдалған. Алайда, шақа тас үстіне бекітіп отырғызу мүмкін емес. Осыған орай, жаңағы «үкімет адамы» катрографтар тақау төңіректен ірі тас жинаған, оның ішінде тас моланы түгелдей жалаңаштап. Өстіп, үш сирақты да тас үйіп бекітеді. Ал Едігенің серігі, олай болмаса, қайткенде де өз заманының айтулы батыры беті ашылған қалпында тас текшенің ішінде жата берген. Оған да тәуба, қазақ жерін ата мұрасындай «игерушілер» қабірінен суырып-суырып алып, етекке қарай лақтырып жібермегеніне. Мына «планағаш» советтер біржола бекіп, есін жиған 30-жылдардың ортасында тұрғызылса керек. Ілекең осы онжылдықтың соңында көрген. Одан беріде жарты ғасырдан асты. Бір заманғы аруақты батыр, сүйегі шашылған, дәрменсіз қалпында қар мен мұз, жаңбыр мен дауыл астында жата берді. Бірақ бұдан әрі осылай панасыз қалмауға тиіс. Мен жігіттерге айттым. Қабірдің бетін бүркеу керек, дедім. Және бұл істің оншама қиындығы жоқ. Бұрнада тас моланың үстіне жабылған ұзыншақ, жалпақ тастар дәл іргесінде жатыр, кейбірі «планағаштың» түбінде. Ауыл жігіттері именшектеп, тартынып қалып еді. Онда маған кім көмектеседі деп, қақпақ тастардың бірін шетінен ұстадым, обалы да, сауабы да маған болсын, деп. Жігіттер: «Мұқа, ол не дегеніңіз», – деп, бірден-ақ іске кірісіп кетті. Арада сүт пісірім өтпей, тас қабірдің беті толығына жуық жабылып еді. (Ертеңіне бұдан алты ғасырдай бұрын, жүмлә түрік қауымының ең зұлым жендеті, мұсылман жұртының сұрқия дұшпаны Ақсақ Темір Алтын Орда жорығына аттанып бара жатқанда тасқа жаздырып қалдырған, кейінде Қаныш Сәтбаев әйгілеп, қазір Ленинград Эрмитажында тұрған, мен бұған дейін үш-төрт рет көрген қаралы жәдігердің әуелгі орны Алты-Шоқыға бардық. Бұл – өз алдына бір хикая.) Арада біраз уақыт өткенде сол сапардың бір жаңғырығы, атаулы лепес құлағыма жетіп еді. Мұхтар Мағауин Едіге тауына арнайы барып, тәуап етіп, батырдың қабірін ондап кетіпті, деген. Кәделі елдің салты: алаш азаматтарын қашанда көтермелеп, дәріптеп отырмақ. Біздің ауыл болса, Мағауин әлдебір ханның моласын қазып, алтын іздепті деп шығарар еді... Бұл, айттым, әуелгі келіс. Нақпа-нақ солай болғанына, ол да алаштың азаматы, Жүрсін Ерман бауырым куәлік бере алады.

Екінші келісте бұрынғының үстіне жаңа сезім, жаңа толғамдар. Тас мола да, басқа молалар да сол қалпында жатыр. Едіге бидің үшбұрыш құлпытасы да өз орнында. Айдынды Ұлытау бүткіл төңірегімен. Осы, ғарышқа жалғас биікте тұрып, көкірегімді кере дем тартып, қиыр батысқа көз салған едім. Сары дала бұдан бес жүз жыл, мың, мың жарым жыл бұрынғы қалпында, тұманыта манаурап жатыр. «Адам – жердің құрты» дейді ғой. Кім келіп, кім кетпейді. Алайда, қаншама ғасыр бойы қандай зобалаң өтсе де, Сары-Арқа мен оның төсіндегі Ұлытау өзінің байырғы иесінің қолынан шықпапты. Ол – әлі де отарлық түнегіндегі заман еді. Мен қайран Ілекемді еске алдым. Кейін, «Алтын Орда» трилогиясында жазды ғой. Ежелгі Шыңғыс хан–Бату хан ұлысы Дәшті-Қыпшақты қайтадан көтеру жолына бар өмірін арнаған, ақыры өзара қиян-кескі соғыста өлесі жараланған Едіге осы, кейінде өз атына көшкен биікке жетіп, қансырап жатады ғой. Хақ өлім алдында Алтын Орданың бұрнағы сән-салтанатты, күш-қуатты күндерін, жайқын Еділ бойындағы астана – сәулетті Сарай қаласын, Қаратаудың терістік беті, өзі туып-өскен Құмкент шаһарын, қиырдағы Хорезмді көзіне елестетер еді. Бәлкім, бар мұратын туған халқының даңқты тарихын әйгілеу жолына арнаған Ілияс Есенберлин де, әбден талығып, әлі құрып, ақ өлімге бет бұрған ең ақырғы сәтінде Едіге тауын еске алған шығар. Ал менің өзім, тыныс-демім қашан бітсе де, өткен ұзақ өмірдегі ең мерейлі, мархаматты сәттерімнің бірі – осы, екі ұлыммен бірге Едіге тауының басына шығып, толқынып тұрған сағатым деп білем.

(Осы кимас естелік, жақсы лепестен соң, амалсыз айтуға тура келіп тұр. Мен естіген кейінгі хабарларға қарағанда, белгісіз батырдың тас моласы қайтадан ашылып қалыпты. Ендігі бір дүмбілез ақпар – Едігенің пирамида кейіпті құлпытасының өзі бұзылған сияқты – әлдебір имансыздар астында не барын көргісі келіпті-міс. Тәрізі, жаңсақ лақап. Мұндай сұмдық отарлық заманның өзінде орын алмап еді. Ендігі еркіндігіміздің көрінісі осындай болғаны ма. Сене алмадым. Ал тас қабір жөні – анық. Осы орайда мен ақындық алымының үстіне, қазақ руханияты үшін пайдалы, нақты қызмет атқарып келе жатқан Жүрсін Ерман бауырыма аманат артсам деймін. Жалғыз Жүрсінге емес, бүткіл Ұлытау жұртына, осы хан қонысын мекендеп отырған әкім, басшы ел азаматтарына. Қазірде қайыра жерлеу деген рәсім жиі қолданылады. Ұлытаудың басындағы тас қабір, міне, сексен жылдам астам ұзақ заман бойы ашық-шашық жатқан, аты-жөнін білмесек те, өткендегі байтақ ұлысымыздың мерей-мәртебесі жолында қылыш шапқан батырдың ендігі қалған сүйегі қайтадан жерленсе. Әрине, құран шығарып, бар рәсімімен. Осы орайда ең дұрысы – тас текшенің үстін жауып, қайыра ашылмайтындай қорым үйіп қою. Әйтпесе, іргелес шаршыда жатқан қабірлердің қатарынан орын тауып, жаңадан жасыру. Қайткенде де белгісіз аруақ алдындағы ғана емес, өткен тарихымызды кастерлеу тұрғысындағы игілікті шаруа болар еді.)

Мен Ілияс Есенберлиннің ғұзырына жеткен кезде жиырма жеті жастамын, білімдар тарихшы һәм қалыптасқан қаламгер едім деп, нық сеніммен айта алам. Оған 1964–1965 жылдары жазылған, Қазақ хандығы дәуіріндегі, беймәлім, күңгірт, жабық жатқан әдебиет тарихын негіздейтін, кандидаттық монографиям – түйінді тұрғылары ғылыми жинақтар мен ағымдағы баспасөз бетінде тезінен жарияланып, жеңілдетілген нұсқасы баспаға келген бетімде, «Қобыз сарыны» деген атпен жарыққа шыққан әйгілі кітап нақты куәгер бола алады. Және кейінде атақты Ғабит Мүсірепов қазақ әдебиетінің қазынасына қосылды деп бағалаған алғашқы әңгімелер. Ілекең менің бар болмысымды бірден таныды, соған орай сенім артып, құрмет көрсетті. Мен өз кезегімде «сыйға – сый» ғана емес, алаш жұртының мәңгілік мұраты үшін, Ілекеңмен ынтымақты, тығыз байланыс орнаттым. Күрделі, әрі дау-дамайлы баспа жұмысымен қатар, Ілекеңнің өзінің шығармашылық қызметі тарабында. Осы ретте, ең алдымен Ілекеңнің «Ғашықтар» романына бейресми редактор болған едік. Жөн-жобасын айттым. Алда – киғылығы мол, өткелегі күрделі, тас қамалды «Қаһар» тұрған.

Кейін, тарихи трилогия жеріне жетіп, халқының жоғарғы бағасын алып, қайыра басылып, орысшаға аударылып, шет жұрттарға тарай бастаған кезде, ұшпаққа шыққан Ілекеңнің өзінің атап айтқаны бар: «Көшпенділерді» жазуда маған үш адамның көмек, жәрдемі айрықша болды, бұлар – Мұхтар Мағауин, Сәуірбек Бақбергенов және Қабдеш Жұмаділов деген тұрғыда. Бұл сөздің мән-мағнасын асыра түсінуге әсте болмайды. Ол кезде де, қазір де біздің жұртта қалыптаспаған рәсім – орыс әдебиеті мен тарихы, Батыс әлемінде үйреншікті жағдай: кез келген жазушы, көбіне-көп тарихшы, әдебиетші, өзінің жаңа бір кітабын жазып біткенде, тілектес болған, азды-көпті кеңес берген дос-жаран, таныстарын, әрқилы пікір қосқан көлденең ағайындарды атап көрсетіп, рақметін айтып жатады, кейде Пәленше мырза мына мәселеге менің назарымды аударып еді деп, тіпті, анау бір кітап, немесе мақала туралы ақпар беріп еді деп, сілтеме жасайтыны бар. Ілекеңнің лепесі – осы тұрғыдағы риясыз ілтипат, қаламгерлік үлкен мәдениет көрінісі ғана. Баяғы, анекдоттық кейіпкердің атаулы фильмде өзінің комиссарына: «К славе Чапаева примазываешься!» – «Менің даңқыма жанасалап, атағыңды шығарғың келеді!» деген қыжыртпа сөзіне ақиқат ортақтасу – ешкімді де абыройға жеткізбесе керек. Кейінгі кезде Ілияс Есенберлиннің жазушылық зертханасы, әрбір кітабының жарыққа жету тарихы, атаулы кітаптарының редакторлық жұмысы, жалпы жазарман қауыммен ара қатынасы, тіпті, ғұмырбаяндық деректері төңірегінде жай ғана жаңсақ емес, көпе-көрнеу жалған дерек, қисынсыз пікірлер көптеп айтыла бастады. Біз осының бәрін түгендеп, талдап, терістеп жатудың өзі артық деп білеміз. Біразы көпе-көрнеу. Мәселен, «Айқас» романының 1966 жылы жарыққа жетуі, ол туралы алғашқы мақалалардың келер жылдан бастап қана жарияға шығуы; «Қаһар» романының 1969 жылы басылып

таралуы, сондықтан оның қолжазбасының 1972 жылы Одақ секретариатында талқылануы мүмкін еместігі; ауыр халде реанимацияда жатқан кісінің үстіне көлденең ешкім кірмейтіні, онымен әдебиет туралы пікір алмасу қисынға келмейтіні; атақты жазушы, жасы үлкен қарияның баяғыда өзінің кінәсіз сотталғаны туралы анықтаманы қолына ұстап, зыр жүгіріп, Одақ пен журналдағы жас балаларға жағалай көрсетіп жүруі; анау романды ананың жазып бергені, мына романды мынаның түзеп бергені... тіпу, бірінен бірі өтеді, толып жатыр. Қадырдың қияли хикаяларын бұл араға қыстырмай-ақ қоялық, өткенде бажайлап айтқанбыз. Осыған керісінше, әзір жарыққа жетпеген, беймағлұм, немесе көпшілікке кеңінен таралмаған қаншама ақиқат дерек бар. Бәлкім, кейінде тағы қаншамасы архив қойнауынан шығып жатыр. Ал біз көзіміздің тірі кезінде, өзіміз тікелей куә болған әрқилы елеулі жағдаяттарды бүкпесіз айта кету парыз деп санадық.

Сонымен, Ілияс Есенберлиннің ең басты, орталық шығармасы «Қаһар». Жазылу, жарыққа шығу тарихы. Бастан-аяқ көз алдымнан өтіп еді.

Ілекеңнің өзінің әлдебір орайда: «Мен «Көшпенділер» трилогиясын алғаш рет 1945 жылы ойластырып едім» – дейтіні бар. Тұтас трилогия емес, «Қаһар» романы ғана деп нақтылар едік. Өйткені, келесі кітаптардың Кенесары хан туралы романының ғаламат табысынан соң ғана ойға оралып, қиялда қалай қалыптасқанын жақсы білем. Уақасы жоқ. Бір «Қаһардың» өзі жетіп жатыр. Ертеден-ақ арман болуы күмәнсіз. Өзі Кенесары ханның бас батырларының бірінің ұрпағы болса. Қазақтың ескілікті аңыздары мен ерлік жырларын жасынан тыңдап өссе. Ең бастысы – отаншыл, азаткер жүрегі болса. Және бұл кезде Ермұхан Бекмахановтың алғашқы зерттеулері бой көрсетіп, көп ұзамай әйгілі монографиясы да жарыққа шыққан. Және бар тарихта ұнасымды бағаланып жатыр – патша отаршылдығына қарсы күрескер. Алайда, көп ұзамай-ақ жауыз болып кетті. Партиялық құбыжық қаулы шықты. Тағы бірер жылдан соң Есенберлиннің өз аяғына да темір тұсау салынды. Бұдан соңғы күндердегі тіршілік те оңай емес. Кенесары туралы кесірлі қаулы күшінде тұр. Ақыры, заман біржола оңалмаса да, тар құрсау әжептәуір ұзарып «Жылымық» атанған күндер келді. Оған жалғас тағы да, біршама кеңшілік жылдар. Ілекең де еңсесін жазып, таза қаламгерлік қызметке ден қойды. «Айқас». «Қатерлі өткел». Ең бастысы – көп ұзамай өзі де биік тұғырға отырды – қазақ әдебиетінің барлық нұсқасын жарыққа шығару мүмкіндігі бар «Жазушы» баспасының директоры. Тыныс кеңіп, болашаққа сенім артқан әуелгі кезең – сол бір жылы жазғытұрым төгіліп жазылған өзгеше сырлы роман «Ғашықтар» терімге әзірленіп жатыр. Міне, осы шама, 1967 жылдың мамыр-маусымы, бәлкім, шілде, тамызда көкіректегі буалдыр қиял, орындалмас арман қайтадан тіріледі. Әуел бастан-ақ Ілекеңнің зор сеніміне жеткен, бұл кезде ең жақын кісісіне айналған менің болашақ тарихи роман туралы алғаш хабардар болуым – 1967 – тамыз айының соңы. Жанкешті батыл, әрі ғажайып ниет. Ілекең енді Кенесары ханға қатысты тарихи деректерді топтай бастаған. Ең

басты тұрғы – Бекмахановтың кітабы. Менде бұрыннан бар еді. Ілекеңнің өзінде де бар екен. Қалғаны оңай. Жекелеген куәлік, бұрынғы-соңғы, зерттеу мақалалар, әрқилы оқшау деректер. Мәселен, барон У[сла]р жазбалары. Қазақ әдебиетіндегі тиесілі нұсқалар. Нысанбай, Досқожа. Ең аяғы – кесірлі «Жасауыл қырғанға» дейін. Иә, «Топжарған» бар. Және Нысанбай. Ілекеңе түгелдей мағлұм шықты. Бәрі де қолында тұр. Сонымен қатар, жас кезінен санаға қонақтаған қаншама аңыз бен тарихи хикаялар. Есебі, шикізаты дайын, енді нақты құрылғасы, Кенесарының өзінен бастап, Наурызбай мен Ағыбайдан өтіп, ең негізгі тұлғаларды көркем кейіптеу. Ілекеңнің бай қиялы, кешкілік дамылынан түнгі ұйқысына қоса, тынымсыз жұмыс жасап жатса керек. Мен бұған дейін-ақ Кенесары ханның бар тарихын жетік білетін едім. Әуелгі ауызекі әңгіме, хикаялардан бастап. Үлкен әкем Мағауия айтатын Есенгелді–Саржанның қазасы, Кенесары тағдыры. Наурызбай туралы аңыздар мен жыр. Өз әкем мұғалім, үйімізде әжептәуір кітапхана құралған, оның ішінде Бекмахановтың кітабы, мектепте жүргенде оқып тауысып едім. Студенттік жылдарда бұл тақырыптағы таным мен білім кеңіп, арта түскен. Ал аспирантурада, ежелгі жыраулар мұрасын қарастыру кезінде Ғылым Академиясының архивін төңкеріп шыққам. Оның ішінде тек қана Кенесары ханға қатысты екі бума құнды қолжазба бар еді. Енді Алаштың айдыны, Хан-атамның аруағы үшін, қамқор ағамның болашақ абыройы үшін бұл іске аянбай атсалысу қажетіне ден қойдым. Ілекеңнің білері көп, ешкімнен ақыл сұрамайды, оның ішінде маған да тікелей сауал салып, немесе көмек тілеп көрген емес. Менікі – жаңа айтқанымдай, өзім тіленген, риясыз көңілден шыққан ізгі ниет қана. Ілекең екеуіміздің Кенесары қозғалысы, болашақ роман туралы кеңесіміз – ортақ тақырыптың әдепкі талқысы, талқы да емес, өзара түсіністі, жан жадыратар әңгіме ғана болатын. Ағамның бар жарағы түгел екенін андаған соң, Академия архиві туралы айттым. Бұл екі томды аса мұқият, ежіктеп болмаса да, бастан-аяқ ақтарыстап, кейбір дүниелерін оқып, түйіндеп, жете таныған едім. Төтенше біраз ақпар бар, оншақты күн бажайлап отырып, қажетті дерек, мағлұмат, хикаяларын тізбелеп әкелейін, дедім. Кейін біреулер жазыпты, Есенберлин Мағауинді Академияға жұмсады деп. Менің әлдебір сөзімнен шығарған теріс қисын. Онда не барын білмесе қалай жұмсайды. Және, бала кезімнен-ақ ешкім ешқашан мені әлденеге жұмсап көрген емес. Айттым, атамның аруағы үшін, ағамның мәртебесі үшін. Жұмыс арасында, тыныс күндерде екі аптадай отырып, қаншама жаңа материал сұрыптадым. Бәрі бірдей жадымда жоқ, тек Кенесары ханның Балғожа бимен хабар алмасқан хаты ғана нақты есімде. Әуелі Кенесары ханның сәлемі мен талабы, одан соң Балғожа бидің теріс жауабы. Екеуі де бастан-аяқ, аса көркем тілді өлең-толғаумен жазылған. Кейін романда Ілекең екі тараптың да бірер үзік лепесімен шектеледі. Әрине, қажетті қисынына қарай. Және бұл оқиғаның алды-арты жинақталып, Кенесары қозғалысына қатысты қазақ арасындағы төтенше жағдаят екені кең көлемді суретпен берілген. Бұдан соң, осы кесімді өлендер нұсқасы «Қаһардан» қаз-қалпында алынып,

тақырыптас әрқилы мақала, зерттеулерге еніп жүрді; менің көшірмем Ілекеңнің архивінде сақталды, сақталмады – түпнұсқа, толық мәтін Академияның Орталық кітапханасының қолжазба қорында әлі күнге жатуы хақ, менен соң ешкім көрмеген, білмеген кебінде. Біздің әдебиеттану, тарих ғылымының ізденіс деңгейі осы дәрежеде.

Ілекеңнің тақырыбы шатақ, осындай күрделі романға дайындалып жатқанын сыртта өзінен басқа екі-ақ адам – Сәуірбек Бакбергенов пен Мұхтар Мағауин ғана білген еді. Бұл кезде баспаның «Балалар және жасөспірімдер әдебиеті» редакциясын басқаратын Сәукең – Созақта туып, Түркстанда өскен, туған анасы – Кенесары ханның тікелей ұрпағы Жүніс деген төренің қызы екен. (Бұл Жүніс туралы біршама деректі Арман Қият құрастырып, 2013 жылы бастырған «Абылай хан әулеті» кітабынан ұшыраттым. Кенесары ханның ұлы Тайшық сұлтаннан туған. Созақ-Қызылкөл төңірегінде күн кешіпті. Тайшық 1864 жылы, отыз бір жасында, Қоқанмен соғыста ауыр жараланып, қаза табады. Артында, үлкені – Жүніс, үш ұл қалған екен. Жүністің өзінің екі қатыннан тоғыз ұлы болыпты, қыздары туралы атаулы мағлұмат жоқ. Тумысында жауынгер, тентек Жүніс қилы ғұмыр кешеді: 1928 жылғы кәмпеске кезінде Ташкент арқылы Түркменстанға ауып, одан әрі Қашқарға өтіп, ақыры елге қайтады; 1935 жыл шамасында дүниеден өтіпті.) Сәуірбек Бакбергенов – нағашы жұртына тартқан, өзінің де мінезі қатты, бірбеткей кісі еді. Ұтымды тақырыбын тапқан, тәп-тәуір жазушы. Түстіктегі төрелер әулетінің жай-күйін, оның ішінде Қасым сұлтан, Кенесары хан, төрелер тұқымы туралы біраз жағдаятты жақсы білсе керек. Және осы ортаға қатысты, ешбір қағазға түспеген, әрқилы оқиғалар. Нақты айта алмасам да, шамалаймын. Оның ішінде Қоңыркұлжа мен оның әулетіне байланысты хикаялардың бір ұштығы да осы Сәукеңнен шығуы ықтимал. Қандайы болса да мәнсіз емес. Қайткенде де Сәуірбек Бакбергенов Ілекең төрелер қауымына қатысты, нағашы жұртында, ел аузында сақталып келген әрқилы тосын әңгімелерді жеткізуі анық. Кейінгі алғыс осы орайда.

Міне, Ілекең соңғы деректерін жинақтап, қиғылық романды бастан-аяқ ойша жобалап жатыр. Ешкімнен ақыл сұрамайды. Өз ақылы жететін. Қазақ жауынгерінің қару-жарағы, халқының тұрмыс кебі, тіршілік жөні, киіз үйінің құрылымы туралы да ешкімнен кеңес күтпеді. Өзі де білетін. Яғни, кейбіреулер айтып жүргендей, әркімге бір телміріп, жәрдем тілеп, түптеп келгенде алқалы жиын жасаған жоқ. Өзі. Жалғыз дара. Жүректің терең түкпірінен қайнап көтерілген азаткер, ұлттық сана енді Кенесары ханның жанкешті күресі арқылы нақты тұр, тұлға тауып, тарихи көркем шығармаға айналуға тиіс еді. Әлбетте, Ілекең екеуіміздің арамызда, және, байқауымша, Сәуірбек Бакбергеновпен де азды-көпті, жүре-бара кеңес болып тұрды. Нақты есте қалмапты, қайткенде де шешуші мәні шамалы, бірақ қажетті кілтипан, дәйектеме деректер болса керек. Маған, әдетте, алдағы романның жөн-жобасын, жаңадан табылған, немесе ойластырған төтенше жайыттардың шет-жағасын ғана айтатын. Ішке сыймай бара жатқан жал-жал толқынның кең дүниеге еріксіз лықыған шашыранды

тамшылары. Анығы – ойласу емес, өз байыбын бекіте түсу, дауыстап толғану дер едім.

Ілекең өзін, бәлкім асқаралы биікке шығаруға тиіс, бәлкім, қаралы қазаға жетелеп апаратын алмағайып романына қараша айының орта шенінде кіріспек еді. Одан әрі желтоқсанға көшірді. Тағы да созылып барады. Ақыры, 1967, 30 желтоқсан күні айрықша жадыраған, нұрлы жүзбен қуанышты хабарын айтқан. Өткен түнде, есебі бүгін, таңғы сағат бірде бастапты. Тым ұзақ отырмадым, деген. Төрт-бес бет қана. Бірақ жол ашылды!.. Содан дамылсыз жазу – ауыр қызметтен кейінгі азғана, бірер сағаттық тыным, ұйқыдан соң, түннің бір уағына дейін, және міндеттен тыс сенбі, жексенбі күндеріндегі ұзақ отырыстар – ақыры 1968 жыл, 20 март күні тәмам қылды. Жиыны – сексен екі күн! Ғаламат еңбек!.. Жазылып біту мерзімі ғана емес, кейінде әйгі болған мән-мағнасы, көркемдік қуаты, ұлттық бағдары тұрғысынан алғанда да. Жұмыстың үлкені жасалды. Қиындықтың үлкені – алда тұрған.

14

Ілекең бұл кезде жаппай қолданысқа түскен тегіршікті қаламмен жазатын. Таңбасы – ірі, анық. Тұтастай дерлік шимайсыз, бір қалыпты. Әлбетте, тікелей жұмыс үстінде жекелеген сөз, сөйлемдерді нақтылау, үлкенді-кішілі үстеме, азды-көпті қысқартулар болмай тұрмайды. Табиғи жағдай. Бірақ біткен жұмыс, тіпті, жекелеген тарау, бөліктерді үстінен түзеу, қайыра көшіру – әдетінде болмаған сияқты. Баданадай, анық таңбаға түскен және біршама таза, бастапқы қолжазбасын сол қалпы мәшінкеге беретін. Толығымен тәмам болған «Қаһарды» екінші, әлде үшінші күні өзіміздің машбюроға тапсырды. Әрқайсы жүз беттен астам, төртке бөлініп басылды ғой деймін. Асығыстық қана емес, бастан-аяқ бір кісінің қолынан өтуін қаламаса керек. Аптадан озбай дайын болды. Көшірме қағаздар арқылы өткен үш дана. Бірінші және үшінші даналары өзінде қалып, менің қолыма сапалы екінші данасын тапсырды. «Мұқият оқып көр, ілгішек қалмасын», – деген. Мен, жоғарыда айтқанымдай, Хан-Атамның аруағы және тілеуқор Ағамның мерейі, түптеп келгенде, Қазақ халқының асқақты рухы үшін ештеңеден де аянбауға тиіс едім.

Мәшінкеге бір қалыпты басылған қолжазба, қазір нақты есімде жоқ, төрт жүз беттің үстінде болатын. Үйге апармадым, кабинетім жеке, бірақ жұмыс бабымен кіріп, шығатын баспа қызметкерлері өз алдына, әрқилы шаруамен жүрген бейсауат жұрт та көп, ұзақ күн бойғы толық оңашалық жоқ, әйткенмен, өндіріске кетуге тиіс әртүрлі, кейде жауапты қолжазбаларды қарайтын, қалыпты әдетім бойынша, «Қаһардың» да бар шаруасын осында тәмамдамақ болдым. Бірден-ақ қаптал отырып едім. Аралық алаң, үзілістер бөгесін емес, пайдаға шықты ғой деймін. Тақырыбы соны, әрі даулы, сюжеті шытырман, көркем бейнелері мейлінше шебер сомдалған, қызғылықты романды мүлде елітіп, беріле оқып кетпей, байыппен, баппен, салмақтай қарастыру үшін. Күнделікті ұсақ-түйектен тыс, негізгі жұмысыма айналды. Кешіне сейфке салып

кетем. Танертең алдыма жайып, айрықша қанағат, мейірмен ежіктеп оқи бастаймын. Жұмыс ыңғайымен Ілекеңнің өзіне, немесе бас редакторға, бөлімдерге бара қалған жағдайда, есігімді құлыпқа салып кетем. Әлбетте, көлденең кісі, тіпті, жақын жолдастармен арада мұндай ерекше кітап туралы сөздің ұшығы да шықпады.

Ілекең ескерткен «ілгішек» – романның идеялық тұрғысына байланысты кілтипандар болатын. «Феодалдық-монархиялық, реакцияшыл қозғалыс». «Қазақстанның Россияға өз еркімен қосылуына қарсы күрескен кертартпа құбылыс». Яғни, жаманның жаманы, кеселдің асқыны. Ал шындығы – айқын. Ілекең үшін, мен үшін ғана емес, қазақ халқының ұлттық мұраты тұрғысынан алғанда. Алайда, дәп осылай деп ашық айта алмайсың. Ресми саясат жетегімен қаралау да қисынсыз. Әрине, «Қаһар» – Кенесары қозғалысы туралы тарихи зерттеу емес. Ондай, зерделі, әрі терең, байыпты да бағалы еңбек болған. Соған орай сыбағасын алған. Бірақ Есенберлин кітабы – көркем шығарма, тарихи тақырыпта болса да, тұрғысы басқа, жанрлық ерекшелігіне сай, сан салалы мүмкіндігі бар роман болатын. Ілекең осы екі аралықтан қия жол тапқан екен. Коммунистік идеологияның өзінде «халық» деген ұғым бар ғой. Сол халықтың қаһары. Қандай езгіден де тыс, еркін өмір туралы арман-мұраты. Кенесары, түп ниеті қалай десеңіз де, қиғылық кезеңде замана толқыны көтеріп шығарған өзгеше тұлға болған. Міне, үстірт көзге, тіпті, жау ниетті, қырағы талқының өзіне осылай көрінбек.

Мен Ілекеңнің романын ежелеп, тура қырық күн отырдым. Негізгі жұмыс – стилистика тұрғысынан еді. Басы артық сөз, тіркестерді қысқарту, жекелеген сөйлемдерді ширата түсу. Ең бастысы – әредік, андаусыз, тұпа-тура кеткен тұстарда, мағнаға нұқсан келтірмей, бипаздап емес, астарлап жіберу. Мұның бәрі – әдепкі, редакторлық жұмыс болса керек. Өз жанымыздан ештеңе қосылған жоқ. Нақтылау тұрғысындағы бірер сөз, асса жарым сөйлем. Көрініс емес, сурет емес. Тарихи дерек, этнографиялық дәйек, көркемдеу тарабында да әлденендей қате байқалмады, бұл ретте қысқарту да, үстеме де қажет болмады. Қайталап айтайын, әуел бастан-ақ «Қаһар» – қай тұрғыдан алғанда да ғажайып роман еді, менің соншама тұқшиып, қырық күн бойғы жасаған бар жұмысым – тілдік тұрғыдағы бипаздау, сылап-сыйпау болатын. Жұмыс арасындағы қырық күніміз – таза, қаптал отырсақ, екі апта, асса жиырма күннің шаруасы екен.

Совет заманындағы баспа редакторының бар жұмысы – теріс, керек десеңіз, зиянкестік бағдарда қалыптасты. Қандай да кітапта, тіпті, газет, журнал материалдарында идеялық қате ұшыраспауға тиіс! Әлденендей күмән туғызатын, екі-ұшты пікір өтіп кетпесін! Кез келген шығарманың мазмұны ғана емес, түр-тұлғасы да жоғарыдан сызып көрсетілген қатаң талаптан ауытқымауы керек. Сөйтіп, автор мен редактордың арасындағы күрес тура жетпіс жылға созылды. Бұрнада және кейінде орыс әдебиетшілерінің жазғаны бар. Көбіне-көп бұл редакторымыз – кәдімгі жазушы. Оның өзінің де кітабы қатарлас редактор-жазушының қолына түскенде... манағы сыйықсыз кепті бастан кешеді. Шын мәнісінде,

цензурасыз, еркін Батыста редактор – ең алдымен авторға көмекші саналады. Көлденең, тың көзбен, жанашыр, тілектес көңілмен қарап, қаламгердің өзі байқамаған олқылықтарға назар аударуға тиіс. Көбіне стилистика ғана емес, бейнелеу, көркемдеу жүйесінің өзіне ықпал жасайды. Әдебиет тарихына қарасаңыз, біздің көзге сөлекет көрінер мысалдар ұшырасар еді. Мәселен, атакты Теодор Драйзердің әрбір романы өзі таңдаған маман редактордың қатаң сүзгісінен өтіп отырған. Ысылта түсу, ықшамдау, тілін өңдеу тұрғысында. Ал америка ғана емес, XX ғасырдағы әлем әдебиеті алыптарының бірі Томас Вульфтің кітап шығару тарихы тіпті өзгеше. Өздері жазушы емес, бірақ білімдар, қаламға шебер, кейінде өмірбаяндық шежіреге енген редакторлары Томас Вульфтің кезекті үлкен романын ортасынан ойып, мүлде басқаша кейіптеген, ал артық-ауыс саналып, сыртта қалған бөлігін жаңа бір романға айналдырған жағдайлары бар. Тұтасымен қабылданған шығармасының өзін тоғыз төңкеріп, астын үстіне түсірген. Әрине, жаңадан жазып берген ештеңесі жоқ, барлық жұмыс – қолдағы дүниені одан әрмен ширатып, жақсарта, жетілдіре түсу талабымен жасалыпты. Біз бұрнағы «Ғашықтар», кейінгі «Қаһар» кезінде мұндай қадамға бармадық, бәрі өз орнында тұрған, жоғары көркемдік деңгейде жазылған романдар болатын. Біздің бар жұмысымыз, осымен үшінші мәрте қайталап айтайық, «Қаһарға» қатысты бар жұмысымыз – Ілекеңнің өзі нұсқаған «ілгіштер» төңірегінде болды, тек әлдебір пәлелі кілтипандар ғана емес, таза стилистика тарабында. Артық-ауысы жоқ, табиғи қолқабыс. Керек десеңіз, шаруасына ықтиятты, сауаты жоғары кез келген редактордың міндетті парызы. Дәп осы ретте, әлденендей артықша еңбегім бар деп білмеймін.

Айттым, Ілияс Есенберлиннің Кенесары хан туралы шатақ роман жазбағы әуелде жалпы жұрт назарынан тыс. Қалыпты рәсім бойынша, келер жылдық жоспардың наурызда баспаком талқысынан өтіп, екшелген, қысқартылған, соған сәйкес толыққан, ең соңғы нұсқасы көкектің орта шені, тым құрса май мейрамынан бірер апта бұрын Орталық партия комитетіне тапсырылуға тиіс. «Қаһар» Госкомиздат талқысынан шаң жуытпай, алдағы 1969 жылдың тақырыптық жоспарына аман-есен өтті. Бұл кезде белгілі жазушылар санатына қосылған Ілекеңнің баспа директоры болуынан ғана емес. Әлбетте, тиесілі, ресми жоспарға ұсынылған кез келген ескілі-жаңалы қолжазбаның қысқаша аннотациясы коммунистік, советтік идеология талабына сай жасалады. Хикая – жастар, олардың кәдімгі махаббаты мен әдепкі оқуы, жұмысы туралы болса, міндетті түрде бақытты заман, коммунистік құрылыс еске алынуға керек. Егделер, қарттар туралы жазылса, бұлардың бүгінгі социалистік қажырлы еңбегі, бұрнағы майдангерлік қызметі аталуға тиіс. Тіпті, советтік насихатқа ешқандай қатысы болмаса да, әлденеден ілініп тұрсын. «Қаһардың» әуелгі қағаз жоспардағы, кейінде рекламалық кітап ішінде айқындалған болмыс-бітісіне осы тұрғыдан анықтама берілген. Кенесары ханның реакциялық қозғалысын әшкерелеу, қалың бұқараның отаншылдығы, Россияға қосылудың табиғи заңдылығы ғана емес,

прогрестік озық сыпаты. Талассыз, күмәнсіз ақиқат. Олай емес деп ешкім айтпайды. Мұндай кітап керек пе? Керек. Керек қана емес, айрықша қажет. Ақыры, май айында, алдағы 1969 жылдың тақырыптық жоспары Орталық Партия комитетінде екі бөлім мен идеологиялық хатшы Имашевтің алдынан өтіп, біржола бекіді. Яғни, «Қаһар» романы да өтті деген сөз!..

15

Мен мұқият тексерістеп шыққаннан кейін, май айының орта шені, айналасы бес-алты күнде роман бастан-аяқ, қайыра мәшіңкеге түсті. Тағы үш дана. Алдыңғымен қосқанда алты дана қолжазба нұсқа. Жаңа айтқанымдай, негізгі тұрғысында айырымы шамалы. Ілекең жаңа нұсқаның бір данасын Жазушылар Одағының басшысы Әди Шәріповке тапсырды. Кейінірек бір данасын – Лито – Қазақстан сөз полициясының шефі Әбдірәшит Шалабаевтың қолына табыстаған. Екі тарапта да үлкен есеп бар. Кез келген жаңа кітап, қалай тартса да, ақыр түбі ресми цензурадан өтуі керек. Ал Жазушылар Одағы – міндет болмаса да, қажетті шара. Көлденең көмек, артықша сеп. Роман Жазушылар Одағында талқыланды дейтін қосымша сүйемел.

Бұл кездегі Одақ басшысы Әди Шәріпов – өмірдің талай өткелегінен өткен, қандай қиын кезеңнің өзінде жүрісінен жаңылмаған, ақыл, парасаты мол, беделді қайраткер. Ұзақ жылдар бойы оқу-ағарту, мәдениет саласында басшылық қызметтер атқарған, танымы кең әдебиетші, өзіндік тақырыбы бар, сауатты қаламгер. Тезінен оқып шығып, қатты риза болған екен. Арада көп ұзамай, талқыға түсті. Талқы емес, қолдау, қорғау тарабындағы тілектес басқосу. Әдекеңнің еңселі кабинетінде, проза секциясының кеңейтілген мәжілісі ретінде өткізілген. Одақ шегіндегі танымал қаламгерлер түгелге жуық жиналып еді. «Жұлдыздың» бас редакторы Сырбай Мәуленов. «Қазақ әдебиетінің» бас редакторы Нығмет Ғабдуллин. Одақтың үшінші хатшысы Қабдыкәрім Ыдырысов. Баспаның бас редакторы Аманжол Шамкенов және редакция меңгерушілері Сәуірбек Бакбергенов пен Амантай Байтанаев. Жазушы, аудармашы Әбдірәшит Ахметов. Одақ кеңесшілерінен және баспадан тағы төрт-бес жігіт. Мен – болса болмаса. Алдыңғы үлкендерге романның қолжазба даналары берілген. Кеңес үстінде байқағаным – бәрі бірдей бастан-аяқ оқып үлгермеген сияқты. Әди Шәріповпен қатар, тек Нығмет Ғабдуллин ғана мұқият қарастырған екен.

Проза секциясының жиыны аталғанымен, кеңесті Әди Шәріповтың өзі ашты. Ең алдымен саяси тұғырымызды айғақтаған. Партияның XX съезінен бергі кезеңдегі әдебиетке қамқорлық, кеңшілік заман, қаламгер еркіндігі туралы айта келіп, тыйым тақырып жоқ екені, бар кілтипан – кез келген мәселені қалай, қай тұрғыдан қарастыруға байланысты шешілмегіне назар аударды. Есенберлин романы осындай күрделі тақырыпқа арналған екен. Сондықтан көркемдік деңгейіне ғана емес, идеялық-саяси негізіне де қатаң талап қойылуға тиіс. Менің өзім мұқият

оқып шықтым. Алдарыңызды орамайын. Шешуші сөз, нақты баға осы үлкен кеңес үстінде айтылуға тиіс деп, тізгінді көпшілікке тастады. Алдынала келісім бойынша, мен баяндама деп көтермеленген қажетті ақпар жасауға тиіс едім. Қысқаша, ықшам сөйледім. Қаламгердің тақырыпты түбегейлі тексеріп, қажетті, бұрынғы-соңғы тарихи әдебиетті түгел игергені. Идеялық дұрыс бағдар, соған сай көркемдік шешім. Заманына лайық, қайталанбас, шынайы кейіпкерлер. Қызғылықты сюжет, шебер композиция, тартымды, байсалды тіл. «Қаһар» – әлдебір тұлғаның емес, бүткіл халықтың қаһары екені. Кенесарының жеке басы туралы қашырта сөйледім. Мен әуел бастан-ақ, бейсауат жағдай, тіпті, әлдекіммен екеуара әңгіме кезінде де артық лепестен тартынар едім. Енді, романды бүркемелеп өткізу үшін қажетті ахуал – Кенекеме мін таға алмадым. Жеке бастың трагедиясына қарай ойыса берсем керек. Қағазға түспей, ауызша айтылған сөздің бас-аяғы есімде жоқ, жалпы нобайы осылай тәрізді. Менен соң алғашқы болып Сәуірбек Бақбергенев сөз алды. Романның тарихи шынайылығына баса назар аударған. Және кейіпкер тұлғалау шеберлігіне. Әдебиетімізде болмаған тың бейне ретінде Қоңырқұлжа сұлтанға айрықша тоқталды. Қазақты құртқан – осындай сатқындар, деді. XX съезде партиямыз әшкерелеген жеке адамға табыну кезеңіндегі солақай саясат, әсіресе 37-жылы айқын бой көрсетті. Қазір де тұқымы тұздай құрыған жоқ, әредік болса да, күні бүгінге дейін арамызда ұшырасып қалады деді тоқтай алмай. Ондай сұмдыққа күнделікті өмірде ғана емес, көркем әдебиетте де жол берілмеуі керек... Нығмет Ғабдуллин төңірегін түгел қамтып, байыпты сөйледі. Романда қиғылық, қатаң заманға сай қатқыл реализм бой көрсетіпті, деген. Жазу мәнері ғана емес, кейіпкер тұлғалауда біздің көзіміз үйренбеген соны сыпаттар бар. Персонаж атаулының бірыңғай ақ, немесе қара-ала бейнесі жоқ, бәрі де табиғи кейіпте. Кенесары хан да осындай. Тіпті, Қоңырқұлжаның өзінің әулетіне жаныңыз ашып отырады. Дәлме-дәл ұсталған замана суреті. Романның бүткіл бітімінде, көркем тұлғалар мүсіндеу үрдісінде, авторлық баяндауларда ешқандай ауа жайылған саяси, идеялық кілттипан жоқ. Осы қалпында баспаға ұсынылуға лайық. Және қазіргі қазақ әдебиетінде кешегі «Абай жолы» мен «Оянған өлкеден» кейінгі ең үлкен табысымыз деп білем... Әдекен осыдан соң жасы үлкен, жолы үлкен Сырбай Мәуленовке сауал салып еді. «Менің бастан-аяқ үңіліп оқуға жағдайым келмей қалды, – деді. – Бірақ алдыңғы жолдастардың айтқан сөздеріне қосылам... – деді. Содан соң аз-маз іркіліп барып: – Кейінгілердің де сөзіне қосылам...» – дегені. Бұған бәріміз бір күліп алдық. Көпшілік жұрт аңдады, аңдамады – білмеймін, Сырағанның тым жайдақ көрінген лепесі екіұшты ғана емес, қитұрқы болатын. Романды толық оқымаған, қарап шыққан жағы жақсы, бірақ алда не барын білмейді, сондықтан кейінде, бұл жер емес, басқа тарапта да айтылып қалуға мүмкін кінәрат, кемшіліктерге де уәжі жоқ... Бұдан соң баспаның проза бөлімінің бастығы, романның жарияға шығуына жауапкер саналатын Амантай Байтанаев қысқаша ғана мақұл сөзін айтты. Әбдірәшит Ахметов романда нақты тарихи деректермен қатар, ел арасындағы шынайы әңгімелер

кеңінен қамтылғанына назар аударды. Басқа бір сөздер болса, есімде жоқ. Осымен тоқтаған сияқтымыз. Иә, ең соңында Ілекең өзі сөйлеген. Қысқа қайырды. Бұл кітапқа соғыстан соңғы бүткіл өмір бойы дайындалғаны, қажетті деректерді түгел қамтығаны, күнгейді де, көлеңкені де ескергені... Талқының ақырын Әди Шәріповтың өзі түйіндеді. Роман ең жоғарғы көркемдік дәрежеде. Ауысы, аумасы жоқ, шынайы реалистік сыпатта. Автор әлі де қарастырам, кейбір тұстарын жетілдіре түсем деп отыр. Бұл – өзіне жоғары талап қойған қандай да қаламгердің ғадет, мінезі. Бар ісіне сәттілік тілейміз. Қарасын, оңы мен солын байқастай түссін. Бірақ бұл роман осы қазіргі қалпында оқырмандар қолына өтуге дайын тұр. Жазушылар Одағының атынан «Қаһар» романы баспаға ұсынылсын деген қаулы алайық! – деп барып тоқтаған. Біз тарадық. Ілекең Әдекеннің кабинетінде бөгеліп қалған.

Одақтағы тілектес, бірақ ресми саналған талқы – көп өткелектің бастапқы сатысы ғана екен. Мұндай көлемді, күрделі романды Госкомиздат сұратып алуы мүмкін. Алайда, қатер жоқ сияқты. Бұл кезде онда бас редактор болып Ислам Жарылғапов отыр, байыбы кең, әрі Ілекеңе тілектес кісі. Ең үлкен қатер – Орталық Партия Комитеті, ондағы Саттар Имашев бастаған, Михаил Есенәлиев қостаған қырандар. Алайда, дәп осы жолы күнілгері араласпады. Әдетте, бұл құдіретті мекеме әлденені қоңырсытар алдында, төменгі сатыдағы ғұзырлы кісілерге тапсыратын. Алайда, «Жазушы» баспасы әзірше өз қолымызда, ал Госкомиздаттың төрағасы – жоғарының сөзін жүре тыңдайтын, бір заманда Орталық Партия комитетінде идеологиялық хатшы, одан соңғы дәуірде екі-үш обылыста кезектесе басшы болған, ғұмыры ат үстінен түспеген адуынды Мұхаметқали Сужиков. Ондай талап та болмаған сияқты. Есенберлин – Қонаевтың өз қолымен отырғызған қалаулы адамы, өтімі жоғары деген, шындықтан бастау алған, бірақ күн озған сайын сұйыла берген лақап әзірше толық күшінде тұр. Оның үстіне, ол да әзірше, бұл елеусіз Есенберлин әлденендей бір елеулі шығарма жазуы мүмкін дейтін күдік, күмән жоқ. КГБ-ның Жазушылар Одағы мен баспаға ортақ, ашық жүретін, жарым күнін осы төңіректі торуылдап, бейсауат жұртпен бейкүнә кейіпті, тынымсыз әңгіме үстінде өткізетін, жасырын, әлде майор, әлде подполковник шеніндегі Қилыбаев деген қырағы көзіміз бар еді, әзірше оған да теріс ақпар жете қоймаған сияқты. Бірақ Ілекең шешуші, ең үлкен майдан алдында төтенше бір қам жасады. Одақтағы кең пейілді талқыдан соң, арада оншақты күн өтпей, жаңадан, шұғыл жазып, романға көлденең бір тарау қосқан. Есіркеген дейтін кейіпкер. Оқыған, танымы басқаша, алдағы іс-әрекеті де өзгеше болуға тиіс жас жігіттің төңірегінде құрылған хикая. Жаңа заманның жаңа адамы. Ұлт бақыты жолындағы, мүлде төтенше, болашақ бейбіт күрестің елес-таңбасы. Яғни, ұлттық идеяны бипаздау, Кенесары қозғалысының кемісін толықтыру. Маған мүлде ұнамады. Мәшіңкеге басылған жырмашақты бет жеке тарауды үстірт қана қарап шықтым. «Қажет, – деген Ілекең менің көңілсіз райымды байқап. – Онсыз болмайын деп тұр...» Бәрібір қабылдай алмадым. Бірақ автордың еркі. Енді тұтас бір дәуір,

арада қырық сегіз жыл өткен соң таразыға салсам, әуелде жымдаспай тұрғандай көрінгенмен, шынында да орынды қосымша екен. Қарулы күрес заманы өткен. Енді ұлтты сақтаудың, шын еркіндікке жетудің басқа бір амалдарын ойластыру күн тәртібіне қойылған. Кейінгі Әлекең – Әлихан Бөкейханов бастап, Ахаң, Жақаң және жүмлә Алаш қауымы тандап көтерген саяси күрес жолы.

Сөйтіп, көлденеңнен қосылған жаңа тараудан соң «Қаһар» романы өзінің ең соңғы қалыбын тапқандай болып еді. Алайда, ең ақыры емес екен. Алда – ең қиын сүзгі тұрған. Главлит – (түп негізі – «Главное управление по делам литературы и издательств», бұл кезде «Комитет по охране государственной тайны в печати»), ауызекі тілде Лито – қандай да қиғаш пікірі ешқандай талас, даусыз қабылдануы шарт, құдіретті мекеме – мемлекеттік цензура, анығын айтсақ, КГБ-ның тежеусіз тіміскі, сөз полициясы, сонымен қатар, айыптаушы прокуратура, үкім шығарушы ғұзырлы сот.

16

Әдетте, кез келген кітап қолжазбасы бар мақұлдан өтіп, типографияға түсіп, тіпті, бірінші де емес, екінші терімнен кейін, жарыққа жетер алдында ғана Литоның ғұзырына тартылмақ. Біздің «Жазушы» баспасының өзіне тиесілі цензоры бар. Менің кабинетіме карама-қарсы есік, дәп осындай, оңаша бөлмеде отыратын. Жасы қырықтың үстіндегі, аз-маз ақ кірген қалың, бұйра, жирен шашты, қызылсары кісі. Баспадан жылына шамамен екі жүз жиырма-екі жүз отыз кітап шығады. Есебі, әр жұмыс күні біреуден дерлік. Меншікті цензорымыз соның барлығын өз қолынан өткеруге тиіс. Кейбірін қарақты көзімен шолып шығатындай, бірақ көбіне-көп бастан-аяқ мұқият оқитын. Бұл – біршама кеңшілік заман. Әйтсе де, ұсақ-түйек ескертпелер болмай тұрмайды. Баз-базында әлденені анықтау қажет екен. Менің міндетті бір жұмысым – осы цензорға байланысты. Әредікте өзі бас сұғады, кейде, кітап кешігіңкіреп жатқан жағдайда, өзім бара салам. Өйткені, бұл кісіміздің оқығыштығы сондай, ең қалың романның өзін үш күннен асырмай, байыптап шығады. Көбіне бір, екі күн және ай бойы, апта бойғы тынымсыз тінтінек. Шаршамайды, қажымайды, бар шаруасын бөгеліссіз атқарып жатқан тірі конвейер. Әуелде мен таңырқайтын едім, кейінде Ілекеңнің өзі қайран қалатын болды. «Мынаның денсаулығы өгіздей!» – дейтін. Расында да. Тек кей кезде осындай үздіксіз, ұзақ оқудан көзі қызарып кететіні бар. Күнделікті қатынасымыз – бейбіт сыйластық, біз тараптан аңыс аңдаған сақтық дәрежеде. Жалпы, ақылсыз кісі емес. Жан-жақты, білгір оқырман дер едім. Әзірше, менің бір жылдан астам ынтымақтас жұмысым кезінде үлкен шатақ та, айтарлықтай алауыздық та болмаған. Түкке тұрмайтын, «жау жағына» онсыз да мағлұм «ерекше құпиялар». Мәселен, Байқоңырдан космосқа ұшып жатқанымыз – бірақ «Төретам» деп айтуға болмайды екен. «Жолаушылар пойызы «Төретамға тоқтады», немесе әлдекім «Төретамда түсіп қалды», «Төретамға барды»

дей алмайсыз. Мемлекеттік құпия. Сондай-ақ, лениншіл жас жігіт Аягөзде, Түлкібас, немесе Нарынқолда әскер қызметін өтеп жатыр десеніз – нағыз арандату, сол жерлерде әскери бөлімдер барын жауға жариялап қойғаныңыз – «Отан алдындағы борышы» деңіз, «Алыс шекарадағы қызмет» деңіз, қай жер екені айтылмасын. Мұндай, цензорымыз ерекше мән беріп отырған, менімен арнайы сөйлескен жағдайына әуелде күлетін едім, кейін әбден үйрендім. Ешқандай дау-дамайсыз Төретамды да, Нарынқол мен Аягөзді де жұлып тастаймыз. Жып-жылмағай болды да шықты. Шындығында, цензордан ешқандай кінә жоқ, қолындағы нұсқаулық кітаптарында осылай жазылған. Сонымен қатар, идеялық қателерге назар аударады. Қате емес, екіұшты сөйлемдерге. Жиі болмаса да, ара-тұра ұшырасатын, зардапсыз кілттипан. Ең қиыны және болмасызы – өткендегі қазақ тарихы, оның ішінде XX ғасырдың басы, совет өкіметінің алғашқы жылдарындағы жағдаяттар. Әдетте, жекелеген тұлғалар есіміне байланысты. Алаш-Орда қайраткерлері тұрыпты ғой. Жамандап болса да айтуға тыйым салынған. Аты шығып, жалпы жұртқа жария болып кетпек. Бұл тарапта сөз жоқ. Әуелден белгілі жағдай. Белгісізі – өткен-кеткен кейбір ақын, жазушылардың айныма жағдайы. Мәселен, менің ежелгі ақын-жыраулар туралы монографиямда Шәкерімнің есімі аталатын, әлдебір тұста орайлы сілтеме жасалатын. Ешқандай тоқтаусыз өтті, кетті, басылды. Енді, арада екі жыл озғанда Шәкерімге қатаң тыйым салыныпты. Шығармасы не, атын атауға жол жоқ, тіпті, жамандай да алмайсыз. Әрқилы автордың бірнеше әдеби еңбектерінен алып тастауға тура келді. Сондай-ақ, көп ұзамай «жеке адамға табыну» айыпталмауға тиіс болды, репрессия мен оның құрбандары туралы айтуға қатаң тыйым салынған, тіпті, белгілі, белгісіз қаламгерлер өмірінде осындай оқиға болғаны еске алынбауы керек. Хош. Бұрынғылар кетті, кейінгі – тірілердің өзінің ғұмырбаянында мүлде көмескі қалады, аттап кетеміз. Мәселен, Мұхаметжан Қаратаев, Хамза Есенжанов, немесе Өтебай Тұрманжанов, Сәйділ Талжанов, және басқалар туралы таныстырма, дәйектеме мақалаларда, тіпті, жазушылар ғұмырбаяны, әрқилы анықтама кітаптарда 1937–1938 бен 1955–1956 жылдар аралығы үнірейіп қалады. Тақауда ғана ақталып, қайтадан қатарға қосылған, әуелде жазықсыз құрбан ретінде жоқталған Сәкен, Ілияс, Бейімбеттер ешқандай жәбір-жапасыз-ақ, келтесінен үзіліп, белгісіз құрдымға батқандай, Міржақып, Мағжан дейтін асқар тұлғалар мүлде болмағандай, еңбегі мен қызметі не, есімдерін атаудың өзі қылмысқа парапар. Өзіміздің алыптар тұрыпты, орыстық, әлемдік тұлғалар да сүзгіге түсті. Бұл кезде жаппай айыпталып жатқан Пастернак пен Солженицын болса болмаса. Көп ұзамай Виктор Некрасов және біреулер қара тізімге ілінді. Кейде, тіпті, қисынсыз жағдайлар ұшырасатын. Француздың атақты жазушысы Луи Арагонға байланысты арандап қала жаздаппыз. Қапелімде Мұхтар Әуезовке қатысты жинаққа өтіп барады екен! Бұл Арагон – француз коммунистік партиясының жай ғана мүшесі емес, көрнекті басшыларының бірі, коммунистік «Леттр франсез» газетінің бас редакторы, қаламгер ретінде көзін ашқаннан бері

коммунистік идеяларды насихаттап келеді, тіпті, «Коммунист» дейтін екі томдық эпопеясы бар. Бұл ғана емес. Шындығында кең өрісті қайраткер, Француз Гонкур академиясының академигі, әлемге танылған жазушы, оның ішінде Советтер Одағында том-том кітаптары шыққан. Ал 1957 жылы «Халықтар арасындағы бейбітшілікті нығайтқаны үшін» аталатын Халықаралық Лениндік сыйлық («Международная Ленинская премия «За укрепления мира между народами») лауреаты мәртебесін алған. Енді осы, талай сыннан өткен, дәріпті коммунист Арагон аяқ астынан жазықты болып қалыпты. (Нақты себебін кейіннен білдік. 1966 жылы Советтер шегінде үлкен дабыра туғызған Даниэль мен Синявский процесі кезінде аталмыш жазушыларды қорғап, дауыс көтереді. Арада көп ұзамай, 1968 жылы Совет бастаған Варшава соғыс одағы Чехословакияға басып кіргенде, өзінің наразылығын ғана емес, айыптау сөздерін жариялайды.) Бітті. Енді Арагоннан өткен жау жоқ. Кітаптарын шектеу тұрыпты, совет баспасөзінде атын атаудың өзіне тыйым салынады. Ал бізге Арагонның кітабы емес, өзі де емес, бір ауыз сөзі керек еді. Алдыңғы буын жақсы біледі, Луи Арагон өз кезінде Мұхтар Әуезовты «XX ғасырдың ұлы жазушыларының бірі» деп бағалаған. «Абай жолы» арқылы бүткіл қазақ атына «ер халық, мәрт халық» деп мадақ айтқан. Біздің Мұханның әлемдік даңққа жетуіне дәмесін болған ізгі тұлға. Енді, ғұмыр бойғы нанымды коммунистен бір-ақ сағатта «коммунизмнің қас жауына» айналған Арагон... Мұхтар Әуезовтың 70 жылдығына біздің баспа дайындаған атаулы кітаптан ысырылып қалды. Ұлы жазушымыз туралы ең бір асқақ, мәйекті, беделді лепесті алып тастауға мәжбүр болдық. Мұхтар Әуезов туралы естеліктер кітабы Арагонсыз шықты. Бірақ ақыр соңы бұл емес екен. Бес-он жыл ма, жиырма жыл ма, түптің түбінде, басқа «халық жауларының» қатарында Арагон да «ақталуға» тиіс еді. Шынында да солай болды. Арада тоғыз жыл өткенде кешірім ғана емес, марапат тауыпты. 1977 жылы, Сексен жылдық мерейтойына сәйкес, «Халықтар достығы» ордені берілген. Осы мәртебелі «ақталумен» қатар, ендігі сөзіне абақты жоқ. Алайда... қазақ үшін Арагонның күні біткен екен. Бүгінгі жұрт білмейді. Арагонды естісе де, оның Мұхтар Әуезов туралы ұлағатты лепесінен бейхабар. Кейінде, 90 жылдыққа ма, 100 жылдыққа ма, манағы кітап толықтырылып, қайыра басылды. Сол әуелгідей, Арагонсыз. Тіпті, Мұхтан туралы соңғы кездегі зерттеулердің өзінде Арагон есімі ұшыраспайды. Манағы аталы сөз ғана емес, Луи Арагон мен Мұхтар Әуезов арасындағы шығармашылық байланыс, адамдық қатынас. Ең аяғы, Мұханның сол заманда Арагон досына Шыңғыс Айтматовтың «Жәмиласын» ұсынып, орыс-қырғыз жазушысының үлкен атағына жол ашқаны да ұмытылған. Бұл кезде мүлде күшейіп алған айныма Айтматовтың өзі де ұлы Мұханның осы бір ізгі, риясыз қолдауын ұмытып, мені алғаш рет бағалаған және француз тіліне аударылуыма септескен – Эльза Триоле болды деп жазған. Бұл Триоле – тумысы Ресейден, жойыт текті, біршама танымал француз жазушысы, ең бастысы – Луи Арагонның зайыбы. Арагон орысша тәуір білген, алайда, әуел баста, сен оқып көр деп, орыс тіліне әбден жетік әйелге тапсыруы

мүмкін. Ал ол заманда ешкім білмейтін Айтматовтың повесі сонау қиырда жатқан Эльза Триолеге қалай жетпек. Бағзы бір кезде әуелгі қолдау – Әуезов тарабынан болғаны, Әуезовтың үміт күткен бауырын Луи Арагонға тапсырғаны баспасөз бетінде әлденеше жазылған, жалпыға мағлұм жағдаят еді. Хош. Мұхтар Әуезов Айтматовтың рақмет, алғысына қарап тұрған жоқ, онсыз да ұлы. Қырғыз текті орыс жазушысын ілмелеп отырғанымыз – Луи Арагон мен Мұхтар Әуезовтың сыйлас қатынасын, француз қаламгерінің тиесілі лепесінің қазақ әдебиеті тарихы үшін мәнді, маңызды дерек екенін еске салу ғана. Қосымша сөзіміз біздің замандағы Главлиттің құдірет-күшін бағамдаудан шығып кетіпті. Енді қотанымызға қайтып оралайық.

Қандай да Главлит өкілі эмоция дегенді білмейтін. Толық болмаса да, жарым-жартылай КГБ-ның өкілі. Сондай наным, сондай кісі. Қолындағы нұсқаулықтан тайқымайды. Илікпейді, көнбейді. Керек десеніз, кей-кейде ауа жайылмақ, қиянат-зорлығын өзінің басындағы ұғым-түсінік шеңберіне келтірмек. Біздің баспаға байланған цензор да қызметіне берілген адам еді. Сөз жоқ, тиым салынған, халық жауы деп жарияланған Кенесары туралы романға әуел бастан-ақ күмәнмен қарамақ. Толайымен тоқтата алмаса да, аралықтан қаншама кінәрат таппақ. Сенім, наным ғана емес, өз басын пәле-жаладан арашалау үшін. Қуына, дауласа бастасаң, мәселе одан әрмен ушығуы анық.

Енді Ілекең бұл пәледен арылудың төтенше жолын іздепті. Төменнен емес, жоғарыдан бастамақ. Главлит төрағасы Әбдірәшит Шалабаевтың өзімен жалғасты. Тәрізі, бұрнадан жақсы таныстығы бар. Бәлкім, бір замандағы дос-жар. «Келе бер», – депті. Үстеме тарау қосылып, ең соңғы түзетулер жасалғаннан соң арада екі-үш-ақ күн өткен. «Қаһардың» тазаланған бір данасын алып, Главлиттің бас кеңсесіне, төрағаның дәрегейіне жеттік. Ілекең екеуіміз.

17

«Қаһардың» ендігі тағдыры тіреліп тұрған Әбдірәшит Шалабаев – министр дәрежесіндегі төре. Хатшы қызы хабарлаған соң бөгелмеді, ішке шақырған. Столының басынан тұрып, екі-үш аттап, ашық жүзбен қарсылады. Ілекеңмен жадырап, мені де жатсынбай, жылы амандасқан. Сұйқыл, аз-маз қылау түскен қоңыр шашын оң жағына қайырған, шықшытты, қой көз, қыр мұрын, қатқыл ерінді, қапсағай, қара-торы кісі екен. Екі қолын бірдей созып, отырыңыздар деген ишара жасады. Әлдебір папка, қолжазбалар, үлкенді-кішілі кітаптар самсап тұрған, бірақ бәрі де шеткері, рет-ретімен қойылған, жинақы, үлкен столының қарсы бетіне тірелген шағын столшаның екі жағына келіп отырдық. Мен үнемі ұстап жүретін әдемі, қызылсары портфелімен «Қаһардың» қолжазбасын алып, Ілекеңнің алдына қойдым. Ілекең Кенесары ханның өзінен күш, көмек сұрағандай, қалың папканы үстінен баса ұстап, сәл-пәл бөгелді де, мені таныстырды. «Білем, білем, – деді Главлит төрағасы күтпеген жерден. – Кітабы шықты ғой. Қызыға оқыдым. Жыраулардың өлеңдері жойқын

екен. Қашан шығады?» Яғни, зерттеуге жалғас мәтіндер. «Мұхтар баспаға дайындап жатыр, – деді Ілекең. – Келесі жылы өзіңнің алдына жетіп қалар». «Ескілікті мұралар Литодан өтпейді, – деді төраға. – Қазіргі тәртіп солай. Және мен ерекше жағдайда болмаса, шығармашылық жұмысқа араласпаймын. Бұл жолы Кене хан мен Ілияс екеуі қабаттанған соң... – Маған қарап, жымиып күлгендей кейіп танытты. Қайткенде өңі суық екен. – Әкел!..» – деді содан кейін. Ілекең орнынан көтеріліп, созылып барып, қолжазбаны оңынан қаратып, алдына қойды. Төраға енді шынымен жадырап күлді. «Әуелі, Кенесары хан туралы роман болғандықтан оқимын, – деді. – Оқырман деуші ме едіңдер қазір. Осы, оқырман, бұрынғы әдебиетші, журналист ретінде... Содан соң екінші қайтара... тіміскіленіп, – деді де, ыржия бере езуін жиып алды. – Қызмет бабымен және саған жеңілдік жасау үшін...» «Менің көңіліме қарама, – деді Ілекең. – Аямай айт. Кейінде кесел болатын ештеңе қалмасын. Бұл жағын бізден жақсы білесің...» «Мен бұзып-жарып ештеңенді бүлдірмеймін, – деді төраға. – Тек ара-тұра, ауа жайылып кетсең, ең қажетті жерлерін. Онда да өзіңмен ақылдасып». «Түзететін, алып, қосатын жерлері болса...» – деді Ілекең де жадырап. «Оны көреміз, – деді, мүлде момақан, бейтарап кейіпті Әбекең. – Ал әзірге...» Орнынан тұрып, бірер аттап стол басынан шығып, қолын ұсынды. «Мына Мұхтарды сол үшін ертіп әкелдім, – деді Ілекең, байқалып қалғандай, ежелгі досының оң қолын қос қолдай ұстап тұрып. – Мен анда-мында кетем, кейде ана жакқа шақырып... Бар сұрағыңды осы Мұхтар шешіп береді. Телефондары қолжазбаның екінші бетінде. Менің өзім деп біл...» Главлит төрағасы маған тағы да бажайлай қарады. Содан соң қолын ұсынған. «Келістік, – деді Ілекең. – Мен бір, асса екі аптадан қалдырмай, жауабымды айтам... Алғашқы сөзімді», – деді содан кейін нақтылап.

Шамасы он бес күннен соң Ілекең мені тағы да өзімен бірге жетеледі. «Әбдірәшит екі қайтара оқып шығыпты. Енді үшеулеп отырып ақылдасамыз», – деген. Жеңілейіп қалдым. Екеулеп барған жақсы. Оның үстіне, үкім емес, кеңес, талқы сияқты. Шынында да солай болды. «Қаһар» Әбекеңе қатты ұнапты. Бас көтермей, түн жамылып отырып, төрт күнде оқып шықтым, – деген. – Мейлінше елітіп, әуелде ештеңесін байқамағандай екем. Шамалап қана қойғам. Екінші қайырымда, одан соң үшінші мәрте сүзгенде... біраз кілтипанның шеті көрінді...» Төраға қоңырауын басып, хатшы қызын шақырды да, тақаудағы екі сағатта көлденең телефон соғылмауын, бейсауат ешкім үстіге кірмеуін тапсырды. Содан соң Ілекең екеуімізді кең кабинетте ұзынынан қойылған мәжіліс столына нұсқады, өзінің екі жағына отырғызып, «Қаһардың» басынан түсіп айта бастады. Біз ала келген үшінші дана қолжазба менің алдымда тұрған. Қажетті тұстарды түгел белгілеп алуға тиіспін.

Қауіп бар еді, бірақ үлкенінен күткенбіз. Кенесары ханға да, оның көтерілісіне де ешқандай қатер жоқ екен. Негізінен ұсақ-түйек. Ескертпелердің көпшілігі – Кене ханның жеке басының бағасына, ол бастаған қозғалыстың мән-мағнасына қатысты. Кенесарының ерлігі, мәрттігі, ақыл-парасаты туралы толғамдар автор тарабынан тікелей емес,

онда да біршама жұмсартылып, өзінің қосшы серіктерінің атынан берілсе. Сондай-ақ, патшалық отарлау туралы толғамдар... ұлттық емес, таптық тұрғыда, еппен, жанамалап. Осы, «Қаһар» романының тағдыры және Ілияс Есенберлиннің өзінің жазушылық мерейі шешілген, үшжақты, ашық әңгімеде тағы не айтылғаны түгелдей жадымда жоқ. Тым жеңіл емес, сонымен қатар, өлесі ауыр да емес, қайткенде қажетті, амалсыз өзгерістерге Ілекең кейде ойланбай, кейде қиналыңқырап отырып, түгелдей дерлік келісті. Мен өзімдегі қолжазбаны ретіне қарай, төңкерістей аударып, бастан-аяқ белгілеп, кейбірін қысқаша таңбалап жатырмын. Бүгін-ертең Ілекеңмен бірге мұқият ақылдасып, төрт-бес күнде барлық түзету, қысқарту, үстемесімен, дайын қалпында әкеп беруге тиіспін. Бұл жолы екі сағаттан астам отырдық қой деймін. Түптеп келгенде, Главлит бастығы риза болды. Роман авторының да амалды, амалсыз келіспес жөні жоқ еді. Кеңесші қызметін атқарған біз де, кейбір сәтте ішіміз ауырғанымен, бәрі қисынды деп таптық. Ілекең, әлбетте, біршама қатер ойлап келген. Главлит төрағасы да шектеулі қызметтегі кісі, Кеңесары туралы партиялық қатаң қаулы бар, мұндай кітап мүмкін емес, жауапкершілігіме ала алмаймын десе қайтер едік. Тас қамалды төбеңмен сүзіп өтесің бе. Өттік. Бұдан соң да қаншама ауырлық күтіп тұрған. Мүлде басқаша жазу керек. Жоқ, әуелгі тұрғы күшінде қалды. Ендігісі көп жеңіл шыққан. Десе де, бірталай ұтылыс бар. Алғашқы қатерден соң серпілген, әйткенмен қабағы салыңқы отырған Ілекең сыртқа шыққан соң, аздан кейін ғана жадырады. «Оңды болды», – деген. «Жақсы, сәтті, дұрыс» мағнасында осы бір сөзді жиі қолданатын еді. «Ойдағыдан артық», – дедім мен де.

Бес күннен соң, Әбдірәшит Шалабаевтың алдына өзім ғана бардым. Главлит төрағасы тиесілі беттердегі, әуелі алғашқы нұскасында, одан соң түзетілген, қысқарған, немесе, үстеме жасалған тұстарды бір-бірлеп, мұқият қарап шықты да, түгелге жуық қабылдады, тек екі-үш ретте ғана жетіспей жатқанын ескерткен. Содан соң: «Ілекеңе айта бар, мен осы түзетулермен қоса, романды үшінші қайтара оқып шығам. Авторды араластырмай-ақ қоялық, бір аптадан соң хабарлас, жаңа түзетулерді сонда ала келерсің», – деген.

Оншақты күннен соң, тағы да алдына жеттім. Кейінгі, нақтыланған нұсқамызды қабыл көрді. Сонымен қатар, жаңадан тағы бірнеше, аса мәнді болмаса да ескерусіз қалмауға тиіс, қажетті дәйектемелер. Ілекеңнің тапсыруы бойынша, менің ғұзырым күшті. Арыға созбай, қолма-қол шешпек болды. Жекелеген сөз бен сөйлемдер ғой. Асса шумак лепес. Тезінен келістік. Тек соңғы бір орамда Әбекең: «Болмас, мынау әжептәуір нәрсе, автордың өзімен ақылдасайық», – деген. Сол сәтінде, «вертушка» аталатын, бастықтар арасындағы тікелей телефонға жүгінді. Алай да былай деп айтып жатыр. Ілекең жауап қайырып үлгермеді, Шалабаев кенеттен даусын көтерген. «Әй, Ілияс, мына екеуара әңгімеге біреу көлденеңнен килікті ғой. Ой, әкесінің аузы. Әй, бұлар мына кәрі КГБ-шник менің өзімді де тексермек пе!? Трубканы қойшы, содан соң қайыра соқ...» – деген. Жағдай түсінікті еді. Бұл заманда тыңдалмайтын

телефон жоқ. Ең аяғы, өкіметтік «Вертушканың» өзі қатаң бақылауда екен. Менің қайран қалғаным – мемлекеттік қызметкер, Главлит төрағасының шалт мінезі. Батыл, шешімтал кісі екенін әуелгі кездесуде аңдағам, енді міне, салпаңқұлақтың өзін сылқитып салды. Ресми тұрғыда, телефон, оның ішінде бастық атаулының жеке телефоны мұндай көлденең бақылауға түспеуге тиіс, сондықтан, КГБ-ның жаңағы өкілі «мен тыңдап едім» деп шағына алмайды, боқтық сол шарасыз үнсіздікпен бірге кетпек. Ілекең қолма-қол жалғасты. Екеуінің ендігі әңгімесі сыртқы бөгесінсіз, әрі жеңіл өтіп еді. Бұл жолы да мен айтқан межеде келістік. Шын мәнісінде бар шаруа бітті. Алайда, Әбекең де, Ілекең де асықпаған. Және бірер апта бөгелістен соң үшеуіміз соңғы рет, қайыра бас қостық. Бар кілтипан шешілген, жадырасып отырып шай ішістік. Айрылысар кезде Ілекең Әбдірәшит досын құшақтап, шын көңілден алғыс айтты. Өз кезегімен мен де, пайымы зор, – бұдан артық қайтпек, – жауапты, қытымыр қызметіне қарамастан, осыншама кеңшілік танытқан ағамды құшақтай алыппын. Ілияс Есенберлиннің ең қиын, ең күрделі, тақырыбы бұлағай «Қаһар» романының алдынан кеңшілік жол ашылды.

Осы арада атап айтайын, кейінде әйгілі роман тәмам болып, мәшінкеге түскеннен бастап, қашан толық редакцияланып біткенше, автордан соң жалғыз менің ғана қолымда болды. Көлденең ешкімге берілмеген. Тек Жазушылар одағындағы шартты, тілектес талқы қарсаңында Әди Шәріпов пен Нығмет Ғабдуллин толықтай, тағы бір-екі тілектес қаламгер жарым-жартылай ғана шолып, қарастырып шыққан. Осының бәрі қажетті сақтық шарасы. Жел оңынан тұрды. Көлденең дақпырт жоқ. Енді бар өткелектен өтіп, типографияға тапсырар алдында ғана қолжазбаның редакторы тағайындалған. Мен – жарты бастық, арнайы редактор ретінде қол қою – рәсімге қайшы, оның үстіне, баспаға ұсынылатын ғұзырлы, соңғы қол ретінде артқа сақталғам. Ілекең проза редакциясындағы жас жігіттердің бірі Тұтқабай Иманбековты таңдады. Осыдан біраз бұрын Сәуірбек Бақбергеновтың қолдауымен проза бөліміне қызметке алынған. Яғни, сенімді тегершігі бар. Оның үстіне, артық сөзі жоқ, ұстамды жігіт көрінген. Бастықтарының ыңғайынан бөтен ештеңе ойламайтындай. Өзіне бекітілген романды алғаш рет әуелгі терімнен ғана оқыса керек. Кейін ол да, мен түзетіп беріп едім деп мақтанған екен. Баспасөзге, әлде интернетке шыққан сияқты, нақтысын білмеймін. Анығы – бір сөзіне қолы тиген жоқ, редактор аталғанымен, екінші, тиянақтаушы корректор есепті болған еді.

Иә, Бас цензордың алдынан өткеннен кейін, үш-төрт күн орайында «Қаһар» романы Жазушы баспасының Үлкен редакциялық кеңесінде талқыланды. «Үлкен» дейтініміз, әрбір редакцияның өз ішінде өтетін Кіші кеңес бар. Ал Үлкен кеңес – директордың, немесе бас редактордың, көбіне бас редактор орынбасарының төралығымен өтеді және нәшірияттың елеулі кісілерімен қатар, сырттан тағы да беделді, білгір әдебиетшілер шақырылуы мүмкін. Ілекең өзінің романы талқыланатын жиынға қатыспау жөн деп тапты. Бас редактор Аманжол Шамкенов маған: «Бәрін өзің өткеріп жатырсың ғой, мен бармайын, өзің басқар», –

деген. Сақтық. Кейін әлденендей шатақ шығып жатса, ешқандай қатынасы, кінәсі жоқ болып көрінбек. Сонымен, біз. Проза редакциясының кең бөлмесінде өткіздім. Өзімізден – басқа редакциядағы Сәуірбек Бақбергенов келген. Сырттан – «Қазақ әдебиетінің» бас редакторы Нығмет Ғабдуллин, Одақтың Литфонд – Әдебиет қорының бастығы Әбдірашит Ахметов және Жазушылар одағында кеңесші болып жүрген тағы екі-үш жігіт. Айттық, мадақтадық, қостадық, көркемдігі жоғары дәрежеде, идеялық тұрғыдан бәрі жөн, ешқандай дүмбілезі жоқ. Баспаға ұсынылсын! Шартты дегенмен, қажетті процедура. Және үлкен қуаныш. Сол күні, әлде ертеңіне қолжазбаның бірінші бетіне төрт бұрышты үлкен мөр басылып, баспаға дайын деп, әуелі кітап редакторы Тұтқабай Иманбеков қол қойды, бұдан соң редакция меңгерушісі Амантай Байтанаевтың мақұл таңбасы, ең соңында рұқсат, баспаға тапсырылсын деп бекіткен біздің қолымыз – Мұхтар Мағауин. Нақты күні есімде жоқ, октябрь айының соңғы декадасы сияқты. 1968 жыл. Бар суреті дайын тұрған. Өндіріс бөлімі арғы аптаға жеткізбей, типографияға тапсырды. Ендігі жолы даңғыл болуға тиіс. Тәңірі көлденең пәле-жаладан сақтаса, Алаштың аруағы ақырына дейін қолдаса. Сақтады, қолдады, бәрі оңынан шықты.

Осы естелік жазбалар үстінде «Қаһар» романының Ілекеңнің өзінің қолтаңбасы бар алғашқы басылымын Алматыдан алғызған едім. Өндіріске 4 ноябрь күні тапсырылыпты. Есімде, әуелгі терім қырық күннен кейін келген. Тым шұғыл, тезінен. Екінші, басылымға қол қойылатын табақтары – «подписные листы» – жаңа жылдың алғашқы декадасында жетті. Бірер аптада оқылып, тексеріліп біткен. Мен бас редактордың алдына тартып едім. Рәсім жөнімен һәм кейінде көрмей қалдым деген сөз болмас үшін. Өткендегідей, тағы да өзіме сілтеді. Жөні де осы. Бөгеліссіз қол қойдық. 1969 жыл, 15 январь екен. Сол күні – әлденендей байыбы бар автор атаулы тітіреп тұратын қатал цензордың алдына тартылмақ. Әлбетте, бұл кісіге істің мән-жайы, яғни романды Главлит начальнигінің өзі мұқият оқып шығып, сөзсіз мақұлдағаны туралы еппен айтылған, жоғарыдан ескертілді ме, жоқ па, өзі де біліп отырған сияқты, сыпайылық үшін бір таң асырды да, ертеңіне – әрқайсы он алты парақ, шекесінен түйреп бекітілген, өлшемді он тоғыз табақтың сыртқы, таза беттеріне: «Разрешено Главлитом к выпуску в свет» – «Главлит жарыққа шығаруға рұқсат еткен» дейтін, таңбалы төрткіл мөрін басып, өзінің мүбәрак қолын қойып берді. Ауыл көшіп, жаңа қонысқа қонғанда қазақ айтатындай, «Ескі жұрттың қасқыры келген жоқ, – Жаңа жұрттың қасқыры білген жоқ» – теріс пиғылды қаскүнем атаулы бұл ғаламат роман туралы толық ақпар алып үлгермеген. Басында андамады, артынан, орта жолдан қуып жете алмады. Анығы – әуелден бейхабар. Туысқан партиямыздың Орталық Комитетінде отырған, қазақ мүддесіне, жаңа мен жақсыға қаны қас ағайынды екі балшабек – Имашев пен Есенәлиев, бірі мүлгіп, екіншісі басқа бір тарапқа алақтап отырып, темір торларының шіріп тозған бір жыртық тесігін байқамай қалыпты. Ақыры, азғана уақытта ғасырлық жол жүрген «Қаһар» романы қараңғыны қак

айырып, жарқырап шыға келді. 1969 жыл, июнь айының алғашқы бір күні екен... Осы арада, ол кезде емес, бүгінгі күн, естелік жазбалардың дәп осы парағында, менің көңілімде үлкен бір күмән туды. Жиыны жеті айлық жол. Аз да, көп те емес, кітаптың терімінен жарығына дейінгі табиғи аралық. Алайда... «Қаһар» айналасы екі ай ішінде терімнен өтіп, қайыра қаралып, 15 январь күні басылымға қол қойылған еді ғой. Бұдан соң кез келген қолжазба, әдетте екі-үш ай ішінде, тіпті, бірер айдан соң, кітап болып түптеліп, басылып шығуы керек. Ал мұнда аттай бес ай... Мүмкін емес дер едім. Директордың өзінің кітабы болса, ерекше бағымдағы. Яғни... көлденең бір кілтипан шыққан. Кемі бір, әйтпесе екі-үш ай бөгеліп тұрған. Кім, қалай? Тек шамалауға ғана болады. Сол Орталық Партия комитеті. Алайда, бұлар қаншама ғұзырлы болса да, әлі баспаханада жатқан кітаптың тағдырына араласудан тартынса керек. Госкомиздатқа нұсқау бермесе. Әйтпесе, КГБ-ның жымысқы әрекеті. Ақыры, азғана іркілістен соң, бәрі онымен шешіліпті... Біздікі – долбар. Анығы – өндірістегі бөгеліс. Алайда, елбіреп отырған Ілекең соншама созырмауға тиіс. Ал әлгіндей төтенше жағдайда маған айтар еді. Жоқ, менен қайыр болмайды, көңілімді лайламас үшін айтпас еді... Азғана бас қатырып, төтенше кесел болмаған шығар деп түйдім. Ең бастысы – «Қаһар» барлық қиын өткелектен аман өтіп, аса мол – 60 мың тиражбен жарыққа жетті. Әуелгі төлбасы даналарына қол қойылып, түгел шығаруға, таратуға рұқсат берілгеннен соң, арада екі-үш күн өткенде Ілекең авторлық он данасын алдырып еді. Сол күні, сол сағатта типография бояуының біз үшін қашанда сүйкімді буы бұрқыраған жаңа кітабының бір данасын өз қолтаңбасымен алдыма тартты: «Аяулы інім Мұқтар! Осы кітаптың жазылуына өзімдей еңбегің сіңіп еді, шыққанына енді өзімдей қуансын деп, әдейі арнап тартып отырмын. І.Есенберлин. 15 июнь 1969 ж.» Қаншама заманнан соң қайыра оқығанда жүрекке жылу құяр мейірбан лепес. Әманда өзіне жасалған ілтипат, ықыласты артығымен бағалайтын Ілекем соншама көтермелеп айтыпты. Бұрнада жазғаным бар, осы естелік үстінде тағы қайталадым, менің «Қаһарға» қатысты барлық қызметім – кейбір күңгірт деректерді нақтылау, өткен тауарих тәңірегіндегі кеңес жөнінен аспады, ең соңында небәрі іждағатты редактор болдым, және романды әркілы алмағайып бөгесіндерден өткеру кезінде қарулас, жауынгер серік ретінде қажыр-қайратымды аямадым деп. Түптеп келгенде, Алаштың аруағы үшін, туған халқымыздың ұлттық санасы мен танымы, мың жылдық намысы мен мәңгілік мерейі үшін. Ең ғажабы – кейінгі ғұмырбаяндық шежіресінен көрінетіндей, Ілияс Есенберлиннің ең шатақ, ең күрделі және орталық, негізгі романының жарыққа жету жолы, бұдан соңғы, біршама бейкүнә тарихи романдарымен салыстыра қарағанда, әлдеқайда қитықсыз болыпты. Басылмауға, шықпауға тиіс кітап еді. Не керек, өкіметім мен партиям да, оның жандайшаптары мен теріс азу, арам пиғылды итаршылары да қапелімде Кенесары ханды ұстай алмай қалыпты. «Қаһар» туған халқына жетті! Ілекең бар мұратының үддесінен шыққандай, мерейлі, асқаралы қалыбын тауып еді. Ендігі жол

біршама жеңілге түспек. Олай емес, ақыр түбінде еселеген ауыр тартыпты.

18

Ілекең, оған жалғаса мен төбедең түскен кезде, «Жазушы» баспасының бас редакторы – Аманжол Шамкенов болатын. Яғни, нәшірияттың екінші көсемі, бүткіл шығармашылық шаруаға жауапкер тұлға. Тәжірибелі, әрі іскер адам еді. Сол кездегі жасы – қырыққа жаңа ілінген. Біршама танымал ақын. Драматургияға қалам тартқан. Санамалап әңгіме де жазған. Менің бағамды да, салмағымды да бірден аңдады. Айттым, толық ұғыныспасақ та, тезінен тіл табыстық. Маған бейіл жоғарғы басшы – директордың ыңғайымен ғана емес, ортақ жұмыстың оңды нәтижесі үшін. Және қазақ рәсімінде аға есепті, мен сыйластық жөнімен «Жөке» дейтін едім. Оның да ықылас, пейілі теріс емес. Қандай да сөзімді жерде қалдырмайды. Әрине, өзіндік бағдары да күшті. Қолы қытымырлау екен. Жоспар мәселесінде. Әрбір жаңа есімге күмәнмен қарайды. Әлбетте, қандай-да баспасөз тұтқасында отырған қызметкер атаулының бұрнағы кезеңде қалыптасқан дәстүрлі әдеті. Жаңадан ешкімді жібермеу! Мен өзім де қаламгерлік алғашқы қадамдарымнан бастап бұл кесірлі мінездің зардабын талай рет тартып едім. Талай емес, үнемі дерлік. Газет, журнал редакциясында отырған белгілі, көбіне әжептәуір танымал жазушыға мақала, немесе көркем әңгіменді ұсынасың. Қолжазбаны ұстаған беттегі бірінші сұрағы: «Бұрын басылып па едің?» «Жоқ». Бітті. Оқымай жатып үкімің шығарылды. Бір, немесе екі аптадан соң міндетті түрде қайтарып береді. Бар кілтипан сенің жаңалықты сыпатың, соныдан түрен тартқан сөйлем құрылымы, сюжеттік, композициялық ерекшелігінде ғана емес. Ең басты кінәрат – бұдан бұрын баспасөз бетінде көрінбеуің. Яғни, басылу үшін бұрын басылған болуың керек. Бұрын басылмадың, ендігіңе де жол жоқ. Есебі, бұл қалыпта ешқашан да жарыққа жол таппайсың. Өзгені білмеймін, менің қаламгер ретіндегі алғашқы кезеңім осындай тас қабырғаны сүзгілеумен өтті. Ал мынау – газет, журнал емес, баспа. «Бұрын кітабы шықпаған екен», – дейді Жөкең әрбір жаңа есімге ұшырасқан сайын. «Бұрын шықпаса, енді шығуы керек, – деймін мен. – Журналдарда басылып жүр, өз тарабында белгілі жас жазушы». Өтті. Ал атақты болмаса да, әжептәуір танымал, жасамыс ақын, жазушыларды көлемнен шектеп отыратын. «Осы да тақиясына тар келмейді». Ең сорақысы – тұстас қаламгерлерді мейлінше тежеуге тырысады. Бір жолы өзінің құрдастары, әрі жақын жолдас, тіпті, отбасымен араласып тұратын Серік Қирабаев, Қабдыкәрім Ыдырысов, Нығмет Ғабдуллиндерді қабатынан сызып тастады. Жөке, мынау болмайды деп отырып, Нықанды сол арада қалыпқа келтірдім. Ал Қабекең мен Серағаң кейінірек қатарға қосылып еді. Бұл қатаңдық Аманжол Шамкеновтың іштарлығы емес, сол кезде қалыптасқан баспагерлік рәсім сияқты. Ешкім де сұраусыз, еркін жайылып кетпеуі керек, алдына екі, үш қайтара келсін, саған борыштар екенін сезініп,

мойындай жүрсін. Ал мен төңірегімді түгел жарылқауға тырысам. Бұл да шектен тыс жомарттық екен. Мәселе рақмет, алғыста емес. Көп ұзамай әлгі досың әбден күшейіп алып, қадарынша сенің жолыңды бөгеуге тырысады. Қолынан келсе, мүлде құртып жіберуге бейіл. Өйткені менің кеңшілігім – кісісін таппаған, тапса да аста-төк, орынсыз далбақайлық. Ал Жөкеңнің әрекеті – белгілі мөлшерде заманы мен адамын таныған өмірлік тәжірибе салдары екен. Ол кезде тым өрескел көргеніммен, кейінгі заманда әдепкі пендешілік деп қана бағалаған едім. Өйткенмен, ұнамсыз мінез. Жөкеңнің мен мүлде жатсыған, аса бір сорақы әдеті болды – жойыт атаулыны жек көреді. Біздің қазақта әуелде де, кейін де, антисемитизм жоқ. Тұрмыстағы жақтырмау мен кикілжің кез келген халықтар арасында, тіпті, сол ұлттың өз ішінде де ұшыраспақ. Ал біздің кісі бүйректен сирақ шығарып тұратын. Ақырғы зардабын білмеймін, дәп сол кезде орын алған келеңсіз бір жағдай. Псарев деген жас жігіт, суретші, Фадеевтің «Жас гвардиясының» әлде жаңа бір, әлде қазақша басылымын көркемдеген екен. Мұқабаға түспек сыртқы сурет әрқилы бояулы жұлдызшалар арқылы бедерленген. Мен кезекті шаруамен Шамкеновтың алдында отыр едім. Арнап шақыртқан екен, жаңағы Псарев келді. «Мынау не? – деді бас редактор. – Жас гвардиямыз Израильдің таңбасын көтеріп жүрген бе?» Псарев аңырап қалды. «Қалай, қалай?» «Міне, қаптаған алты құйрықты жұлдыз. Біз білмейді дейсің бе?!» Арық, сепкілбет Псарев қызарактап күлді. «Аманжол Шамкенович, қайда Давид жұлдызы? Израиль туындағы жұлдыз бірыңғай, түзу алты бұрышты және көлденең, бөлініс сызықтары бар. Ал мынау – ұзынды-қысқалы, қиқы-жиқы. Міне, қараңыз, бес бұрышты жұлдыз да, үш бұрышты жұлдыз да тұр, бәрі шартты, қисық-қиғаш, мен ойлап тапқам жоқ, әрқилы кітаптарда кеңінен қолданылып жүрген, әдепкі шимайлар...» Суретке үңіле қарасам, шынында да кәдімгі, шартты белгілер. «Жарайды, бар, – деді Аманжол Шамкенович. – Алты бұрышты, қимас жұлдыздарыңды жой, немесе басқа бір сурет сал...» Әңгіме осымен біткен сияқты еді. Жалғасы бар екен. Арада бірер апта өткенде, менің кабинетіме КГБ-ның өкілі келді. Жазушылар одағы мен «Жазушы» баспасына бекітілген, жасырын емес, ашық жүретін, тым биязы, жалпы жұрт – кез келген кісімен еркін әңгімелесіп, көр-жерден аспайтын, сөйте тұра, тәрізі, өзіне қажетті қаншама мағлұмат, дерек жинап алатын, жасы қырықтың үстіндегі Қилыбаев деген. Ұмытпасам, жұрт «Сәке» деп сөйлесетін. Яғни, Садық па, Сапар ма, Садуақас па, әйтеуір Сәке. Бұл Қилыбаев әдетте Жазушылар одағының екінші қабаты, фойеде отырады, аңдып, бағып емес, қолына ілінген әлдекіммен бейсауат әңгіме үстінде. Бұрнада «Қазақ әдебиетінде» жүргенде менімен де «кездейсоқ» ұшырасып, көр-жермен бөлегені бар. Тіпті, менің әлдебір мақалаларымды мадақтағаны есімде. Енді мына келісі – ресмиге жақын болды. «Қалай, Мұха, жұмыс ауыр емес пе?» – деп бастаған. Әдепкі баспагерлік жұмыс. «Ондай... шатақ, көлденең шығармалар... жок шығар...» Жоқ. Бәрі қалыпты дәрежеде. «Ал енді әлгі... Псарев дейтін суретші... қандай адам өзі?» Мен әлі де бөтен ойдан аулақпын, қандай адам екенін білмеймін, дедім. Жайдары, жаман жігіт емес сияқты.

Қатарынан озып кетпегенімен, тәп-тәуір суретші. Бізге қатынасып тұрады. «Онда әлгі, Израильдың жұлдызын кітапқа салыпты деген... не керемет?» Сонда ғана шекеме шық ете түсті. «Өзіңіз де көрген сияқтысыз...» «Көрдім, – дедім. – Давид жұлдызы емес, – дедім қатқыл, нық дауыспен. – Міне, былай. – Бір бет қағазға нобайын сыздым. – Және жалғыз алты құйрық емес, бес бұрышты, үш, тіпті жеті бұрышты жұлдызшалар. Міне, былай... – Тағы да шимай суреттер салдым. – Бәрі аралас. Неге десеңіз, бұл жұлдызшалар көркемделмек кітаптың идеясына сәйкес келеді. Патриот жас гвардияшылар – түгелдей жаңа жанып келе жатқан жұлдыздар екен...» Қилибаев маған күмәнмен, бажайлай қарап азғана отырды да, орнынан тұрды. «Жарайды, жұмысыңызға бөгет жасамайын...» Шығып жүре берді. Бұған жалғас және кейінгі заманда да, әлденендей күмән, анықтама жөнімен арнап, қайыра келген емес. Ал көркемдеу бөліміндегі жігіттерден естуімше, Псаревті КГБ-ның атаулы мекемесіне шақырған, суреттің өзінің әуелгі нұсқасын алдырған, редакция меңгерушісі, дарынды график Мақым Қисамединов және басқа да жігіттерден сұрастырған, ақыры, жаман пиғылға нақты дәлел табылмай, зілді айыбы аяқсыз қалған. Әлбетте, біржола тақыр-таза емес, алдағы уақытта қатаң бақылау астына түспек. Міне, осыншама ылаң. Әйтсе де, Аманжол Шамкенов іс аяғы мұншалық ушығады деп, қасақана жасамаса керек. Әуелде жойыт баланы тұқырту үшін, кейінде, КГБ өкілімен бейсауат әңгіме үстінде өзінің қырағылығын көрсету мақсатында. Арты осылай болды. Әйтеуір, заманның біршама тыныш кезі.

Ілкіде айтылған пендешілігі, осы соңғы, көлденең ісі болмаса, адамгершілікке қайшы, зорлықшыл мінезі, немесе обыр әрекеті жоқ еді және қолына түскен кітап атаулыдан саяси қате іздеген пәлеқорлығы да болмады. Өз заманының перзенті. Ең жақсысы болмас, ең жаманы да емес. Жоғарыда отырған Ілекеннің көлеңкесі бар, менің өзім де ол кезде тым екпінді болсам керек, мана айтқанымдай, біріміз бастық, екіншіміз бағынышты емес, келісіп, ынтымақты жұмыс жасадық. Қолымды қақпады, айтқан сөзім жерде қалмапты. Ұсынған, жолай қорғаған авторларымның бәрі де ешқандай тәжікесіз, бөгеліссіз өтіп жататын. Ал жылдық тақырыптық жоспардың соңғы редакциясын қолыма беретін. Аннотацияларды жетілдіре түсу керек, алатының, қосатының болса іркілме, бәрі өз еркінде дейтін. Әлбетте, ең ақырғы шешім мен түйін – баспа директоры Ілияс Есенберлиннің ғұзырында. Осы орайдағы ең соңғы кеңесші де мен едім.

Жөкеңмен екеу-ара жұмыс бөлінісі бар. Бас редакцияның көлемді, маңызды саналған жаңа бір кітапты өткізетін шығармашылық мәжілістерін үнемі дерлік мен атқарам. Жекелеген қолжазбаларға қатысты дау-дамай түгел менің мойнымда. Қазақ қана емес, әуелде орыстың, және барлық уақытта ұйғырдың да шиырлы істеріне араласуға тура келетін. Айлық графиктің орындалуы, берекесіз көркемдеу редакциясының әркілы шаруасы өз алдына. Ал бөлімдерде дайындалған кітаптардың типографияға өтер, ең соңғы қаралымын шартты түрде

бөліскендей болдық. Қайыра басылымдар, басы ашық балалар әдебиеті, аударма нұсқалар және кінәраты жоқ деп саналған үлкенді-кішілі кітап атаулы Жөкеңнің алдына тартылады. Яғни, үстірт шолып шығып, немесе үніліп ақтарыстамай-ақ қол қоюға. Жаңадан түскен, немесе әлденендей күмәні болуға мүмкін қолжазба атаулы менен өтеді. Мақтанып айтайын, Ілекеңнің ғұзырында қызмет атқарған, кемі бірер мыңға тақау жаңа кітапты қолымнан өткізген кезімде, бізден соңғы Әукебаев – Жұмабаевтар заманында апта аралатып, ай оздырмай шулатып жататын қолапайсыз, көлденең оқиғалар болған емес. Тек жалғыз-ақ рет ұсталыппыз. Аруакты «Алдаспан» кезінде. Оның да өзіндік заңды себептері бар, тиесілі әңгімесі алда. Иә, әлдебір жолы кездейсоқтан іліне жаздадым. Аспандағы Орталық Партия Комитеті, нақтылап айтсақ, осында отырған идеологиялық секретарь Саттар Нұрмашевич Имашев пен оның оң қолы Михаил Иванович Есенәлиевтер әуелде Ілияс Есенберлинді менсінбеген, алайда, көп ұзамай-ақ жаңа директордың берік азуы таныла бастайды. Алдымен, жылдық жоспар, жаңа кітаптарды жобалау тарабында. Одан әрі... қырыс, қиыс жазушы ретінде, әсіресе, реакцияшыл жауыз Кенесары хан туралы романның кейін. Қонаевтың өзі көтеріп әкелген кісіге бірден тістері батпады. Содан соң... онсыз да басым жарық, Ілекеңнің ең жақын, ең сенімді серігі мені қарақтай бастапты. Әр қадамым аңдулы, алайда, қолға көрнекі ештеңе ілінбей қояды. Ақыры, міне алақай, бірдеңе тапқандай екен. Директор Есенберлинге шұғыл телефон соғылады. Анау бір кітапта Партиялық қаулыға негіз болған, Жеке адамға табыну заманының орталық тұлғасы Сталинді бастан-аяқ дәріптеген ұранды сөздер басылып кетіпті! Бұл не сұмдық! Мағауин не қарап отыр? Тексерілсін, анықталсын, шара қолданылсын! – деген. Келер мезетте Ілекеңмен отырып, тексердік, анықтадық. Аты өшкір Сталинді «ұлы көсем», «адамзаттан асқан данышпан», «кемеңгер», «көреген», «жасасын, жасасын!» деп мадақтаған кітап – Ғабиден Мұстафин шығармаларының Бірінші томы екен. Дәріпті «Шығанақ» пен қазақ совет классикасы «Миллионер». Басуға қол қойған – Аманжол Шамкенов. Манағы, мен айтқан «еңбек бөлісі» бойынша. Қаншама мәрте жарияланған шығармалар, кім күмәнданбақ, бетін ашып қарамастан, бармағын баса салған. Бірақ бұл – жарияға жетер жолдың бастауы ғана. «Подписные листы» деп аталатын екінші терім бар. Яғни, бас редакция, әр табаққа атаулы қолын қойып, жарыққа біржола рұқсат етуі шарт. Мен, әуелгі күннен сақтығым, терімге өзім жол ашқан қолжазбаларға ғана қол қоятын едім. Есімде, Мұстафиннің екінші корректурасын маған алып келді. Әдет бойынша, «Алғаш мақұлдаған – Жөкең, сол кісі қол қоюы керек», – дедім. Бас редактор бүгін жоқ екен. «Ертең келеді. Арғы күн де алыс емес. Бас редактордың өзі қойсын, азғана бөгелістің уақысы жоқ», – дедім. Кейін кітаптың төлбасы данасына тағы да атаулы қол түсуге тиіс. Манағы рәсім. Шартты рефлекс дейді ғой мұндайды. Осы, әсіре сақтық емес, қалыптасқан ғадет мені абыройсыз қатерден сақтап қалыпты. Ертеңіне, әлде арғы күні бас редактордың өзі қол қойған. Ілекең менің аузымнан анығын білген соң қуанып кетті. Кітаптың кінәлі редакторын

шақырып, байқамайсыңдар ма, пәле-жала аяқ астынан деп, жеңіл реніш айтты. Содан соң қолайсыз мәселені Аманжолдың өзіне мағлұм қылған. Ертеңге жібермей, дәп сол күні Орталық Партия Комитеті, Михаил Иванович Есенәлиевтің атына арнайы қатынас жазылған: өрескел қате кетіпті, жазықтымыз, әуелде типографияға, кейінде жарияға шығуға қол қойған бас редактор Аманжол Шамкенов екен, кінәсін мойындады, қатаң ескерту берілді, деген тұрғыда. Ал бұл Аманжол Шамкенов – Саттар Имашевтің ең жақын достарының бірі. Серік Қирабаев, Тұрсынбек Кәкішев – төртеуі бағзыдан таныс, біліс, отбасыларымен жақсы араласып тұратын дос-жар кісілер. Шатақ мәселе ары қарай ушықпай, сол беті жабылып қалды.

Бас редакцияның негізгі шаруасы – шығармашылық жұмыстар емес, әрқилы анықтама толтыру, қым-қиғаш ақпарлар жасау болды десем, жалғаны жоқ. Айталық, Орталық Комитеттен, көбіне Госкомиздаттан төтенше сауал түседі: мәселен, Лениннің 100 жылдығы келе жатыр, соңғы он жыл ішінде ұлы көсем туралы қандай шығармалар жазылды, қандай кітаптар шықты; немесе, кейінгі бес жылда 8-март, Халықаралық Әйелдер күніне қатысты жарияланған еңбектер, бұлардың кейбірінің мазмұн-мағнасы; немесе, Октябрь революциясы, немесе Азамат соғысы, немесе Ұлы Отан соғысы тақырыбында кейінгі жиырма жылда жарық көрген шығармалар тізімі; немесе, социалистік лагерь, әлемдік империализмге қарсы күрес... немесе, ССРО халықтарының достығы... немесе пәлен республикада Қазақ өнері мен Әдебиетінің декадасы өтпек, керісінше, сол ағайындар бізге келмек, осыған орай, аталмыш елдің әдебиеті мен мәдениетіне қатысты қандай кітап, шығармалар жарыққа шықты... санап тауыса алмайсыз, толып жатыр. Ай емес, кейде апта өтпей жаңа бір ақпар, нақты мағлұмат керек болады. Алғашқы жылы осындай анықтамалардан әбден жүйкеледім. Екі күннің бірінде жоғарғы жақ үшін не қазақша, көбіне орысша қағаз толтыру әлегімен әуресің. Қиыны – жазу емес, осы ғажайып тізімді құрау. Бөлімдерге сұрау саласың, көбіне тақырыптық жоспардың өткен жылдарда шыққан рекламалық кітаптарын ақтарып отырғаның. Ең мәнді, ең қажетті жұмыстарың қаңтарылып тұрады. Ақыры, бір жарым жылдық бытықу бейнеттен соң төтенше көмек келді. Ілекең Госкомиздатқа қоймай жазып жүріп, орыс әдебиеті бойынша шешуші қызметкер – бас редактордың тағы бір орынбасарын бекіттіріп алған. Павел Косенко. Менен тура он жас үлкен, аса білгір әдебиетші. Енді жоғарғылар үшін айрықша маңызды, мен үшін азапты анықтамалардың орысша жазылатын, тең жарымнан артық, тіпті, үштен екі бөлігі осы Павелдің мойнына жүктелді. Іс қағаздарының шебері екен, қиналса да, артықша қиындық көрмеген сияқты. Ал менің берекем кетуі үшін осы, қалған үштен бірдің өзі жетіп жатыр еді. (Кейін, арада қаншама заман өткен, «Жазушы» баспасына қайтадан, бұл жолы бас редактор болып барған кезімде, жоғарыдан, баяғыда мен әбден запы болған, атаулы сауалдың алғашқысы түскен күні, қолма-қол өзіме екі көмекші сайлап алдым: бірі – орыстан, бірі – қазақтан. Басқа жұмыстан мүлде дерлік босатылды, бар тіршілігі осы «Справкалар», бұл кезде мұндай айрықша

кажетті, аса маңызды анықтамалар жөні бұрынғыдай әлдеқайда артық, тіпті, еселеп көбейген екен. Менен кейінгі, одан бұрынғы аралық азаматтарға да оңай болмаған шығар, ақыры Советпен бірге бәрінен де құтылды.)

Десе де, осы Павел Косенко келгеннен соң тек қаптаған анықтамалардан ғана жеңілейгем жоқ, бұрын мойнымда тұрған орыс тарабы – арнайы орыс редакциясы мен орысшаға аударма редакциясынан да құтылдым, орыс тілді әдебиет атаулы түгелдей Павелдің ғұзырына көшті. Және Илияс Есенберлиннің Госкомиздат пен Орталық Комитет аралығындағы, жұмыс бабымен қоса, кейінде өзінің жеке басына қатысты барлық хат, айғақтамалар тегісімен, осы Косенконың екшеу, өңдеуінен өтті. Бұл Павел бар ісіне іждағатты, тынымды және еңбекшіл азамат еді. Арамдығы жоқ. Турашыл, әділ. Ең бастысы – көл-көсір білімді, ой-өрісі кең. Байыпты, терең әдебиетші. Бұл тараптағы әңгіме бірталай. Тәрізі, арнайы, шағын болса да мазмұнды естелік жазуға тура келер.

19

Бар жұмысымыз қалыпқа түсті. Баспа шаруашылығы ғана емес. Ілекеннің еңсесі көтерілді. Өткен 1968 жылы баяғы күстана «Айқас» романы үшін Абай атындағы Мемлекеттік сыйлыққа жеткен. Енді «Қаһардың» үлкен табысы мейлінше қанаттандырып, халқымыздың арғы тарихына қалам тартуды ойлады. Кейінде «Алмас қылыш» атанған романына материал жинақтау жұмыстарына кіріскен. Мен «Қобыз сарынын» орыс тіліне аударта бастадым. XV–XVIII ғасырлар – Қазақ хандығы дәуірінде жасаған ұлы жыраулар мен ақындар мұрасы жинақталған «Алдаспан» антологиясын баспаға әзірлеп жатырмын. Павел Косенко Федор Достоевскийдің айдаудағы, Семей кезеңі және Шоқан Уәлихановпен достығы қамтылған «Сердце остается одно» – еркін әліптесек, «Жүректің лүпілі өзгермейді» дейтін, соны дерек, тың толғамдарға құрылған зерттеу кітабын бастырып шығарды. Міне, дәп осы кезде біріне бірі жалғас екі үлкен оқиға болды. Мұның алғашқысы – менің жеке басыма тиесілі, екіншісі – «Жазушы» баспасының бас редакциясына қатысты жағдаят еді. Екеуі де аса жайсыз ахуал. Әуелгісі ақыр түбінде оңынан шешілгенімен, менің тыныштығымды бұзды, ағымдағы жазуыма әжептәуір зиян келтірді, ал екіншісінің қазақ әдебиеті, жалпы жұрт үшін зиянды зардабы – тура он бес жылға созылған.

Осы 1969 жылы жазғытұрым, май айында төтесінен, міндетті емес, міндетсіз әскер қатарына шақырылдым. Тура екі жылдық қатаң қызметке. Әдетте, аудандық военкомат жоғарғы оқу орнын бітірген, сонымен қатар, арнайы кафедрада әскери білімнің басын шалып, запастағы офицер атағын алып шыққан жас және жасамыс жігіттерді жыл аралатып, бірер күндік, жарым апталық жиынға шақырып тұратын. Саяси дәрістер өткізеді, ағымдағы ахуалдан хабардар қылады, кейде полигонға шығарып, автомат, пистолеттен атқызады. Осындай жиындардың бірінде тұрақты және жылжымалы нысаналарды атуда өзім бекітілген Совет ауданын

бүкіл Алматы қаласының алдына шығарып едім. Әдепкі «повестка» – шақыру қағаз келгенде үйреншікті саяси сабақ, әскери жаттығу жиындарының бірі деп ойладым. Таңғы сағат сегізде барып едім. Өзім қатарлас отыз-қырық жігіт. Бізді үлкен автобусқа тиіп, сыртқа емес, қаланың ішкі бір бөлігіндегі әлдебір ғимаратқа апарды. Бара салысымен түгелдей тыр шешіндіріп, денсаулық жағдайымызды тексеруге кірісті. Осында бастап келген әскерият өкілі, етжеңді майор бірден айтып еді. Біз екі жылдық әскер қатарына алынуға тиіс екенбіз. Бірер сағаттан соң, тексеріс бітер-бітпесте, қалт еткен сәтін тауып, жұмысқа – Ілекеңнің өзіне телефон шалдым. Кеше ескерткем, ертең военкомат шақырып жатыр, жұмысқа кешігінкіреп келем, бәлкім, екі-үш күнге әкетер, онда хабарласам деп. Енді міне, мүлде басқаша жағдаят. Және аяғы насырға шабатын, бізге мағлұм мәселе. Өткен жылы ғана Әбіш Кекілбаевты әкеткен. Рас, бұл кезде мейлінше молығып, бар жағынан қатаңдай бастаған совет әскерінің қатарына техникалық білімі бар офицерлер қайыра шақырылып жатқан. Менің серіктес жігіттерімнің бірі – радиолокация операторы, тағы біреулері танкист, артиллерист екен. Енді міне, Әбіштен соң маған тандау түсіп тұр. Совет қарулы күштерінің сапында үстірт-шалағай оқудан өткен жаяу әскер офицері жетіспей жатқанынан емес. Бұрнада жазғаным бар, және белгілі жағдай, советтер шегінде әлденеден күмәнді, еркін ойлы жастарды жуасытудың рәсімге енген бір тәсілі. Кейін Әбіш әскер қатарында жүргенде, басшы, немесе қызметтес кадрлық офицерлер қайран қалады екен, «пехота» неменеге керек еді деп. Жай ғана емес, айрықша керек болғаны. Әбішті алып қалу үшін алты ай бойы жасалған тынымсыз, қуатты әрекетке Жазушылар одағының беделді басшысынан бастап, Мәдениет министрінен өтіп, Орталық Партия комитетінің ғұзырлы хатшысына дейінгі аралықтағы қаншама алпауыт араласып еді. Еш қайран болмады. Мұндай сүйеніштің елесі де жоқ мына менің зырқырап кете беруім күмәнсіз еді. Әскер ісіндегі қиындық өз алдына, бұл кезде менің алды төртке толмаған, арты бесікте жатқан шиттей үш балам бар. Келіншегім осы сәбилерді қараудан аспайды. Әскерге шақырылған отбасына ешқандай қаражат төленбейді екен, сол арада менен басқа жігіттер әлгі майордан сұрастырып білген. Қайткенде ауыр жағдай, бала-шағаң ғана емес, өзіңе де, атаулы, атаусыз қиындық үстіне, үлкен қатер. Ендігі істің қайрылмас беталысын аңдаған соң, Ілекеңмен хабарласып тұрмын. Әлбетте, сабыр сақтап, мейлінше жайлап және күмәнсіз анығын айтып. Ілекең дағдарып, аз-маз бөгелді. Содан соң: «Торықпа, бір қисыны табылар, – деген. – Әзірше үйдегі келіншегіңнен басқа ешкімге тіс жарып айтпа».

Ілекем уақыт оздырмай, сол күннен бастап-ақ мені шын мәнісіндегі екі жылдық айдаудан құтқарып қалу амалдарын қарастыруға көшті. Тақау төңірегін барлап, байқақтаған соң, көп қармаланбай-ақ Главлит төрағасы, өткен жылы, «Қаһардың» кезінде мені бар жағымнан жақсы танып үлгерген Әбдірәшит Шалабаевпен ақылдасыпты. Содан соң екеуі Қазақстан әскери комиссары, генерал Нұрлы Бәйкеновке барған. Бұл кезде Ілекең атағы дәуірлеп тұрған әйгілі жазушы, ал Әбдірәшит

Шалабаев мәртебелі қызметінің үстіне, ғұзырлы генералдың ауылдас жақын досы екен. Үшеулеп отырып, ұтымды амал табады. – «Жазушы» баспасының аясында жаңадан ашылмақ, жастарға арналған «Жалын» журналының бас редакторлық қызметіне ұсынылып жатқан, білімдар, іскер, ең бастысы – айрықша қажетті кадрымызды өзімізде қалдырыңыз деген өтініш қағаз. Әлбетте, ешбір қисынға сыймайды, республикалық әскери комиссардың өзі кімді болса да, құрметті әскери міндеттен босата салуға құзіреті жүрмесе керек. Алайда, аса мәнді ілгішек. Алды бейіш, арты кеніш болғыр Нұрлы Бәйкенов көп ұзамай-ақ Совет ауданының әскери комиссары жұмыс бабымен алдына келе қалған кезде әлгі, баспа директоры, атақты жазушы Ілияс Есенберлин түсірген өтініш қағазды алдына тартады ғой. «Жолдас полковник, қалай ойлайсың, бейбіт қызметте қажет кадр екен. Біздің жаяу әскерде осыншама зәрулік бар ма?» – дейді. Генерал атап айтпаса да, емеуріні белгілі, полковник мұндай шалағай офицердің әскер болып жарытпасын мақұлдапты. Сөйтіп, менің барлық іс қағаздарымды іркіп қалған. Ең басында, арада бірер ай өтер-өтпесте бейресми түрде, ұтымды, әрі ақылды шешілген шаруа болды. Соңғы нәтижесін күзге таман, кезекті әскери шақыру науқаны аяқталған кезде ғана білдік. «Жазушы» баспасының директоры Ілияс Есенберлиннің атына шағын, нақты жауап келген. «Сіздің өтінішіңізге орай. Запастағы офицер М.М.Мағауиннің әскер қатарына шақырылуы турасында бізге ешқандай құжат түспеді. Түсе қалған жағдайда, өтінішіңізді ойластырып көреміз», – деген тұрғыда. Сонда ғана көңілдегі бар алаң басылып еді. Мен Ілекеме риясыз ілтипат білдіріп, бар қиыннан шығуға септескен камқор ағаларыма сырттай алғыс айтып, қашанда көзі түзу Тәңіріме мұнажат келтіріп, біржола тыншыған екем. Ілекең жалпы жұртқа, оның ішінде маған жасап жатқан көп жақсылығының бірегейі болса да, әлденендей ауыр шаруа атқарған сыңай танытпады. Мерейлі қалыпта жымылып күлген де қойған. Шынында да, алдағы екі жылдық жазудан қалатыным, арттағы отбасындық қиындық өз алдына, дүмбілез іс, үлкен қатер еді. Шырғалаң оңымен шешіліпті. Ілекемнің батыл, әрі риясыз көмегі арқасында. Қалай ұмытарсың. Қаламгерлік шешуші кезең – жиырма тоғыз жасымда қисынсыз көлденеңнен әскерге шақырылу машақатым туралы мемуарлық «Мен» дилогиясының бірінші кітабында бажайлап жазылған, Ілекең туралы естелік толымды болуы үшін, қысқаша қайталауға тура келді.

Осы 1969 жылғы екінші бір елеулі оқиға – «Жазушы» баспасының бүгінгіне ғана емес, алдағы он бес жылдық барлық жұмысына көлеңке түсірді. Орталық әдеби баспамен қатар, бүткіл қазақ әдебиетіне кесел келтірген, ақ-адал қаламгер атаулыны үрей астында ұстаған, бүткіл советтер шегіндегі рухани ахуалдан тыс, шетін, өзгеше жағдаят. Желтоқсан айы, жылдың соңғы бір күнінде «Жазушыға» бас редактор болып Есет Әукебаев келген.

Аманжол Шамкенов Саттар Имашевтің жақын досы саналатын. Арғы түбін кім білген, әйтеуір аралас-құраласы мол. Ғұзырлы хатшы осы жақында ғана ақын досына орталықтан төрт бөлмелік тамаша пәтер алып

берген. Көшіп-қонған, Серік Қирабаев, Тұрсынбек Кәкішев, ішінде қызметтес інісі мен де бармын, ең жақын деген кісілер жиналған алғашқы күні кешқұрым әйелімен бірге келіп, қайырлы болсын айтып шыққан. Жөкең ғұзырлы хатшымен жақындығын алға тартқан емес, әлдеқалайда атын да айтпайтын, бірақ жалпы жұртқа белгілі жағдай. Ал бұл кезде Имашев Есенберлинге мейлінше қайшы. «Қаһардан» соң, Ілекеңмен арадағы бетеспес күрестің жаңа басталған кезі. Имашев Қонаевтың кісісі саналатын Есенберлинге қарсы жаулығын әзірше ашық білдірмесе де, бар ісінен анық байқалып жатқан. Директор өзінің бас редакторына күмәнмен қарар еді. Баспаның бар құпиясын, тікелей өзіне қатысты жағдаяттарды түгелдей Имашевқа хабарлап отырады деген секемі мол. Алайда, бас редактормен арада әлденендей алауыздық, келіспеушілік ұшырасқан емес. Анығын айтқанда, Аманжол Шамкенов директор мен өзінің орынбасарының аралығында мүлде шарасыз еді. Әйткенмен нық отыр, Имашев барда орнынан жылжыту мүмкін еместей. Ақыры бәрі басқаша шықты. Госкомиздат төрағасы, адуынды Мұхаметқали Сужиков биік дәрежесіне бізден соң, 1967 жылдың күзінде жеткен. Бірден-ақ іскерлігін, өктемдігін танытты. Әуелде орталық Баспагерлер ғимаратын тұрғызу және Полиграфкомбинат пен Қазақкітап мекемелерінің тұрақ-жайын жетілдіру мәселесін қолға алды, өкіміне жалғас беделімен бұл үш тарап, біртұтас кешенге мол ақша бөлгізді және көп ұзамай-ақ құрылыс жұмыстары басталып кеткен. Осыдан соң баспалардың ішкі шаруаларын бажайлап тексеріпті. Бірден көзіне шалынғаны – жазушылар аса мол қаламақы алады екен. Және бес-он жылда бір-екі емес, кейде жыл аралатып, кейде әлденеше жыл қатарынан. Енді жазушы атаулының соңғы он жыл бойғы шығарған кітаптары негізінде қанша ақша алғаны есептеледі. Сәбит Мұқанов пен Ғабит Мүсреповтен бастап, жалғас һәм орта буын және кейіннен жетілген белгілі қаламгерлер түгелдей мемлекет қазынасын талан-таражға салып жатқан жемқорлар болып көрінеді. Осыған орай, ең жоғарыға – Дінмұхамед Қонаев пен идеологиялық хатшының атына ресми қатынас түсіріпті, барлық баспалар, оның ішінде «Жазушы» баспасына бөлінген жылдық қаламақы қорын еселеп қысқарту керек екен, соған сәйкес әрбір баспатабақ еңбекке тиесілі қаражат мөлшерін де мейлінше шектеп, жаңадан белгілеу шарт. Бұл хабар алдымен Ілияс Есенберлин, одан әрі барша қаламгер қауымға жетті. Сәбит Мұқанов бастап, қалған атақтылар түгел қостап, қарсы уәж жазылды. Уәж ғана емес, мұндай, идеологияға айрықша мән беретін Советтік саясатпен сыйыспайтын, дүлей, теріс ниет айыпталған. Нәтижесінде бәрі бұрынғыша қалды, бірақ бұл оқиға Жазушылар одағы мен қаламгер қауымның Госкомиздат төрағасына деген күмәні мен наразылығын туғызып, ақыр түбінде онсыз да Қонаевтың қырындағы Сужиковтың алпыс жасқа толған сәтінде қызметтен шеттеліп, зейнетке кетуіне себеп болған еді. Бірақ оған дейін әлі екі-үш жыл бар. Әзірше манағы, баспагерлік тарабындағы баянды, игілікті жұмыстар жүріп жатыр. Әуелгі «жемқорлар» тізіміне Аманжол Шамкенов та ілінген екен. Үлкендермен салыстырғанда аса мол ақша «жымқырмаса» да, соңғы төрт-

бес жылда төрт-бес кітап шығарыпты. Госкомиздат коллегиясының әрбір бейсенбі күні, түстен кейін өтетін кезекті бір мәжілісінде Сужиков «Жазушы» баспасының бас редакторының қызмет бабын пайдаланып, жыл сайын үздіксіз кітап шығарып отырғанын, бұл – ешқандай қисынға келмейтін озбырлық екенін түйіліп, қадап тұрып айтқан еді. Шамкеновтың өзі жоқ, орнына мен барғам. Өзі болса, бұдан да қатты кетуі мүмкін еді. Төраға Сужиков баспа директоры Есенберлинге мұндай жолсыздықты тоқтату туралы нұсқау берді. Бұл – пәленің басы ғана болып шықты. Көп ұзамай мәселе мүлде ушықты. Аманжол Шамкенов өткен жылы Москвада басылған кітабына қомақты қаламақы алған, бірақ осыған сәйкес партиялық жарнасын төлемеген екен. Жазушылар одағында қызмет атқаратын қарт коммунистердің бірі жазыпты. Тұпатура КПСС Орталық комитетіне. Және бұл, тиесілі, міндетті партиялық жарнасын жасырған адам өзінің қызмет жағдайын пайдаланып, жыл сайын кітап шығаратыны және Қазақстан Компартиясының Орталық Комитетінде отырған Имашевке арқа сүйер достығы атап айтылған дейді, кім білген, тағы қаншама кінәраты тізбеленсе керек. Жоғарыдан түскен нұсқау бойынша партиялық тексеріс кезінде ең негізгі айыбы расталыпты – алған, төлемеген. Ақиқат шағымда осы кісіге тіркемеленген Имашев ара түсе алмады. Аталмаса да арашалау мүмкін емес. Аманжол Шамкенов партиялық қатаң сөгіс арқалап, қызметінен шеттеген. Одақтағы жұрт бұл қуатты шағымды әлдекімдер арқылы Есенберлин ұйымдастырды деп жүрді. Ілекеңнің өзі, іштей наразылығы болса да, Аманжолмен ренжісіп, жүз шайысып көрген емес. Анығын айта алмаймын. Біздің жағдайда, кезекті кітабы жоспардан ысырылған, немесе сұраған көлеміне жетпеген кез келген кәрі коммунист жазып жіберуі ықтимал еді. Сөйтіп, Шамкенов болмашыдан сүрінді. Алда үлкен мансаптар күтіп тұрған. Одақ секретары, баспа директоры, газет немесе журнал редакторы – қандай да қызмет қолынан келер еді. Бар жолы кесілді. Кейінірек Әдебиетті насихаттау бюросының бастығы болғаны бар. Шығармашылық тарабында соны бір серпін танытпады, жаңасы – бұрынғының жалғасы, қайталануы. Нешеме ұмтылса да, Мемлекеттік сыйлыққа жете алмады, әйткенмен, Үндістанның Джавахарлал Неру атындағы Халықаралық сыйлығын алған, бұл да әжептәуір мәртебе. Мен баспада жүргенде арамызда қайшылық тумаған, жасы үлкен, әріптес бастығымызды қазақы сыйластық жөнімен, «Жөке» деп тұрар едім, кейінгі заманда бұрынғыдай араласпасақ та, байланысымыз үзілген жоқ, соңғы кезең, «Жұлдызда» отырғанда жыл сайын әлдебір шығармасын беріп жатамыз. Тәуелсіздік келген таршылық өткелекте тұрмыстан қиындық көрді ғой деймін, арнайы шақыртумен өзі туып-өскен Павлодарына кетті және көп ұзамай, сол ата жұртында дүниеден өтіпті. Иманы жолдас болсын.

20

Аманжол Шамкеновтың баспадан кетуіне орай өкінішті бір жағдай – орыстың «От огня да в полымя» – «Оттан шығып, өртке түсті» деген

мәтеліндей, дүние мүлде бүлінді. 1969 жылдың соңғы айында бас редактор болып, құбатөбел ақын Есет Әукебаев келген. Бұл бір ғаламат адам еді. Не құдайдан қорықпайтын, не адамнан именбейтін. Ұят-аят атымен жоқ. КГБ-ның кадрлық офицері. Жиһан соғысы кезінде сыртта, бірақ Моңғолия шегінен шықпаған, саяси жетекші ретіндегі тыңшы, әрі тергеуші. 1956 жылы әскерден босаған кезінде капитан екен, енді, елу жылдан астам «бейбіт» қызметтен соң, сексеннен асып өлер шағында полковник дәрежесіне дейін көтеріліпті. Баспаға келген кезінде жайлап бастап, ақыры аз-кем емес, тура он бес жыл бойы дүйім қазақ әдебиетін жойдасыз террор астында ұстады. Жолын кескені, бөгегені, қусырғаны өз алдына, жарыққа шыққанының өзін орта жолдан қисынсыз тежеп, жекелеген беттерін жұлғызған, немесе тұтқынға түсіріп, біржола құрдымға жіберген кітаптарында қисап жоқ, нәтижесінде әрқилы ауруға ұшыратқан, кейбірінің мезгілсіз ажалына себепкер болған қаламгер және бірталай. Біздің қазақ зиялыларының дәрменсіздігі сондай, осы он бес жыл бойы ешкім көлденең тұра алмады, өзінің алты кітабын қатарынан, тоқтаусыз шығарып берген Есенберлинді ағаш атқа теріс мінгізіп, қаншама жалалы, жалған кеп ойлап тапқан Қадыр Мырзалиевтің өзі Әукебаевтың алдында құрдай жорғалап, жағынып-жалпайып, оның әлдебір шалағай жыр жинағына мадақты алғысөз жазып еді. Қадырдан басқа пұшаймандар саны біреу-екеу емес, он, жиырмалап есептелсе керек. Сырттай момақан, іші дүлей, бар зұлымдығын күліп отырып жасайтын ғажайып монстр туралы арнайы естелік мақала жазу қажет сияқты, әзірше осымен тоқтайын.

Әукебаевты баспаға Имашев әкелген жоқ деп білем. КГБ арнайы ұсынған, идеологиялық хатшы қуана келіскен. Шынында да, Ілияс Есенберлин отырған «Жазушы» баспасы ұлттың рухани, жаңа бір ұйытқысына айнала бастаған еді. Қазақтың өткен замандағы сөз қазынасы қайта көтерілді. Бұрнағы тарих төтесінен жаңғырып жатыр. Алда – жаңа тарихи романдар, ескілікті заманда қалыптанған әдеби мұра мен ол туралы сүбелі зерттеулер. Баспа қызметкерлері көбіне-көп белгісізден көтерілген жастар. Негізгі авторлары да жаппай жаңарған, кейінгі балалардың үлес салмағы басым. Ал Есенберлиннің өзі Қазақстанның Россияға ерікті қосылуына қарсы күрескен қарақшы Кенесары туралы романнан соң мүлде күшейіп, тежеусіз бара жатыр. Өзіне де, алдағы атқармақ барлық шаруасына да тоқтау салу шарт еді. КГБ-ның әккі қызметкері, кәдімгідей ақын санатындағы Әукебаевтың мойнына артылған міндет – қыруар, өзінің тілеп алған ықылас, талабы да орасан. Соған орай тірегі мықты, қайтсе де жығылмақ емес. Төтенше жұмысына кірісіп кетті.

Баспагерлік қызметі ортақ, әрі тым жақын отырған мен Есет Әукебаевтың сұмдық жағдайын бірден аңдадым. Ашып айтайын, қаршадай бала кезімнен-ақ қу мен сұмның елесін жұрттан бұрын және қапысыз танитын едім. Ал бұл ретте тіпті оңай шалынды. Жылтыраған түрі, күле сөйлеген кейпі, екіжүзді, жалған мәймөңкесі, кәдімгі, жалтақ көзқарасы мен бейкүнә қимыл-қозғалысына дейін – аңдағайлап тұр,

ешқандай күмән қалдырмаған. Соған орай сенімді іс-әрекеті де айрықша белсенді. Өзгесін қойғанда, «Жазушы» баспасын партиялық тұрғыда идеялық тазарту жұмысын тұпа-тура менен бастамақ екен. «Қобыз сарыны» менің өзім баспаға жеткеннен соң, шамасы екі жарым ай өтпей өндіріске тапсырылды, ақыры 1968 жылдың қаңтарында жарыққа шықты дедім. Кітап қалыптанбай тұрып, жарияға өткен мақалаларым мен ілкідегі диссертациям баспасөз бетінде мадақталып жатқан. Енді толық көлемінде көпшілік алдына тартылғаннан соң, үлкен мәртебеге жеттім. Академик Әлкей Марғұлан арнайы талдау мақала жазып, жоғары баға берді. Осы «Қазақ әдебиетінің» бетінде бұрнада Қалижан Бекхожин көтермелеп, енді Ғабдол Сланов әспеттеп сөйледі, тағы бір мерзімдік баспасөзде Рахманқұл Бердібаев, Бүркіт Ысқақов, ең аяғы, жаңа бастаған жас сыншы Сағат Әшімбаевқа дейін мадақтап жатты. «Қобыз сарынына» жалғас, келесі 1969 жылы «Ақша қар» деп аталған алғашқы прозалық жинағым шықты – «Тазының өлімі» хикаяты және бұдан бұрынғы һәм кейінгі оншақты әңгіме. Бұл кезде «Қобыз сарыны» орыс тіліне аударылып біткен. Жолма-жол қотармасын қазақ қана емес, орыс және түрік тілдерінің білгірі, тұзы жеңіл, бірақ дарынды Азат Сүлеев қалыптап еді, осы негіздегі көркем тәржімасын менің қатарлас әріптесім Павел Косенко жүзеге асырған. Шамкеновтың тұсында үлгермеппіз, енді редакциялық барлық жұмысы тәмамдалған, сыртқы сурет, ішкі рәсімдеріне дейін түгел әзір қолжазба Есет Әукебаевтың алдына тартылды. Жаңа айтқанымдай, бар жағынан мадақталған, аса жоғары бағаланған кітап, екі тарабы бірдей – авторы ғана емес, аудармашысы да бас редакцияның шешуші қызметкерлері, дәрежесі бір саты төмен болса да, ең жақын саналуға тиіс, жауапты басшылар. Енді қараңыз. Есет Әукебаев «Кобыз и копье» деген атпен баспаның жылдық жоспарында тұрған аударма кітапты тура үш ай бауырына басып отырды. Мен әуелде, қайтер екен деп, қызық көріп едім. Әукебаев бастаған «мысық пен тышқан» ойынындағы жетекші – менің өзім деп білдім. Есет ағам жұмыс бабымен беттесе қалған жағдайда, маған еркелете, күліп қарайды. КГБ-дағы ұзақ жылдық қызметте қалыптасқан жұмыс машығы екенін бірден аңдадым. Мен де күлем. Жорта емес, шынымен. Қайткен күнде де мен – психолог қаламгермін, өзгеше эксперимент еді. Ақыры, бір жолы ашып, қарап отырған үстінен түстім, – қолжазбамның екінші, қосалқы данасы, – оңды-солды сызық пен шимай, сұрақ пен лепке толы, көк-ала, қызыл-ала тулаққа айналыпты. Өзі ғана оқымаған, біраз жерге апарып, көрсетіп, тексертіп алған сияқты. Енді күмәнді қолжазбаны тезінен жинамай, керісінше, мен анықтап көрсін дегендей, тағы бірнеше бетті аударыстап қарады. «Оқыңыз, оқыңыз, – дедім мысқылдап. – Қазақшасынан айырымы жоқ. Бірақ ол – өтіп, таралып кеткен кітап. Аяқ астынан жаңа бірдеңе таба қалсаңыз, өзіме көрсетерсіз...» Әукебаев, ыржиган езуі жиылып, күлмеңдеген көзі шыныға айналып, бетінің қанын ішіне тартып, сұрлана қалды. Мен жұмыс бабындағы қажетті шаруамды айттым да, шығып кеттім. Бірақ бұл көріністен соң мейлінше ширыққан едім. Қайтер екенмен қаншама апта, айлар өтіпті. Міне, тура үш айдан асып барады. Тағы үш күн тосып,

ешқандай өзгеріс, жаңалық болмаған соң, арнап бардым. Нақты, әрі қатаң сөйлескен едім. Өтініш емес, талап. Ақыр аяғында: «Егер екі орынбасарыңызбен қатарынан айқасқыңыз келсе, байқап көріңіз! – дедім. – Мен директорды араға салмаймын!..» Әукебаев өңі қашып тұрса да, ыржиып күлгендей болды. Енді мен шынымен күліп едім. Ыза, әрі мазақ. Сол беті шығып кеттім. Әукебаевпен қайыра хабарласпадым. Жұмыстың ыңғайы келіп тұрса да. Қасақана. Екі күннен соң әлдебір шаруамен өндіріс бөлімінің бастығы Вальчук кіріп шығып еді, сөз арасында: Мухтар Муханович, кітабыңызды техникалық редакторға тапсырдым, осы бір апта ішінде типографияға өткіземіз дегені. Сөйтіп, әуелгі тұнжыр тартыс біздің пайдамызға шешілді. Бар жағдайды серіктесім Павел Косенкоға мәлімдегенде, терең тыныс алып, басын шайқап еді. Айтар сөз жоқ. Бұл кезде XV–XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясының антологиясы «Алдаспан», біршама мол, әрі бедерлі, көркем суреттері бөгеліп барып, ақырында өндіріске тапсырылған. Терімге бұрнағы бас редактор Аманжол Шамкенов қол қойып кетіп еді. Мен Әукебаевтың кім екенін кәміл аңдасам да, бұл тарапта ешқандай қатер күтпедім.

Әукебаев ғайыптан түскеннен соң, арада отыз-қырық күн өткенде, Ілекеңмен арамызда ашық әңгіме болған. Кабинетте емес, әлде Госкомиздатқа, әлде Ілекеңнің өзінің үйіне қарай, жаяулап бара жатқанда, өзіміздің әдепкі әңгімемізден ауытқып. «Мынау бас редактор – бізді құрту үшін жіберілген жендет! – дедім. – Білесіз, үш қаріп. Аяусыз, қатаң күрес керек...» Ілекең маған жалт етіп бір қарады да, үнсіз қалды. Не айтасың, қандай амалың бар, дегендей. «Сіз жоғарыда, мен орта жолда, Әукебаев кім болса да, аралықта қалады. Косенко бізге қосылмаса да, бейтарап тұруға тиіс. Редакция басшыларының бәрі өзіміздің кісілер. Әукебаев тыпыр ете алмайды. Керек болса, кезекті кітабын да шығара алмайды. Мен қол қоймаймын, сіз бекітпейсіз. Артында кім тұрса да қия бастырмаймыз. Көп ұзамай-ақ көндігеді, немесе бас сауғалап өзі кетуге мәжбүр болады». Сөзімнің екінші жарымы – долбар еді, оны өзім де білем, бірақ қандай да қарсы күрес қажеті күмәнсіз. «Артын күтейік...» – деді Ілекең менің бар лепесімді жалғыз ауыз сөзбен түйіндеп. Алдағы уақытта бұл әңгімеге қайтып оралмадық. Сонымен қалды.

Таудан, тастан қайтпаған жаужүрек Жеке-батыр Ілияс Есенберлин КГБ-ның әлдебір сүмелек тыңшысынан қорықты демейін, тікелей, тұпатура, қатқыл күрес ашудан тайқыды. Адам өзінің болашақ ажалымен алғаш беттескенде, ешқандай қатер төніп тұрмаса да, өз-өзінен құты қашып, тітіренеді деген бар. Сол сияқты, Ілекең де құпия сұмдықты іштей түйсініп, ешқандай амал таппады ма. Қайткенде де шығармашылық және әдепкі өміріндегі ең үлкен, өлесі қателігі болды деп ойлаймын. Тәрізі, әуелде, «Қоянның түрін көріп, қалжасынан түңіл» дегендей, Әукебаевтың жылмиған, жасқаншақ қалыбы, жылтыраған көлгірсі бетіне, жан адамға ашық қарсы келмейтін, күлегеш мінезіне қарап, арқадан қанжар ұруға мүмкін қортықты өркеуде батырдың елемейтіні сияқты, алысуға жарайтын адам қатарлы санамаса керек. Әлде өзінің зор абыройы мен отырған орнына қарап, не ақындық атағы жоқ, не білім, парасаты жоқ

бұралқымен тіл табысып кетеміз деп шамалады ма. Қай тарапта, қандай тұрғыда болса да, есеп атаулының бәрі қате, бәрі де өнімсіз еді. Әукебаевтың күші – арттағы, Есенберлинге қайшы жеке адамдар өз алдына, бүткіл зұлымдық империясын қақпақыл ойнап отырған құдіретті мекемеде жатқан. Һәм өзін дәп осы жұмысқа бекіткен партиялық басшылықта. Және өзінің осы ерекше құрылымдардың табиғатына үйлес, тоғыз қабат қыртыстың астында жасырынған ішкі, өзгеше пайымы мен туа біткен лаңкес, бұзақы, арсыз мінезінде. Кейінірек, әлдеқалай айтқаным бар еді, бұл сырты жұпыны Әукебаев – бұрынғы-соңғы әлем әдебиетінде Шекспир мен Бальзак қана толық кейіптей алатын ғаламат тұлға деп. Тәрізі, осы естелік жазбалар қорамында, шама-шарқымызша, арнайы сөз ету қажет болар, өйткені, қайталап айтайық, бұл, кезінде ешкім тереңіне жетпеген, кейін де ешкім байыбын таппаған және қатерін толық аңдамаған өзгеше кейіпкер, шын мәнісінде, біршама кеңшілік кезең, барлық республикада аспаннан шұға жауып жатқан заман – 1970 – 1984 – тура он бес жыл бойы бүткіл қазақ әдебиетін лаңкес террор астында ұстады. Осы ұзақ он бес жыл ішінде «Жазушы» баспасының бұлт етпе, жылт етпе, қайткенде де қапысын табатын сұғанақ, рақымсыз бас редакторына қарсы екі кісі ғана қажырлы күрес жүргізіпті – Ілияс Есенберлин және Мұхтар Мағауин. Мен өзімнің төл шығармаларымды жаңадан ашылған «Жалын» баспасына көшіргем. Мұнда менің ескілікті, ежеттес досым Қалдарбек Найманбаев отыр. Ал Ата-Қазақтың ежелгі мұрасы – амал жоқ, «Жазушы», яғни Әукебаев арқылы ғана өтуге тиіс еді. Яғни, менің күресім – өзімнің жарым рухымды ғана қамтыды, тынымсыз талай жылға созылғанымен, орайына қарай, әрқилы жағдайда, үздік-создық жүргізілді. Ал Ілекеңнің басқа барар жері жоқ. Өзі баспадан ығыстырылған соң, 1972 жылдан тартып, тура он үш жыл бойы, өте қолайсыз жағдайда аса ауыр, үздіксіз, жанкешті күрес атқаруға мәжбүр болды. Әукебаев ұштығында тұрған, қараңғы қалың қолдың темір құрсауын бұзып шығу үшін. Ақыры немен тынғаны белгілі. Бұзды, жарды, қиян-кескі ұрыста сансыз жарақат алды, өне бойын қан басып, бар дәрменінен айрылып, шәйіт болды. Қайран Ілекем!..

21

Әзірше Ілияс Есенберлин үшін үлкен қатердің елесі анық көрінбеген. 1970 жылдың алғашқы он айы біршама тыныштықпен өтті. «Қаһар» жер-дүниені дабылдатып жатыр. Ілекең келесі кітабы – Қазақ хандығының тарихына арналған «Алмас қылыш» романын қамдап жүр. Менің осы дүбірлі кезеңдегі ұлттық әдебиетті негіздеген монографиямның орысша аудармасы, Әукебаев қаншама жаныққанмен, су жұқтырмай өтіп, сол қалпында басылып шықты. Айрықша бедерлі, тарихи танымды суреттері біткенше әжептәуір аял жасаған «Алдаспан» енді тоқтаусыз жылжып барады. Бірінші терім. Көп ұзамай екінші терім. Бұл соңғы табақтарға, рәсім бойынша, бас редакцияның бекітімі керек еді, өзімді өзім қостай алмаймын, Әукебаев бөгеліссіз қол қойды. Тәубасына түскен екен деп

ойладым. Жоқ. Бұрын болмаған сұмдыққа бел буыпты. Әзірше жібере тұрған. Енді алдын тосып отыр. Кейіннен анықталғандай, күнілгері бар пәлесін дайындап, жіпке емес, темір істікке тізіп қойған екен. Әлбетте, жалғыз өзінің білігі ғана емес, көлденеңнен қаншама көмекші тауып. Және алда үлкен, жаппай аңшылық болатынын қажетті жерлерге хабарлап отырған сияқты. Біз бұл жағдайдан мүлде бейхабармыз. Ақыры, міне алақай, ақ түйенің қарны жарылған қуаныш – Қазақ хандығының заманы, XV–XVIII ғасырларда жасалған ұлы поэзия – Қазтуған мен Шалкиізден басталып, Доспамбет, Марғасқамен жалғасып, Бұқар жырау, Шал ақындармен тәмамдалатын ұлы әдебиеттің бірегей антологиясы «Алдаспан» жарыққа жетті! Жаңа кітаптың бар тиражын басып шығарып, жалпыға таратуға рұқсат ететін ең соңғы, рәсімді, міндетті қол – тағы да Әукебаевтың еншісіне бұйырған. Арада екі-үш күн өтпей, «Алдаспанның» авторлық, әуелгі он данасы қолыма тиді. Болды, бітті. Өттік, кеттік. Жоқ, бітпейті, жарым жолға да жетпейміз. Өтпедік. Келесі аптада бүткіл Орталық Партия Комитетін жаңғырықтырып, суық ызбары мен таудай толқыны «Жазушы» баспасына келіп жеткен айқай-сүрен басталды. Беталысы өте қатты. Талқы емес, айып. Айып та емес, үкім. Ақыры анық болғанымен, қимыл, әрекетсіз қалу мүмкін емес еді.

Әлдебір ескілікті антология, жеке бір кісілерге ғана қарсы емес, өткен неше ғасыр бойғы Қазақ руханиятын теріске шығару мақсатындағы кең көлемді партиялық-саяси науқан турасында ғұмырбаяндық «Мен» атты дилогиямда (1986–1988) кеңінен қамтып, бажайлап жазған едім. Қайталап жатсақ, тым ұзаққа кетеміз. Әйткенмен, Ілекең туралы естелік хикаятымыз осы бір тұста толымсыз қалмауы үшін, өткендегі жария мағлұматтардың кейбірін қысқаша мазмұндауға тура келеді.

Бұл кезде біз ЦеКа-ға үсті-үстіне, ақталған, қарсы дау айтқан ресми қатынастарды тоғытып жаттық. Әуелгі анықтама қағаздар Үгіт-насихат бөлімінің сектор меңгерушісі Сапар Байжановтың атына, одан соң, тоқтау болмай, іс мүлде ушыққан кезде идеология секретары Саттар Имашевтың өз атына жолданды. Жазатын мен – құрастырушы автор әрі баспаның бас редакторының орынбасары, қол қоятын – баспа директоры Ілияс Есенберлин, кейбір қажеттілерін менің көмегіммен орысша қалыпқа түсіретін – орыс әдебиеті жөніндегі орынбасар, білгір қаламгер, ресми қағаз атаулының шебері Павел Косенко.

Біз қанша тыпырлағанмен, дақпырт ұлғая берді. Енді, сол кезде Орталық Комитетке жаңа ғана келген, кейін “Тұйық өмірдің құпиясы” атты (Алматы, 1992), заманалық деректерге толы, әдемі де ащы, шынайы әрі толғамды кітап жазған Бекежан Тілегеновтың естеліктеріне үңілейік, “Алдаспан” оқиғасына тікелей қатысты деректермен ғана шектелеміз. “Тұйық өмірдің құпиясы” былай дейді:

«Жалпы идеологияны басқаратын мекемелердің бәріне ортақ бір қасиет – қырағылық, сезіктенушілік болатын. Осы қасиеттен біздер де құралақан емес едік... Тіпті осындай қауіпті “қастандықтарды” аңдып-бағып отырған цензорлар мен литоның өзімен жарысып, асып түсетін кезіміз болатын.

Совет өкіметіне, заңды үкіметке қарсы ашық, астыртын пікір айтылмаса да көңіліміз толмаған, идеологиялық догманың талабына шак келмеген, үйреншікті ұрандарға жауап бере алмаған шығармаларды дереу “тұтқынға алып”, “абақтыға” қамайтын правомыз болды. Сол правоны мейлінше толық пайдаландық-ау деймін. Қанша кітаптарға қиянат жасадық, қанша жазушылардың сорын қайнатып, жігерін құм еттік.

Партократияның қатаң тәртіп орнату жолындағы шабуылы, идеология саласында жаңа міндет жүктеу әрекеті ең алдымен әдебиет пен өнерде қалыптасқан дәстүрді, ғасырлар бойы жиналған асыл қазына – халық мұрасын талқандаудан басталатын. Партиялық жетекшілеріміз, идеологиялық басшыларымыз, өз халқының дәстүрін, әдебиет пен өнердің көне үлгілерін талқандауда үлкен еңбек сіңірді. Әрине, біз қазір ескі қазынамыз халқымызға қайта оралды деп қуанып жатырмыз, бірақ сол қазынаға қанша қастандық жасалып, қаншасы жойылып кетті деп сұрап жатқан ешкім жоқ. Мәдениеттің қасірет шегіп, қаншама жарқыраған асыл қырлары мұқалып, құрып кеткенін ескермейміз.

Осындай күйге ұшыраған кітаптардың бірі – “Алдаспан” жинағы еді. Осы кезде әдебиетіміздің тынысын кеңейтіп, шеңберін ұлғайтып, жасын ұзартқан жаңа еңбектерімен, жаңа көзқарасымен әдебиетке батыл келген Мұхтар Мағауиннің бұл жинағы – әдебиетімізде елеулі құбылыс болды. Бірақ жұрт ризашылықпен жылы қабылдағанмен, біз алақайлап, бәрекелді деп шаттана қойғанымыз жоқ. Тағы бір астыртын бүлік шыққандай көрдік. Бөлім бастығы (яғни, Мәдениет бөлімінің жетекшісі Михаил Есенәлиев, – М.М.) тағы да әдебиет секторының қызметкерлерін жинап алды. Менің бөлімге жаңа келген кезім болатын. Баспадан шығып жатқан кітаптардың әрқайсысынан екі дана міндетті түрде Орталық Комитетке жіберілетін заңды салт бар еді, сол дәстүрмен күн бұрын түскен екі кітаптың бірі алдымызда жатты. Бөлім меңгерушісі мен сектор бастығы (Әбілмәжін Жұмабаев, – М.М.) өздері оқып шықты ма, жоқ әлде бізге жиі келіп, ақыл-кеңес беріп, жаңалықтарды жеткізіп тұратын жақсы таныстарымыз хабарлады ма, әйтеуір “Алдаспан” туралы шағын әңгімеміз жайсыз өтті. Жинақта идеялық, саяси қате көп екені, бұл кітапты мына түрінде шығаруға болмайтыны айтылды.»

«Ақыры, «Алдаспанды» жазалайтын болдық, – деп жазады, осы оқиғалардың бәріне тікелей куәгер Бекежан Тілегенов бұдан әрі. – Идеологиялық екі бөлімнің атынан жинақтың зиянды, қауіпті тұстары көрсетіліп, басшыларға анықтама қағаз жазылды.» («Тұйық өмірдің құпиясы», 189, 192, 202-беттер.) Бұдан соң айыптау үкімінің толық мәтінін келтіріпті (202–205-беттер). Ең соңында: «Бұл мәселені Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бюросында талқылау керек деп санаймыз» деп жазылды... Мәлімдеме қағаз жоғарғы қабаттағы бастықтарға жөнелтілді. Олар да қолдарын қойды, сөйтіп, жинақтың тағдыры шешілді» (205-бет).

Яғни, осы үкім және қорытынды түйін бойынша, мұндай ұлтшыл басбұзар қылмысқа айрықша мән беріліп, кең көлемде, ең жоғарғы деңгейде қаралып, жазықтылар тиесілі жазаға тартылуға тиіс. Алайда,

тәрізі, мұндай, Москваға дейін жетуге мүмкін, кіді мәселені соншама дабырлатып қажеті жоқ деп, Қонаевтың өзі тоқтау салған сияқты. Имашев пен Есенәлиев қаншама тыпырласа да, айқай-аттан бюроға жетпейді. Енді «Алдаспанның» тағдырын шешу, – тағдыры шешіліп қойған, – кітапқа қатысты нақты шаралар мен оны шығарған адамдарды айыпқа тарту жөні Госкомиздатта отырған Мұқаметқали Сужиковқа тапсырылады. Осыған орай, баспакомның кеңейтілген коллегиясы шақырылған.

Ресми адамдар ғана қатысқан, әдепкідей орыс тілінде өткен қаһарлы коллегияда мен “Алдаспан” деген кітаптың мән-мағнасы, онда ешқандай саяси немесе ұлттық қате жоқтығы туралы баяндама-ақпар жасадым. Бұдан соң жарым сағаттан астам айыптау актісін Баспаком бас редакторы Мұқан Мамажанов партиялық қуатпен, идеялық турашыл бағытта келістіріп оқып шықты. Бұдан соң аралас шайқас басталып кетті: мен айыптау актісіне тарау-тарау, бап, тармағымен жеке-жеке жауап қайырдым, тағы біреулер сөйледі, Есенберлин жауап берді, тағы біреулер ышқынып жатты, мен қайыра анықтама бердім, одан соң тағы төмпештесіп кетті, қайткенде де Ілекең екеуіміз қорғаныс емес, қарсы шабуыл ұрысын өте байыпты жүргіздік.

Түскі сағат екіден кешкі сағат жетіге дейін созылған қиян-кескі ұрыста кісі өлген жоқ, кітап өлді – “Алдаспан” идеялық тұрғыдан зиянды жинақ деп табылды. Империялық күштер мұратына жеткендей, бірақ біз де біржола тапталып, қаусап жеңілмеген сияқтымыз. Бюроға кетпеген соң-ақ белгілі болған, Есенберлин орнынан түскен жоқ, жай ғана сөгіс алды. Баспаға кейінірек келген, бейнетін көрмесе де, игілігін көруге тиіс антологияға қол қойған поэзия бөлімінің бастығы Қадыр Мырзалиев ол да бір сөгіс арқалады. Менің мойныма байланбақ 22 мың сом (кітаптың суреті, қағазы, басылуы, таралуы – өндіріске кеткен барлық шығын) аяқсыз қалды, өйткені ақылға ғана емес, айлаға да жетік Ілекең ең соңғы сәтте, кітап туралмай-ақ, он жеті жерден жамау салынса, осы қалпында сақталады, келешек түсім өткен шығынды артығымен жауып, баспаға пәленбай мың кіріс әкеледі деген қисынсыз ұсыныс түсіріп, барлық картаны шатыстырып жіберді, сөйтіп, маған қатаң сөгіс қана бұйырды; кемшілігімді мойындау үшін берілген соңғы сөзде мен баспаның бұдан бұрынғы тәжірибесінде авторға сөгіс беру дәстүрі болмағанын, сондықтан да сөгіс маған емес, осы ботқаны пісірген бас редактор Есет Әукебаевқа тиесілі екенін айттым – сөгіс сізге автор болғандық үшін емес, қызымет бабын пайдаланып, идеялық кемтік кітап шығарғаныңыз үшін беріліп отыр деді, мұндай майданда сонау 40-жылдардан бері үстемдік жасап келе жатқан, ақыл мен амалы бірдей ең үлкен бастық. Коллегия тарап бара жатқандағы ең соңғы сөз осы болды.

Бірақ бұл – істің соңы емес еді. Мені біржола қаңғыртып жіберу үшін мойныма артылмақ 22 мың сом (дәлірек айтсақ, 22 мың және 1 жүз, – ол кездің есебінде төрт-бес машинаның құны) салғырттың сорабын ескірту үшін Ілекең кітаптың қаншама бетін қиып, қайта жапсырамыз деген желеумен екі айдай созбұйдаға салып жүрді де, комитет қаулысы бекіп, іс аяғы көмескілене бастағанда, тиесілі қысқарту, түзетулермен

“Алдаспанды” жаңадан бастыру туралы жарлық берді. Он жеті мың кітаптың баспахана қоймасынан тасылып үлгермеген, үлгерсе де кәмпескеге ілініп, қайта жиналған он бес мыңға тарта әуелгі басылымы пышаққа түсіп, макулатураға кетті. “Жөнделген”, “тазарған” “Алдаспан” келер жылы ерте көктемде аман-есен жарыққа жеткен еді.

Шындығын айту керек, партиялық тұғыры берік, мінезі қатқыл, алайда ұлттық санадан арылмаған Мұхаметқали Сужиков, қайткенде де Имашевтің нұсқауын біржола мансұқ ете алмайтын, соған қарамастын, мәселені үлкен ақылмен, мейлінше жұмсартып, оңымен шешті деп білемін.

Алайда, Имашев пен Есенәлиев мұндай, «қан төгілмеген» қорытындыға қанағат қылмапты. “Алдаспан” – II басылымы жарияға шықты. Міне, осы кезде мәселе қайта ушығыпты. Бюроға жетер, жетпес, ескі жыраулар мұрасын су түбіне біржола жіберу талабымен біздің туысқан Компартия екінші мәрте шабуылға аттанған. Баспадан өткен, “жөнделген” кітаптың өзін құрту мәселесі күн тәртібіне қойылыпты. Кітабымен, кісісімен, тұқым-тұяғы, түп-тамырымен түгел құрту керек екен. Басқалар тоқтағандай болды, алпауыт коммунист, рушыл идеолог Имашев пен оның егіздес сыңары Есенәлиевтер тоқтай алмаған.

Біз Ілекең екеуіміз қайтадан қатар түзеп, қайтпай ұрысарға бекіндік. Бұған дейінгі қарекет – қорғаныс, ақталу, түсіндіру, үгіттеу, жұмсарту, икемге, тым құрса мәмлеге келу тарабында болған. Енді біз де ашық кеттік. Шегінер жер қалмаған. Әрі амалсыз, әрі ең ұтымды тәсіл. Көлемі он бес беттей анықтама қатынас хаты жазылды. Тұпа-тура Дінмұхамед Қонаевтың атына. Екінші, көшірме данасы Имашевтің өзінің қолына тапсырылған.

Жазған – мен, қол қойған – баспаның ресми бірінші басшысы Ілияс Есенберлин. Қатынас қағаз Баспакомның 1970 жыл, 10-декабрь, Бірінші “Алдаспан” талқыланған коллегия мәжілісіндегі қарсы баяндаманың тезистері негізінде жасалыпты. Мұнда “Алдаспанға” тағылған барлық айып тармақтары және соның әрқайсысына біздің қарымта жауабымыз түгел қамтылған. Жалғыз осы хат арқылы ғана бар жанжалдың түйінін тануға болар еді. “Алдаспанның” қол жеткен жаңа басылымын сақтап қалу үшін, үйреншікті тәсіл, тиесілі әуенде жазылған, әдепкі, мекеме-аралық қатынас қағаз – заманалық құжат. Бір ерекшелік – біз ақталуды қойып, арашаны ұмытып, сес көрсетіппіз, қарсы шабуылға шығыппыз. Тіпті, осы ойранға ұйтқы болған, жоғары лауазымды кісілердің аты-жөніне дейін ашық айтылыпты. Шегінер жер қалмаған. Әрі амалсыз, әрі ұтымды тәсіл.

Майысқақ өтініштен гөрі өктем айыптауға ұқсас мәртебелі ғарыз-наманың ең соңғы сөзі:

«Біздің ойымызша, Баспасөз жөніндегі Мемлекеттік Комитеттің жоқтан-бардан құрап, орынсыз айыптар тағып, қатарынан он жеті бетті жұлу туралы шешім қабылдауы – “Жазушы” баспасының басшылығына қалайда сөз келтіру мақсатында жасалған іс. Осының нәтижесінде бірер беті жұлынып, артық-ауыс шығынсыз оңай түзелетін кітаптың бар

тиражын тұтас турауға жіберіп, жаңадан басуға тиіс болдық. Қазір “Алдаспан” антологиясы 17000 тиражбен қайта басылып шықты. Қайта бастыруға кеткен баспахана шығындары бір мың сом шамасында. Ал “Алдаспаннан” “Жазушы” баспасына түсетін таза табыс он үш мың сом шамасында болмақ. Сондықтан “Алдаспан” антологиясын шығару кезінде мемлекет қаржысына көп зиян келді деп, “Жазушы” баспасын кінәлап, орынсыз шу көтеруге болмайды. Керісінше, бұл реттегі барлық жауапкершілік осы мәселені ушықтырған жолдастарға жүктелуге тиіс”.

Міне, солай! Жауапкершілігі – өздерінде! Ақиқат шындық және қыстыққан ашу көрінісі. Ілекең – тәжірибелі күрескер ғана емес, дүниенің бар даналығын, бар сұмдығын танып білген, бір заманда өзі де Орталық Комитетте қызмет атқарған, ең аяғы, советтің түрмесін де өткерген көкжал. Қайырылып қабу – осы Ілекеңнің ақылы. Мен даяшы ғана болдым.

Осы екі тармақ қатынас қағаздан соң «Алдаспанды» қудалау тоқталды. Әңгіме бұдан ары ушықса, ақылға ғана емес, әдіс-амалға да жетік, жоғарыда үлкен сүйеніші бар Ілекең ештеңеден тайынбайтын еді. Шынында да, Компартия – Имашев пен Есенәлиевтің жекеменшігі емес қой, мүгедек майдангер Есенберлинге де қатысты. Есімде, сол жылы жаз ортасына таман болса керек, “Алдаспанның” дауы біршама басылған соң Ілияс Есенберлин ЦК секретары Имашевтің өз қолына, тікелей өзіне арналған, көлемі он екі бет наразылық хат тапсырды. Сен былай етіп отырсың, алай етіп отырсың, қудалап отырсың, қысып отырсың, әлдекімдердің қолшоқпарына айналдың, партиялық этиканы ғана емес, партиялық тәртіпті де бұздың, мұндай, менің жеке басыма қарсы жолсыздықты тоқтатуды талап етемін деп, өте қатты жазылған еді. Ашынған ғана емес, ашудан шыққан, дүлей, ұстамсыз ыза да емес, ақылға, есепке құрылған қуатты қарсылық, қарсылық қана емес, қатал ескерту болатын.

Сонымен, ежелгі қазақ поэзиясының антологиясы “Алдаспан” екі жылда екі қайыра басылып, бүкіл алаш жұртына тарады. Қазақ хандығы дәуірінде жасаған асқаралы сөз зергерлері Қазтуған жырау, Доспамбет жырау, Шалкиіз жырау, Марғасқа жырау, Үмбетей жырау, Ақтамберді жырау алғаш рет жарыққа шықты, аңыздағы Асан Ата нақты бітімі бар Асан Қайғыға айналды, ол да аңыздағы Жиымбет – батыр жырау ретінде әйгіленді, Бұқар жырау толығып, молығып, айқындалып, басқа тұрғыдан бағаланып, қайта туды, есімі емескі Шал ақын жинақталып, зорайып, тұлғалана көтерілді, осының бәрінің самсап шығып, салуалы қалыпта бүгінгі жұртшылық алдына тартылуы нәтижесінде Қазақ Ордасы заманындағы Ата мұра өзінің қалыпты аясын тапты, қазақ рухы, қазақ мәдениеті, қазақ әдебиеті өзінің ұлттық, мемлекеттік дәуірі – XV–XVIII ғасырдағы шынайы кейпімен тарихқа енді. Біржола, мәңгіге.

XV–XVIII ғасыр ақын, жырауларының, көпшілігі ғылымға беймәлім, мүлде дерлік ұмытылған ғажайып нұсқаларын тірнектеп жинаған, атаулы кітапты құрастырып, ғылыми басылымын дайындаған – мен едім, ал оны жарыққа жеткізу, бұдан соңғы барлық қиындық пен өткелектен өткізу – Ілияс Есенберлиннің ұлтшылдық қазақы санасы мен ештеңеден

қайтпайтын ерлігі арқасында ғана жүзеге асты. Егер Ілекең болмаса, бұл ғажайып мұра жуық арада толық, дәйекті қалыбында басылып шықпас еді, бәлкім, ұлттық қазынамыздағы өз орнын таппаған қалпында, тәуелсіздік заманға дейін шұбатылып жүрер еді. Сол, Қазақ Ордасы дәуіріндегі әдебиетті негіздеген «Қобыз сарыны» туралы да дәп осылай дер едім.

Алайда, «Алдаспанның» пәлелі, жалалы айқайы, оған жалғас шектеу шараларынан соң, мен бұрнада айтқандай, көне мұраның өрісі кесілді. Ұлт мәдениетіне қарсы қара күштер қайыра шабуылға шықты. Соның алғашқы бір көрінісі – мен баспа жоспарына енгізіп, суретіне дейін салғызып қойған тарихи ұлы жыр – “Еңсегей бойлы Ер Есім” тоқтатылды. Енді ежелгі мұра тарабындағы басқа талаптардан да бас тартуға тура келген. ЦК, КГБ, сол төңіректегі және соған сүйенген жандайшаптар жаппай күш алған алас-қапас, тұман-түнек заманда “Алдаспанды” алып шығуымыздың өзі ақыл сенгісіз жағдай екен. Соған шүкіршілік айттым.

Бұл кезде мен алдағы жылдан бастап ай сайын шығатын журналға айналуға тиіс «Жалын» альманағында бас редактордың міндетін атқарушы болып отырғам. 1970, март, әлде апрель айында ұсынылған едім және болашақ қызметімді толығымен көтеріп алғам. Әрине, мұншама ойбай, дабыра дүрлігуден соң бекімей қалдым. Енді Ілекеңнің алдынан өтіп, рұқсат, ризашылығынан кейін, Ғылым Академиясына ауысу жайын қарастыра бастадым.

22

«Алдаспанның» екінші басылымынан соң көп ұзамай-ақ Ілекеңнің «Алмас қылыш» романы да жарыққа жетті. Алайда бұл – Ілияс Есенберлиннің айдынды баспада отырып, өз қолынан өткерген соңғы кітабы болып шықты. Және ең үлкен даудың басы. Бар жарағы түгел – орталық және әдеби жалғыз баспа – дүйім қазақ сөзінің шешуші тұтқасын ұстап отырған Есенберлинге қарсы тынымсыз әрекет енді жаңа бір жол тапқан. Қайткенде баспадан кетіру шарт екен. Ақыры Имашев, тәрізі баспа төңірегіндегі дау, жан-жақтан анталаған арыздан жалыға бастаған Қонаевтың келісімін алып, Есенберлинді осы 1971 жылдың орта шенінде Жазушылар одағына ауыстырды. Жоғарыға жібермеген, алайда, біржола тұқырта да алмаған, енді екінші хатшы дәрежесінде. Бұл кезде Одақ басшысы болып Әнуар Әлімжанов бекіген еді. Ілекеңнің бұрынғы қызметінің ширегіне келмейді. Айтқанымыздай, орталық және жалғыз әдеби баспа – жамығы қазақ руханиятының ұйытқысы есепті, директордың өкімі күшті, қазақ қаламгерлерінің барлық кітабы, әуелгі жоспардан бастап, соңғы жарығына дейін түгелдей алдынан өтеді, оның үстіне еселі, мол қаламақы – ақшалы қойманың кілтін ұстап отыр. Әлбетте, республиканың Бірінші басшысы ғана емес, КПСС Орталық Комитетінің бюро мүшесі, яғни, шартты түрде болса да, бүткіл Советтер Одағының ең жоғарғы билігінде саналатын Дінмұхамед Қонаев, бұл кезде зор атаққа жеткен жазушы Ілияс Есенберлинді қалай көтерсе де, ешкім

тоқтау сала алмайтын. Әйтеуір, бірден құлатпай, уақытша болса да атаулы қызметке бұйырыпты. Ілекең болашақта қазіргіден де үлкен биіктерге жеткізер, ең бастысы – келесі кітаптарын артық шырғалаңсыз шығаруға мүмкіндік берер ең қуатты қаруынан айрылды, әйтсе де, әзірше мүлде құрқол емес, Одақтың екінші дәрежелі қызметінде отырып та, қадарынша ұтымды күресуге мүмкіндік бар. Осы арада Ілияс Есенберлиннің баспагерлік – мұқым қазақ руханияты үшін игілікті қызметі туралы, өткенімізді пысықтап, толықтырып, арнайы айта кету қажет сияқты. Айналасы төрт жыл – елу ай ішінде Ілекең «Жазушы» баспасын көтеріп қана қойған жоқ, барша қазақ әдебиетіне жаңа дем, айрықша тыныс әкеліп еді. Рухани тұрғыда, қаламгер қауымға сол заман үшін мүмкіндік шегіндегі еркіндік және тоқтаусыз басылым, кең құлаш, осыған орай, қалыпты тұрмыстық ахуал – күнкөріс қана емес, молшылыққа жақын қаржы-қаражат мәселесінде де.

Ілекеңнің алдындағы директор – шаруашылық жайына жетік, әрі әдебиет жоқшысы, адал ниетті Дүйсенбек Еркішев «Жазушы» баспасын ұзақ жылдар бойғы дотациядан құтқарып, өзін-өзі ақтайтын жағдайға жеткізген екен. Ақтау ғана емес, аз-мұз табыс, кіріске. Нақты есімде жоқ, жылына 200 мың сом мөлшерінде болса керек. Бұл табыстың негізгі, тіптен бірден-бір көзі – кітаптардың таралымына байланысты. Ілекең баспаға келе салысымен, осы жағына мейлінше күш салды. Республикада кітап тарату ісімен түбегейлі айналысатын екі мекеме бар: бірі – «Қазақкітап» аталатын, тек қана кітап саудасымен айналысатын ұйым, үлкен қалалар мен кіші-гірім кенттерде, аудан орталығы саналатын қыстақтарда арнайы дүкендері бар; екіншісі – «Казпотребсоюз», яғни Тұтынушылар одағы, жалпы тұрмыстық тауар, азық-түлік өнімдерімен қатар, кітап тарату жұмысына да қатысты, бұл сөздің мәнісі – кез-келген ауылдық дүкендердің бір бұрышында кітап сөрелері тұрмақ. Осындай екі жақты, әрі ұтымды тәсіл нәтижесінде қазақ тіліндегі көркем әдебиет атаулыны молынан таратуға мүмкіндік жасалған, ендігі кілтипан – баспаның өзінің азды-көпті өніміне байланысты. Алдағы жылдың тақырыптық жоспары бекіп, рекламалық кітабымыз шыға салысымен, осы екі үлкен мекеменің тиесілі басшылары және әрбір облыстан арнайы келген өкілдерімен кездесу – болашақ тауарымызды саудалайтын жәрмеңкеге барамыз. Жоспарға еніп, тиесілі аннотациялары жазылған атаулар кітапшасын басынан түсіп, талқылай бастаймыз. Анау шығарманың мәнісі мынандай, айрықша қызғылықты, өтімді, халыққа қажет, сондықтан көтеріңкі тираж керек, дейміз. Қарап тұрсаңыз, біз шығаратын кітаптардың бәрі де керемет, бірінен бірі өтеді. Яғни, көзге көрініп тұрмаса да, кәдімгі базардағы жайма саудаға жақын. Обалы қанша, қазақ аймақты, әсіресе Маңғыстау, Орал, Батыс Қазақстан, Ақтөбе, Торғай облыстары молынан қамтиды. Ал орыс басқан солтүстік тараптың ісі мен сөзіне қарап тұрсаң, отаршыл қауымның барлық арам, астам пиғылы қапысыз танылар еді. Мәселен, қазақ тіліндегі, шынында да айрықша мәнді, құнды, керекті, пәленбай деген кітап. Павлодар облысының өкілі – екі-ақ данаға заказ береді. Целиноград, яғни Ақмола –

бір данаға. Сондай-ақ, Көкшетау – біреу, Қостанай – біреу. Солтүстік Қазақстан өкілі бізге қазақша кітаптың керегі жоқ деп, тұпа-тура мәлімдейді. Аналардікі – мазақ, мынанікі – қорлық, «Целинный крайда» да қазақ бар, олар ана тіліндегі кітапқа зәру деп дәлелдеп көр. Ақыры, қаншама даудан соң – Солтүстік Қазақстан бір дана алатын болды, қалғандары да бәсін көтеріп, әр облыс екеу-үшеуден, асса бес-алты кітаптан жазады. Қарап тұрып қияли боп кету оп-оңай. Мұндайда Ілекең атаулы жиыннан соң, әлгі мекемелердің үлкен бастығымен «вертушка» аталатын тікелей телефоннан сөйлесетін. Қазақтығының үстіне, үкімет пен партияның сонау Мәскеуден басталатын ұлт саясатын алға тартады. Ақыры, жинақтап келгенде әлгі облыстар, жоғарыдан түскен жарлық бойынша, әуелгі біреу-екеуді он-жиырмаға, кейде қырық-елуге көтермек. Бұл арада бар мәселе кітап таралымында емес, адамдық, ұлттық намысқа тірелетін. Әйтпесе, бізге қазақ облыстарынан түсетін заказдың өзі жетіп жатыр. Жетіп қана емес, артылып қалмақ. Мәселен, біздің тәуір деген, көлемді кітаптарымыз 60 мың таралыммен басылуға тиіс, ал жинама ұсыныс – 70, 80 мыңға шығып кететін. Осы сұрағанының өзін түгелдей бере алмаймыз. Қайткенде де ұтымды рекламалар, білгір, еппен жүргізілген кездесу-кеңестер нәтижесінде «Жазушы» баспасының негізгі кітаптарының жалпы тиражы өлшеусіз көтерілді. Ілекең өз жұмысының нақты нәтижесін көрген алғашқы, 1968 жылы – баспаның жинақты табысы – жарты миллионға жетті. Келесі жылдарда 800 мыңға тартып еді. Өз өнімдеріміз арқылы ғана емес, орыс тілді «массовая литература», яғни жалпы жұрт, бүткіл Одақ оқырмандары үшін зәру әлемдік классика үлгілері және әркілы детектив, фантастика тұрғысындағы қызғылықты нұсқалар. Осындай көлденең кітаптар арқылы мол түсімді одан әрмен көтере беру қиын емес екен. Ілекең бұдан артық қажеті жоқ деп, өзі шектеген.

Қосымша табысқа сай, баспа өнімдерінің жалпы көлемі де ұлғайды. Кітап саны бұрынғыша, алайда жинақты баспатабақ есебімен алғанда, өлшеусіз артқан. Бұл сөздің мәнісі – мәселен, көлемі 20 баспатабақ роман 10 мың таралыммен шықса, оның басылым-баспатабағы – 200 мың болмақ, ал осы кітап 50 мыңмен шыққан жағдайда, бес-алты есе ұлғайып, миллионнан асады. Шығыннан тыс кіріс осы үстеме өнімге байланысты. Тек баспаның табысы ғана емес. Осыншама түсімнен соң автор атаулыға мол қаламақы төлеуге мүмкіндік туған. Ілекең бастапқы жылдың өзінде, жаңылмасам, әуелгі, 600 мың сом қаламақыны 800 мыңға көтерді. Одан соң миллионға жеткізіп, соңғы жылы 1 миллион, 250 мыңға тіреп еді. Нәтижесінде, қазақ жазушылары бүгінгі арам замандағы шылқыған байлыққа батпаса да, сол кезең үшін аса мол, күнкөрісті толығымен қамтамасыз қылатын, бала-шағаның қарнын ашырмай, өзіне алаңсыз еңбек етуге мүмкіндік беретін ырысты жағдаятқа жеткен еді – жеке бір кісілердің игілігі ғана емес, бүкіл қазақ әдебиетінің өрістеп, дамуының кепілі. (Баспаның жылдық өнімі артып, өскен ел, өркенді халық арқасында уақыт озған сайын қаламақы қоры көбейе берген екен, ақыры, мен баспаға екінші қайыра оралған 1984–1986 жылдары – жылдық

қаламақы 1 миллион 750 мыңға тіреліпті, алайда, бізден соң, желтоқсан оқиғалары тұсында жаңадан келген, үнемшіл директор мен бас редактор «мынау тым көп екен» деп, «артық» 750 мың сомды қысқартып тастайды, «Байдың асын байғұс қызғанады» ғана емес, дәп өздеріндей қазақ жазушыларының, яғни жаңа қазақ әдебиетінің тиесілі, заңды несібесін алдынан жырып әкетіп, ай-далада шіріткен есепті. Бүгінгі күні осының өзі жоқ.)

Ілекең жарықтықтың қолы ашық еді. Орынсыз шашылу, немесе алыс-жақындарына қарай емес. Үлкендер – еңбегіне лайықты еселі сыбаға алды. Кейінгілер де шығармаларының сапасына сәйкес табыс тапты. Ал жастарға мүмкіндігінше кеңшілік жасалған. Шөміштен қыспаған, өз дәрежесінде көтеріңкі қаламақы және жалғаса өтіп жатқан жаңа кітаптар. Ілекең баспаға келгеннен соң, қырық құлып астындағы қойманың барлық қақпасы қақырап бұзылғандай болды. Қазақ редакцияларында тіреліп тұрған қолжазбаларға кеңінен жол ашылды. Ешкімнің атақ-дәрежесіне, бұрынғы бары мен жоғына байланысты емес, жалпыға, әлбетте, жақсы атаулыға жасалған шарапат. Міне, қараңыз. Ілияс Есенберлин «Жазушы» баспасында директор болып отырған, айналасы төрт-бес жылда алғашқы кітаптарын шығарған, яғни әдебиет есігін ашқан прозаиктер: Қабдеш Жұмаділов, Төлен Әбдіков, Асқар Сүлейменов, Оралхан Бөкеев, Әнес Сараев, Софы Сматаев, Ахат Жақсыбаев, Ілия Жақанов, Төлек Тілеуханов, Қалаубек Тұрсынқұлов, Сатыбалды Нарымбетов... Ақындар: Ақұштап Бақтыгереева, Жарылқасын Аманов, Еслам Зікібаев, Есенбай Дүйсенбаев, Кәкімбек Салықов, Үмбетбай Уайдин, Жарасқан Әбдірәшев, М.Шаханов... Әдебиетші сыншылар: Хасен Әдібаев, Зейнолла Серіккалиев, Рымғали Нұрғалиев... Біз бұл арада жалпы жұрт емес, кейінгі қазақ әдебиетінің әр саласында өнімді қызмет атқарған, өз тұрғымыздан алғанда, ең елеулі дейтін қаламгер ағайындарды ғана айтып отырмыз. Әйтпесе, хал-қадарынша еңбек еткен жазармандар тізімі: Сейіт Кенжахметов, Қарауылбек Қазиев, Тұтқабай Иманбеков, Жеңіс Қашқынов, Ермек Қонарбаев, Сапарғали Ләмбеков, Сұлтан Қалиев, Шоқан Әлімбаев, Бекділдә Алдамжаров... болып, созыла берер еді. Менің өзім «Қобыз сарыны» монографиясы мен «Ақша қар» атты проза жинағын шығардым, және осыларға жалғас тағы екі кітап. Жалғыз мен ғана емес, әуелгі кітабын өткізген жас ақын, жазушылардың көпшілігі осы Ілекеңнің тұсында екінші, үшінші, тіпті, төртінші кітаптарын шығарып үлгерді. Осының бәрі – жаңа қазақ әдебиетінің Ілияс Есенберлин жол ашып, бата берген аса қуатты, өзгеше бір толқыны екен. (Әлбетте, үлкен кісі кейінгі талапкер атаулыны жаппай біле бермейді, осы ретте мен өзім тұстас, тұрғылас жастарды қатарға тартуда айрықша белсенді қызмет жасадым деп анықтап айтар едім.)

Бұрынғы жоқтар барға айналғанда, бұған дейін бірер кітабын жариялап үлгерген, екі-үш кітапқа қолы жетсе де, атаққа жаңа шыққан, немесе үлкен үміт жолында тұрған қаншама қаламгер бар. Бұлардың бәрінің де алдынан мол мүмкіндік ашылды. Мәселен, Мұқағали Мақатаев үш жыр жинағын және Дантениң «Тамұғы» мен Шекспирдің сонеттері

және Уитмен өлеңдерінің аудармасын, Тұманбай Молдағалиев жаңа үш топтамасын, Қадыр Мырзалиев үстемелеп, алты жыр жинағын, Жүмекен Нәжімеденов бес кітабын шығарыпты, Әкім Тарази, Сайын Мұратбеков, Сәкен Жүнісов, Қалихан Ысқақов, Төлеген Айбергенов, Қайрат Жұмағалиев, Фариза Оңғарсынова, Зейнолла Шүкіров, Бекежан Тілегенов, Амантай Сатаев, Бек Тоғысбаев, Дулат Исабеков, Өтежан Нұрғалиев, Мағзом Сүндетов, Сәбит Баймолдин, Тобық Жармағамбетов және басқалар өз алдына – бір, екі, кейде үш кітаптан еншілеген. Яғни, Ілекең дарынды, қарымды жас қаламгер атаулының алдынан кең өріс ашыпты, қай-қайсын да мүмкіндік шегінде жарылқаған. Және әдебиетке еңбегі сіңген үлкендердің алдын кеспеген. Өзімен дауласып, дауласып қана емес, ашық жауласып жүрген Тахауи Ахтанов алты кітап шығарыпты, Әбдіжәміл Нұрпейісовтың «Қан мен тер» трилогиясының кезекті томы мен жаңа басылымдары тоқтаусыз өтіп жатыр, Ғабит Мүсрепов болса-болмаса, өзін ұлтшыл зиянкес деп жариялаған Сәбит Мұқановтың Шоқан туралы шалағай романына кедергі жасалмады, сонымен қатар, он алты томдық «Шығармалар жинағының» алғашқы кітаптары басылды.

Және атап айту керек, кез келген үлкенді-кішілі қаламгер ағымдағы жылдық жоспарға шырғалаңсыз, көлденең қоңыраусыз енетін. Әлбетте, ешқандай тежеусіз, жапа-тармағай деген сөз емес. Жылдық жоспардың сыйымдылығына қарай, әркімнің қарым, қадамы, орайлы ретіне сай. Бұл шерудегі ең қиын бөгесін – Госкомиздат пен ЦеКа тарабынан туындауға мүмкін еді, мұндай жағдайдың өзінде Ілекең таныс-бейтаныс, алыс-жақын авторларын мейлінше қорғап бағатын. Бір жылдан ысырылып қалса, екінші жылы өткізбек.

Тағы бір ерекше жағдай – ерекше ештеңесі жоқ, бірақ Ілекеңнен соң тұтас он төрт жыл бойы бүткіл қазақ әдебиетін үркіткен төтенше террор – Әбілмәжін Жұмабаев пен Есет Әукебаев тұсындағы, «саяси» да емес, кешегі қызыл қырғынның қисынсыз, рухани жалғасы, қитар қырағылық, орайсыз қысас – Ілекеңнің тұсында ешқандай елес бермеген. Кез келген бейкүнә кітаптан қаншама «идеялық қате» табу, жекелеген беттерін жыртқызу, орта жолдан жарым-жартылай қайта бастыру, бірінші, көбіне екінші терімнен соң тұтас тарауларды алып тастау, тіпті, толығымен басылып, түптеліп тұрған 30 мың, 60 мың кітапты төтесінен тұтқындап, біржола жойып жіберу – ешкімнің түсіне де кірмеген. Осы ретте ескілікті, бес ғасырлық мұра, басқа да ежелгі әдеби нұсқалар, кейінгі Мұхтар Әуезовтың өзіне жасалған шабуыл тұрыпты, көзі тірі Әбділдә Тәжібаев, Өтебай Қанахин, Әзілхан Нұршайықов, Тұрсынбек Кәкішев, Олжас Сүлейменов, Әкім Тарази, Софы Сматаев, тіпті, күні кешегі директор, атақты қаламгер Ілияс Есенберлиннің өзі қаншама машақат шеккен, бұлардың кейбірі аяқ астынан инфаркт алып, жасы үлкендері мезгілінен бұрын ажал тапты. Әңгіме – барлық өткелектен озып, типографияда жатқан, немесе, басылып шыққан кітаптар туралы. Бұған дейінгі, кез келген қолжазбаны өндіріске әзірлеу үстіндегі қиянат пен зорлық өз алдына. Осы ретте, Есенберлин тұсында ойнап-күліп жүріп алты кітап,

оның ішінде балаларға арналған көлемді бір томдығын шығарған Қадыр Мырзалиевтің жетіп-толған, азуы бекіген кезінде жаңа бір жинағын өткізе алмай, қалай пұшайман болғанын, ақыры жалынып, жағынып жүріп әрең тапсырғанын айттық. Жамандық үшін туған кісілер болады екен. Ағылшында: «Лакей өзін сыйлаған кісіден жиіркенеді» – дейтін мақал бар көрінеді. Қазақ: «Құл – қорлағанды сүйеді» – деп тұжырған. Тексіз – басынан төпелеген таяқты ғана мойындамақ. Ілияс Есенберлиннің жеке бір дарындар ғана емес, барша қазақ әдебиеті үшін, қазақ руханияты, ұлт мерейі үшін, ешқандай сатымсыз, бұлдамай, шын ықылас-ниетімен жасаған еркін, кеңшілікті қызметін, мәрт мінезін ешкім де бағаламады. Келешек ұрпақтың жадында жүрсін деп, мына біз ғана ашығын айтып отырмыз.

Ілекең өзінің баспагерлік қызметінде бөлекше екі мәселеге және назар аударып еді. Мұның біріншісі – қазақ халқының ежелгі рухани мұрасына қатысты. Халық өзінің тарихымен қатар, бағзыдағы сөз қазынасының да қадір-қасиетін танып-білуге тиіс. XV–XVIII ғасырларда, яғни, Қазақ хандығы дәуірінде жасаған ақын-жыраулар мұрасы жинақталған «Алдаспан» антологиясы – осы ізгі ниеттің бір ғана көрінісі. «Алдаспанға» жалғас «Ақберен» жинағы шықты – XIX ғасыр, Батыс Қазақстан өңірінде ғұмыр кешкен, бұлар да көбіне белгісіз, ескілікті ақындар мұрасы. Сондай-ақ, «Дала уәлаяты газетінің» бетінде жарық көрген үлгілер таңдамасы – «Әдеби мұра», қазақ билерінің ұтымды накыл, ғибрат сөздері топтастырылған «Шешендік сөздер» жинағы... Қазір бәрі оңай көрінбек, ол заманда мұндай атты кітапты жоспарға тықпалаудың өзі бір жошын, ал баспаға әзірлеу, жарияға шығару – қылмысқа парапар сұмдық. Бұдан сегіз-тоғыз жыл бұрын ғана қатарға қайта қосылған батырлар жыры мен басқадай нұсқалар жөнін айтпай-ақ қояйын. Соның өзі оңай шаруа емес-ті. Осы реттегі үлкен бір өкініш – 1971 жылдың тақырыптық жоспарына «Еңсегей бойлы Ер Есім» жыры енгізіліп қойған еді. Сыртқы безендіру, ішкі суреттеріне дейін дайын тұрған. Менің «Алдаспаннан» соңғы атқармақ үлкен бір мұратым. Енді бірер ай Академия архивінде отырып, Қазанғап Байболұлы деген данышпан қария қағазға түсірген 7000 жолдық тарихи жырды бастан-аяқ, мұқият көшіріп алуым қажет еді. Осы кезде «Алдаспанның» айқайы шықты. Енді Есім хан туралы құнды мұраны өткізу де мүмкін болмай қалған. Бәлкім, Ілекең осы орында отыра берсе, жайсыз әңгіменің аяғын сұйылтып, арада екі-үш жыл өткенде жүзеге асырар едік. Оның сәті келмеді. Жалғыз Есім хан дастаны ғана емес, ойда тұрған, әзірге жабық жатқан XVIII ғасыр тарихи жырлары да сол қалпында қозғаусыз қалды. Уақытында жарыққа жетуге мүмкін тағы қаншама қазынамыз абақтыдан босай алмады. Енді қанша сарыларын кім білген. Ақыры, тәуелсіздік заманда халқымен шет жағалап әрең табысқандай.

Ілекең баспагер ретінде ерекше мән берген екінші бір шаруа – аудармаға қатысты. Қазақшаға аудару және қазақты аударту. Осы ретте әлем әдебиетінің озық үлгілерін ана тілімізде сөйлету алғы кезекте тұрған. Қазақ әдебиетінде бағзыдан қалыптасқан көркем аударма жұмысы

енді өзгеше мағнаға ие болды. Орыс пен Батыстың озық үлгілері іріктеле бастаған. Аударма редакциясының меңгерушісі – Мұхамед Нұртазин деген ақсақал еді. Бұл бөлімде советтік каторгадан өтіп келген Әбітай Атығаев ақсақал да бар. Бұлардың өздері де тәжірибелі аудармашы, соған орай басқаға талабы да күшті. Қазақ үшін қай жағынан да жаңалықты «Құдіретті комедия» мен «Фаустты» айттым. Енді арыдағы Байрон, Уитмен, Толстой, Достоевский, Тургенев, Тагор, Чехов, Куприн ғана емес, берідегі Хемингуэй, Ремарк, Бөлл, – бұрынғы-соңғы ағылшын, орыс, неміс тұрыпты, поляк, чех, балтық бойы, жаңарған Африка әдебиетінің үлгілі нұскалары қазақша сөйледі. Қалай айтсақ та, сол кездегі ана тілінің өрісі кеңі түскен.

Сонымен қатар, қазақ әдебиетінің тәуір үлгілерін орыс тіліне аудару жұмысы да біршама өріс тапты. Қазақшадан орысшаға өткеретін арнайы редакция бар. Меңгерушісі – Нүзет Умеров дейтін қырым татары. (КГБ тарабынан қатты қудаланады екен, соған қарамастан, Ілекең орнын сақтады, ақыры үш-төрт жылдан соң Өзбекстанға кетіп еді, одан ары ата жұртына оралыпты, менің кейінгі деректерім бойынша, әлі де аман-түгел, өз жұртында әжептәуір атаққа жеткен көрінеді.) Енді Ілекеңнің өзінен бастап, тұғырлас, өкшелес, тіпті, жаңадан көтерілген жастардың шығармалары шетінен аударыла бастады. Бұл орайда әуелден танымал, бұрнада Мәскеуге жол ашқан қаламгерлер, әрине, Есенберлиннің көмегіне қарап тұрған жоқ, бірақ айналып келгенде «Жазушы» баспасын аттап кете алмайды. Яғни, бәрі де көлемге және қосымша қаламақыға келіп тіреледі. Бұрнағы Нұрпейісов, Ахтановтардан соң Сайын Мұратбеков, Әкім Тарази қатарлас және жалғас кейінгі толқын да ешқандай қағажу көрген жоқ. Орысша аудармалар тиражы әдетте 100 мыңнан кем болмайды және соған орай, бүткіл Советтер Одағына таралатын: Қиыр Шығыстан Балтық бойына дейін, түстікте Түркмен, Өзбектен терістікте Якутияға дейін. Мен өзім бұрынғы-соңғы әрқилы демалыс, жол-сапарлар кезінде біздің орыс тілді қазақ кітаптарын Москва мен Ленинград, Қырым мен Еділ бойы, ең аяғы Орел мен Курск, Рязань мен Владимир сияқты, орыстың ішкі, жиын өлкелерінде, кітап дүкендері мен вокзал, аэропорт киоскілерінен көрдім. Әлбетте, атаулы бір қаламгерлер ғана емес, қазақ әдебиетінің, қазақ руханиятының нақты куәгер, айғақтары.

Иә, ұмытып барады екенбіз, Ілияс Есенберлиннің «Жазушыдан» тыс, тағы бір баспагерлік қызметі болды. Баспагерлік қана емес, батагөйлік. Ілекең Москваның орталық «Советский писатель» баспасының редакциялық коллегия мүшесі болатын. Яғни, Қазақстан тарабынан баратын кез келген кітапқа жауапкер сарапшы. Атақты баспаға жаңа авторлар туралы ақпар, олар ұсынбақ кітапқа жолдама жазу – міндетті бір қызметі. Содан соң, жыл сайынғы тақырыптық жоспардың Қазақстанға қатысты атаулары да Ілекеңнің ұсыныс, мақұлы арқылы бекітіл. Менің өзімнің алғашқы прозалық аударма кітабым «Гибель борзого», яғни «Таының өлімі» дейтін әңгіме және повестер жинағым осы Ілекеңнің арнайы жолдамасымен қабылданды және өте тез, небәрі екі жыл ішінде

аударылып, жоспарға еніп, сәтімен басылып шықты. Бұдан соңғы кезеңде «Советский писатель» баспасының тұрақты авторы саналдым. Соның өзінде «Змеиное лето» – «Жыланды жаз» жинағы да, әлбетте, Ілекеңнің демеуімен кезекті бір жылдың жоспарына қосылған еді. Бұл – жалғыз маған ғана қатысты кеп емес, баспа жұмысында қалыптасқан, үйреншікті рәсім. Ілекең қазақ әдебиеті кең өріске шығу үшін ең алдымен орыс тіліне аударылып, Алматыда, мүмкіндігіне қарай Мәскеуде де жарияланып, советтер шегінде кеңінен таралуы қажет деп есептейтін. Осы орайда қолда тұрған «Жазушыдан» кейінгі кезеңде, өзі коллегия мүшесі болып қалған «Советский писатель» баспасына кеңінен жол ашуға тырысты. Бастапқыда ғана емес, өмірінің ақырына дейін. Әлбетте, орталық нәшірияттың талабы қатты. Сондықтан, кім көрінгенді емес, ең лайықты қаламгерлерді ғана қолдайтын. Осы жылдарда Ілекеңнің демеуімен «Советский писатель» баспасынан Сайын Мұратбеков, Қалихан Ысқақов, Әзілхан Нұршайықов, Бекежан Тілегенов, Мұхаметжан Дүзенов, Дулат Исабеков, Адам Мекебаевтар проза кітаптарын, Тұрсынхан Әбдрахманова, Қадыр Мырзалиев, Фариза Оңғарсынова, Марфуға Айтхожиналар өлең жинақтарын жариялады. Бұл – толық тізім болмаса керек. Иә, бауырлас ұйғыр жазушылары Зия Сәмәди мен Шәйім Шаваев бар. Бұл ретте, осындай атақтыларымыз онсыз да шығатын еді дейтін сөз жүрмейді. Қандай мықты болсаңыз да, бұл тарапта сөзі өтімді, беделді жазушы Есенберлиннің мақұлынсыз бір де кітап өтпес еді. Ілекең ешкімнің алдына тосқауыл қойған жоқ. Оның орнында басқа бір кісі болса, өзгені білмеймін, мен, мен ғана емес, тұрғылас тағы қаншама қаламгердің жолы келтесінен қиылары анық екен.

Осы ретте бір-екі көрнекі мысал. 1970-жылдардың соңы. Москвадағы «Художественная литература» баспасы «Қазіргі қазақ әңгімелері» атты жинақ шығармақ екен. Құрастырушысы – біршама танымал әдебиетші И.Н.Крамов деген. Аралық делдал жігіттер арқылы мен де бір әңгіме ұсындым. Қабылданыпты. Сөйтсем, бұл жинаққа бейресми жауапкер, анығы – осы шаруаның Крамовқа жүктелуіне себепкер – өзіміздің Әбдіжәміл Нұрпейісов ақсақал екен. Тәрізі, Әбекең туралы хикаяда арнап жазармын, ұзын сөздің түйіні – ақыр түбінде менің «Архив хикаясы» деген классикалық әңгімем өтпей қалды. Менен төмен демейін, қайткенде артық емес Исабеков, Әбдіков, Мұратбеков, Ысқақов, Кекілбаев және кейінгі бір жігіттер – түгел кетті, ал мен жарамсыз деп танылдым. Жалпы жинақтағы орта көлемді жалғыз-ақ әңгіме. Соның өзі артық сыбаға көрінген. Кетпектей кітап болса қайтер еді. Бір емес, бірнеше кітап. Жылдар бойы қамалып жатар еді. Енді, орайы келіп тұрғанда іріксем мәкүрік болар, осыған жалғас жағдай. Бірде Шығыс Германияның «Фольк унд вельт» баспасының жауапты өкілі Алматыға келген екен. Авторлық құқұқ қорғау қоғамының жетекшісі Сағат Әшімбаев арқылы, менімен кездеспек ниетін айтады. Хош. Қазақ дәстүрімен үйге шақырайық. Лео Кошут, совет халықтары әдебиеті бөлімінің бастығы, қасында орыс тілінен маман аудармашы келіншек бар. Қабыл алдық. Мол дастарқан. Келісті әңгіме. Таныстық, білістік жөнінен

соң, менің қайсыбір шығармаларымды неміс тіліне тәржімалау төңірегінде. Кенет... қоңыраулатып, үстімізге Әбдіжәміл Нұрпейісов ақсақалдың атаулы кісісі келіп жетті. Төтенше жағдай. Әлдебір жерде әлденендей маңызды кісілер күтіп отыр, шет елдік қонақтарды ерекше кездесуге шақырған, кейінге ысыруға болмайды екен. Немістеріміз аңырып, ыңғайсызданып, әйтсе де өздерін осы Қазақстанға арнайы келтірген Нұрпейісовтың өтініш-жарлығын терістей алмай, қайта-қайта кешірім сұрап, кете барды. Сол беті жоғалған. Біржола емес, келесі 1985 жылы Мәскеуде, Халықаралық кітап жәрмеңкесінде ұшырасып едік, мен амандаспадым. Ал осыншама бүлінген, ғаламат қатерден сақтанған Әбдіжәміл ақсақалмен кейін де жүздесіп жүрдік, менен қашпаған қашардың уызын қорғаштағаннан шыққан мүйізін көрмедім. Біздің де ойсыраған ештеңеміз жоқ. Қазаққа қызмет қылдық, қазаққа танылдық. Бұдан артық не керек. Ең бастысы – онда да, қазір де бар жазуымызға ешкім тоқтау сала алмайды. Бұл жазудың жер әлемге таралуы – сенің қауқарың емес, халқыңның құзірет, күшіне байланысты. Ақыры не болғанын енді жетпіс жеті жылдан соң көреміз.

Екінші, әлде үшінші мысал. 1982 жыл. «Дружба народов» журналының бас редакторы, белгілі жазушы, ең бастысы – ашық, адал жүрек Сергей Баруздин менің үлкен бір томдығымды аса беделді «Библиотека «Дружбы народов» сериясына ұсынып еді. Шешуші фактор. Арада тиесілі уақыт өткеннен соң, «Известия» баспасынан шығып, жария жазылым арқылы кеңінен таралуға тиіс. Бір ғана кілтипан бар екен – Қазақстан Жазушылар одағының шартты мақұлы керек. Мен сол кездегі бірінші басшы Жұбан Молдағалиевтің алдына бардым. Сондай да сондай. Мен ғана емес, ұлттық әдебиет үшін әжептәуір мерей емес пе. Ықылас орнына мүлде бейтарап, салқын тыңдады. Бірақ бетімді қайыра алмаған. Тиесілі анықтамаға қол қойып берді. Ләббай, рақмет. Сөйтсем, Жұбан ағам «Советский писатель» баспасының рәсімді мақұл сұранымына: «Мағауиннің бір кітабын «Известия» баспасы қабылдап алған, сондықтан мына «Змеиное лето» дейтін жинағы 1983 жылдың тақырыптық жоспарынан шығарылсын!» – деген қорытынды пікір жазып беріпті. Енді қараңыз, алдын кеспеген інісі, жаңа өрлеп келе жатқан қазақ жазушысының екі кітабы Москваның екі баспасынан қатарымен шықса, шекемізді жарып кете ме. Оның үстіне, «Известия» басылымы әлі толық шешілмеген, менің кітабым осы емес, алдағы да емес, арғының арғысы – 1985 жылдың жоспарына межелеген. Нәтижесінде, дайын тұрған кезекті повестер жинағым «Советский писатель» баспасының 1983 жылғы жоспарынан сызылып қалды. Ілекең ара түсе алмапты. Өздеріңіздің Одақ қарсы, келер жылы шыға жатар, депті. Шынында да келер жылы аман-есен жарыққа жетті. Ал «Дружба народов» журналының кітапханасы сериясымен таңбаланған, менің алғашқы кезеңімдегі атаулы роман, үш хикаят, он төрт әңгіме топталған «Голубое марево» дейтін көлемді кітап, айтқандай-ақ өз кезегінде, 1985 жылы 273 мың тиражбен басылып, бүткіл советтер шегінде таралған еді. Қайырып айтайын, жоспарды негіздейтін – «Дружба народов» журналының бас редакторы Баруздин, Қазақстан

Жазушылар одағының қостауы – шартты рәсім; осыған керісінше, Жұбан ағам он қайтара ұсынса да, ешбір көлденең кітап «Известия» баспасына өтпес еді.

Қолапайсыз әңгіме оп-оңай рұқсат, мақұлдан емес, арнайы бөгесіннен шықты ғой. Осы ретте, қағазға сұранып тұрған тағы қаншама хикмет бар. Мәселен, Москваның бірнеше шет тілдерге қатарынан аударып, жарым дүниеге жариялайтын «Прогресс» баспасы ұнатып, мақұл көрген «Гибель борзого» және «Змеиное лето» дейтін жинақтарыма өзіміздің Орталық Партия Комитеті, атап айтқанда, Имашев пен Есенәлиев тоқтау салғанын, «Аласапыран» – «Смутное время» романының Югославияда аударылып, жариялануына және тыйым жасалғанын, ал «Жыланды жаз» хикаяттар жинағын жапон тілінде шығармақ «Хокусай бунгка жуппанша» баспасының қожайыны Кагияма-санның маған жазған арнайы хаты және мен туралы «Қазақ жазушысы Мұхтар Мағауин» дейтін, әлдебір жапон журналында басылған мақала тұтас бір жылдан кейін ғана, онда да сол күйінде емес, түпнұсқа қағаздардың түбінен дыраколмен тесіліп, әлденендей қылмыстық «Делоға» тіркелген қалыбынан, ксерокөшірмелер түрінде қолыма әрен тигені, есебі, бұл ретте де жұлдызды кітабымның әлде ЦеКа, әлде КГБ арқылы құрдымға кеткені... қайсы бірін айтып тауысарсың. Ілекең – Алаштың ардагер тұлғасы Ілияс Есенберлиннің өзінің жеке шығармашылығымен қатар, төңірегіне түгел сәуле шашқан мәрт, кемеңгер, дарқан болмысы туралы әңгімеден шығып кетті. Әйтпесе, өткендегі гөй-гөйдің қайсы бірін бүгінгі жұрт түсініп жатыр. Басқа түгілі, өзің үшін де қызығы шамалы. Осындай, қиян-кескі, арам, әрі былық заманда барынды қолда ұстап қалғаныңа тәуба қылу керек екен. Және Алаштың бар жамандықтан тысқары тұрған, ізгі тұлғаларын ризашылықпен, алғыспен еске алуың парыз сияқты.

Енді, Советтер шегінде әйгілі, біз үшін айрықша мәртебелі «Советский писатель» баспасына қатысты бірер сөз. Бұл жерде таныс, біліс жүрмейтін. Басты өлшем – шығарманың сапасы. Осыған орай, атақты баспаның Қазақстан тарабындағы редакциялық коллегия мүшесі Ілияс Есенберлиннің мақұлы. Және, кез келген қолжазба екі қайтара ішкі рецензиядан өтуі шарт. Бұл кезде бізге тікелей қатысты, «ССРО халықтары әдебиеті» аталатын бөлімде редакция меңгерушісі болып ұлты эстон Арнольд Освальдович Тамм дейтін азамат отырды. Аудармашы, прозашы. Менен бірер мүшел үлкен, алайда өңі тозбаған, тұстас көрінеді. Өресі биік, танымы жоғары, ең бастысы – ұлт жазушылары, оның ішінде қазаққа пейілі тұзу. Ілекең менің алғашқы аударма қолжазбам «Гибель борзого», яғни «Тазының өлімі» деген әңгіме, хикаяттар жинағыма жолдама берген кезде, бұл редакцияға жаңа ғана келген екен. Сирек жағдай, бірден-ақ келесі жылдың тақырыптық жоспарына енгізді. Және әзірше жолма-жол қотарма жағдайында тұрған әңгімелерге, менің таңдауыма салып, жаңа аудармашылар ұсынған. Кейінде орыс әдебиетіне және шет жұрттарда мағлұм Анатолий Курчаткинмен осылай табысып едік. Баспаның қазақ тарабындағы кітаптары Қазақстанда туып-өскен,

Қазақ университетін бітірген Надежда Ивановна Голосовская дейтін редактордың қолынан өтетін. Ол да біздің жұртқа тілектес, өз адамымыз. Нәтижесінде, Ілекеңнің алқауымен жоспарға түскен қазақ кітаптарының кейінгі жолы біршама жеңіл болды.

Ілекең дүниеден қайтқан соң, «Советский писатель» баспасының коллегия мүшесі міндеті Роллан Сейсенбаевқа көшті. Ұлы Абаймен аталас, жақын туыстығы бар, қазақша бастап, орысшаға ауысқан, айрықша дарынды прозашы, және ССРО Жазушылар одағындағы Қазақстан өкілі, бізбен салыстырғанда жаңа заманның адамы. Бұл Роллан Сейсенбаев та Ілияс Есенберлин салған жолмен, зұлымдық империясы тарағанға дейінгі сегіз-тоғыз жыл бойы біздің ұлттық әдебиетіміз үшін игілікті қызмет атқарды. Бұл кезде қазақ прозасында Әбіш, Дүкенбай қатарлы біздің топтың өкшесін басып, тіпті, тайталас қалыпта, жаңадан көтерілген қуатты бір толқын бой көрсеткен. Бұлардың көпшілігі Ролланның өзінен екі-үш, төрт-бес жас үлкен. Республикада кеңінен танылғанымен, одақтық деңгейге шыға қоймаған. Роллан, кешегі Ілекең сияқты, енді осы жігіттердің Мәскеудегі жаршысына айналды. «Советский писатель» және «Молодая гвардия» баспаларының жоспарына өтуге септесі өз алдына, кейбіріне күшті, жаңа аудармашы тауып берген.

Осы орайда, бұған дейін Москвада үлкен үш кітабын шығарған менің өзіме сүйеніш, тіпті, ретіне қарай, жетекші болып еді. Мұндай риясыз әрі мән-маңызды еңбекті айтпай кету мүмкін емес. «Аласапыранның» алғашқы кітабын тұтасымен тәржімалап, Екінші кітапты орталаған Анатолий Курчаткин, дабыралы Желтоқсан оқиғаларынан соң бар жұмысын тоқтатқан. Әлде қажып шаршады, әлде алдағы ауыр міндеттен шайлықты, анығы – кейін өзін атаққа шығарған жаңа бір романына бел шеше кіріспек. Мен дүбара жағдайда қалған едім. Екінші кітапты «Жалын» баспасы күтіп отыр, оның үстіне, арада жыл өткізбей, тарихи дилогияны «Советский писатель» баспасына ұсынбақпын. Үлкен дағдарыс. Міне, осы кезде Роллан бауырым көмек қолын созып еді. Бар жұмысты үйдегі Клара келінге міндеттеп, өзі де көмектесіп, екеу-ара, тым көп ұзатпай, романның «Бұлғақ» – «Смута» аталатын, ең түйінді, күрделі, соңғы бөлімін тәржімалап шықты. Және бұл Екінші кітап аудармасы да, «Жалын» баспасының жаңа директоры Сейдахмет Бердіқұловтың қисынсыз созбалағына қарамастан, 1989 жылы, аман-есен жарыққа жетіп еді.

Алдағы үлкен мақсат – «Аласапыранның» орысша аудармадағы екі кітабын Москва, «Советский писатель» баспасынан шығару. Бұрнағы рәсім бойынша, жоспарға тезінен қабылданды. Аса үлкен көлемде – қырық сегіз баспа табақ. Түпнұсқа осынша болатын. Алайда... мен әлденеше рет айғақтап жазғандай, қазақ тілі – әрі бедерлі, әрі икемді, және мән-мағналы, өзгеше сырлы тіл. Басқаны білмеймін, менің кез келген шығармам орыс тіліне аудармада кемі он-он бес пайыз көбейіп кететін. Бұл жолы тіпті жосын – алпыс табаққа кетіп қалыпты. Ал жоспар бекіп қойған. Айтқанымдай, қаншама мол кесілгенімен, жетпей жатыр.

Арнольд Тамм досыммен сөйлесіп едім, қолынан келмейді екен. Мен енді Роллан ініме міндет арттым. Мұншама қысқарса, тарихи диалогия өлшеусіз ойсырамақ... Ақыры бәрі ойдағыдай шешілген. Роллан бауырым қапияда төтенше жол тауыпты. ССРО Жазушылар одағының төрағасы, Совет Одағының батыры, жақсы жазушы, біз үшін ең мәндісі – еңселі, кеңшілікті азамат В.В.Карповтың атынан «Советский писатель» баспасының директоры, ол да жазушы А.Н.Жуковқа арнайы хат жаздырып алады – осындай да осындай керемет шығармаға тиесілі көлем берілсе дейтін. Болды. «Аласапыран» әуелгі бір, мипаз, қауіпсіз «Вешние снега», яғни «Көктемгі қар» деген атпен, шырғасы шықпай, осы алпыс баспа табақ көлемде, 100 мың тиражбен басылған еді. 1990 жыл. Мақтанып айтайын, ешбір қазақ қаламгері бұрын да, соңынан да, дәп осындай әйдік көлем, және таралыммен Мәскеуде басылып көрген емес. Және бұл «Вешние снега» – Совет өкіметінің құлауымен қатар, өзінің бар пәрменінен айрылған «Советский писатель» нәшіриятының ең соңғы кітаптарының бірі болып шықты. Қайткенде, жарым дүниеге таралған. Кейінірек, 1998 жылы, Алматыдағы «Санат» баспасынан үшінші мәрте қайыра басылған. (Өкінішке қарай, дәп осы жолы кітап мазмұнынан Роллан Сейсенбаев пен Клара Серікбаева есімдері түсіп қалыпты: бәлкім, редакция қызметкерлерінің салақтығы, анығы – осы тарихи серия – жиыны тоғыз романға арнайы бөлінген мол қаламақыны жоғарыдағы министрдің нұсқауымен түгелдей, ай даладағы Айтматовтың үлесіне аударып берген директор Серік Әбдірейімовтың сұғанақ қолы; ренішті жағдай, әйткенмен, одан ештеңе өзгермесе керек, негізгі екі басылымда да Роллан мен келіннің есімдері анық жазылған және кейінгі заманда да қатардан қалуы мүмкін емес.) Бір дүркін сөз соңында – манағы көлем мәселесі. «Аласапыран» орысша аудармада өсіп кетті дедім. Нақтылап айтқанда, Бірінші кітап – түпнұсқада 500 бет, ал орысша, Курчаткин тәржімасында – 600 бетке жетіпті, ең соңғы, неміс тіліндегі, Берлин, «Һанс Шилер» баспасы, 2016 жыл, орыс нұсқасынан Симоне Пейл аудармасында – 700 бетке шығыпты. Біздің тіл – мың жарым жылдық жазба әдебиеті бар қазақ тілінің серпімі мен күдірет-күші осындай!..

23

«Жазушы» баспасынан кеткеннен соң, жарым жыл озбай-ақ Ілияс Есенберлинге қарсы жаппай күрес ашық және ешқандай ережесіз, дүлей сыпат алды. Бұл, «Алмас қылыш» – Есенберлинге ғана емес, ежелгі қазақ тарихына қарсы қуатты науқанның алғашқы көрінісі Жазушылар одағының 1972 жылы февраль айында шақырылған кеңейтілген пленумында елес берді. Ұзақ дайындалып, бір-екі ай кешігіп барып ашылған жиын еді. Бұл кезде мен Ғылым Академиясының Әдебиет институтында аға ғылыми қызметкер болып істеймін. Жанға тыныш, айлығы да, уақыты да мол, соған орай мүмкіндігі де артықша, абат орын. Әрине, Ілекеңмен аралас, қатынасым бұрынғыдай күнделікті, тығыз болмаса да, әуелгі деңгейінде. Әредік Одақ ғимаратының екінші қабаты,

кіріс баспалдақтан сол жақ қапталдағы кабинетіне барып тұрам, кейде телефонмен хабарласам. Алдағы, сөз жоқ, дау-дамайлы пленум туралы естіген едім. Екі күндік қызу жиынға бастан-аяқ қатынастым. Бірден байқағаным, жазушылар қауымы қақ жарылған екен. Жалпы, пікір талас, тәжіке, үлкенді-кішілі топшылдық – адам баласына, оның ішінде қаламгер жұртшылыққа да қатысты, кінәрат демейін, табиғи мінез. Себебі көп, астары да әрқилы. Алайда, осы, мен аңдамаған азғана уақыт ішінде Алматыдағы атаулы жазушылар, түгелге жуық, ешқашан бітіспестей екі топқа бөлінген екен. Бір жақта Одақ хатшылары – Әнуар Әлімжанов, Ілияс Есенберлин, Олжас Сүлейменов бастаған, сыңайына қарағанда өзара тым ынтымақты болмаса да, ортақ мақсат ұйыстырған Рахманқұл Бердібаев, Морис Симашко, Николай Ровенский, Тұрсынбек Кәкішев, Геннадий Толмачев қатарлы үлкендер және кейінгі, атақты, атақсыз бірталай жастар бар сияқты. Ал қарсы бетте – Әбдіжәміл Нұрпейісов, Тахауи Ахтанов, Хамза Есенжановтар алға шыққан, оларға ілес, бірі ашықтан-ашық, енді бір тасадан демеген аса қомақты қауым, бұларды онша ұнатпаса да, қауіптірек көрінген Есенберлинге жандары қас Сәбит Мұқанов пен Ғабит Мүсрепов те қолдайтыны көп ұзамай мағлұм болып еді. Әлбетте, көпшілік жұрт өзара қайшылас екі топтан да тыс, бірін жарым-жартылай ғана мақұлдаса, екіншісін жарым-жартылай ғана кінәлайды, орайына қарай дау-дамай, тартысқа араласып та кетеді, көпшілігі аңыс аңдаған, қызық баққан бейтарап кейіпте. Мен өзім әуел бастан Ілекең мен Олжасты жақтасам да, бұл қым-қуыт додаға кіру орынсыз деп білдім. Және, сыңайына қарағанда, екі жақ та екпінді күштерін майданға шығармақ сияқты, менен үлкендердің өзіне сөз тиюі неғайбыл. Ағама тілектес, ықтиятты тыңдаушы ғана болдым.

Ұлан-асыр дерлік, шын мәнісінде даулы даңғазаға айналған, өз тұрғысынан алғанда, Жазушылар одағының тарихында қалуға тиісті пленумды ұжымның бірінші басшысы Әнуар Әлімжанов ашты. Толқып, жүрексініп тұрғаны бірден аңдалған, соған орай кіріспе сөзі де берекесіз, шашыраңқы шықты. Әлбетте, азғана қазақша, содан соң орысша. Арасындағы бірді-екілі қасқа лепестер болмаса, Орталық Комитеттен Мәдениет бөлімінің меңгерушісі Михаил Иванович Есенәлиев және тағы екі-үш жауапты қызметкер, және сөз жоқ, КГБ-ның ашық және жасырын тағы қаншама өкілі қатынасқан үлкен жиын бастан-аяқ орыс тілінде өтіп еді.

Әуелгі сөз – Қазақстан әдебиетінің қазіргі ахуалы туралы баяндама үшін Олжас Сүлейменовке берілген. Бағы көтеріліп, арындап тұрған кезі. Өткір, айшықты, әсерлі, дәлелді, әрі шешен, екпінді леппен сөйлеген. Әуелде біраз жан тосырқап отыр еді, көп ұзамай барлық жұртты үйіріп әкетті. Жадылап алды дер едім. Мен Геннадий Толмачев екеуіміз қатар отырғанбыз. Кейінде, Олжас туралы кітабында жазған екен: «Олжастың пысы бар!» – деппін. Бұл «пыстың» не екенін үзілісте анықтап сұраған. Олжастың сөзінің бәрі кезеген жеріне дөп тиіп жатыр. Тек қазіргі қазақ поэзиясында ізденіс аз деген пікірі ұшқары болды. Бұдан соң: «Қазақ халқы өзінің ұмытылуға жақындаған тарихын қайта тануға хақылы», –

деп барып, кейде тіпті Москвадағы Одақтық басылымдарда орын алып жүрген шовинистік сарындарға наразылық айтты. Мұндай келеңсіз жағдаят өз ортамызда да ұшырасып қалады деп, Иван Шуховтың әлдебір шығармасындағы теріс суреттерді әйгіледі. Осының бәрі – тым құрса сауат ашар танымдық әдебиеттің жоқтығынан. Бүгінде біздің халқымыз тарихи туындыларға айрықша зәру болып отыр деп бастап, Әнуар Әлімжановтың повестерін сыйпай өтіп, Ілияс Есенберлин шығармаларына жоғары баға берді. Біздің ресми саясат қаншама заман бойы қаралап келген Кенесары хан туралы романды жұртшылықтың соншама ыстық ықыласпен қабылдауы – кездейсоқ емес, дегені есте қалыпты. Олжастың бұл баяндамасы сол қалпында кейінгі кітаптарына енген де шығар, бірақ менің көзіме түскен емес. Сондағы сөзінің жалпы сұлбасын ғана таңбалап отырмын.

Жарыссөзді баяндамада «азусыз сыншы» аталған Мұхаметжан Қаратаев бастаған сияқты. Не дау айтпады, не мағналы толғамы жоқ, жеңілдің үстімен қалқыған бөстекі сөз болды. Тағы екі-үш кісіден соң мінбеге Тахауи Ахтанов шыққан. Сөзінің негізгі салмағы – қазіргі қазақ әдебиетіндегі тарихи тақырыпты игеру мәселесіне арналды. Бұл тарапта үлкен жетістіктер болған. Жалғыз «Абай жолы» ғана емес, «Ботагөз», «Оянған өлке», «Дауылдан кейін». Яғни, Әуезовтен соң – Мұқанов, Мүсрепов, Мұстафин демек. Тарихи романның ең соңғы үздік үлгісі – «Қан мен тер». Бірақ әлі күнге жете бағаланбай жатыр. Оның есесіне бізде жалған тарихи шығармалар көктей бастады. Не тарихи шындығы жоқ, не көркем тілі жоқ, шалағай дүниелер. Есі кірмеген сәбидің қолына ұстататын әлекей шылдырмақ сияқты, қараңғы халықты осымен алдамақ, адастырмақ. Ең сұмдығы – бұл шығармаларды ұлтшылдық бар! – деп тұжырған. Бұл сөз жалпы жұртқа керісінше, өте жаман әсер қалдырды. Жаңа заман, жаңа ұрпақ, өткендегі мұндай арандатқыш, жалалы пікірді қабылдауы мүмкін емес еді. Бұдан соң, өз кезегінде шыққан Рахманқұл Бердібаев және Морис Симашко, ұлтшылдық мәселесіне тіреп айтпағанмен, Ахтановтың бар лепесін теріске сайды. Ал осы әуелгі күнгі мәжілістің соңына қарай сөйлеген Хамит Ерғалиев Олжастың бүгінгі қазақ тілді поэзияны білмейтінін, сондықтан да бұл тараптағы ізденіс пен жаңалықтар туралы жаңсақ байыптап отырғанын әйгілеп еді, бұдан әріге бармаған. Мұнысы да жөн екен. Екінші күнгі кеңесте Әбдіжәміл Нұрпейісов бірінші болып шыққан. Кешегі Тахауи досы сияқты ұрыншақтанбай, астарлы, бейнелі сөйледі. Туған әдебиетіміздің мақсаты мен мүддесі. Ақыры, айналып келіп бұлдыр сорапқа түсті. Қазіргі қазақ әдебиетінде жалған тарихшылдық, соған сәйкес жалған патриотизм өріс алып барады; халықтың қамын жеймін, тарихын таныстырам деген желеумен, өз қара басының ғана пайдасын ойлайтын теріс пиғыл, жат сарындар пайда болды деп, жалпы жұрт ортасына атаусыз айып тастаған. Сонымен қатар, Жазушылар Одағының бүгінгі басшылығына шикі, шалағай деген баға берілді.

Бұл лепеске өзінің қорытынды сөзінде баяндамашы Олжас қатқыл жауап қайырып еді. Нұрпейісов өзінің бар ғұмырында Одақтың бірінші

хатшыларына қарсы күресіп келеді. Мүсрепов отырды, оған қайшы келді, Әди Шәріпов отырды, оның үстінен жалалы арыздар ұйымдастырды, енді Әнуардың кезегі келіпті, үлкен жазушының мұнысы ұят, деген. Әнуар Әлімжанов Тахауиға салмақ артты. Мақсат – барды мансұқ ету сияқты. Ахтанов қашанда өзін ұлтшылдыққа қарсы күрескер есебінде көрсеткісі келеді. Мен үнемі андап келем, осымен нешінші рет атаусыз жазушыларға ауыр айып тағып отыр. Ұлтшыл деген кінә кімге айтылды, оған қандай нақты негіз бар? Соңғы кезде жазылған тарихи шығармалар түгелдей арзан шылдырмақ дегені қалай? Біздің халқымыз өзінің тарихын танығысы келеді. Ал мұндай дәлелсіз, үстірт сөз – өз халқын сүйетін адамның аузынан шығуға тиіс емес. Ең бір ұнамсыз жағдай – әлдекімдердің ұлтшылдығы туралы ауыр айыбыңызға дәлел келтіріңіз және кімді меңзеп отырғаныңызды ашық айтыңыз! – деді.

Ахтанов жұлқынып атып тұрған. «Айтам, айтам!» – деді. Мінберге ұмтылып еді. Бүгінгі жиынды басқарып отырған Есенберлин алдын кесті. Жарыссөз әлі біткен жоқ. Анықтамалар артынан. Тахаң тоқтай қоймап еді, «Тахауи, сен мына пленумды сыйла, партиялық тәртіпті бұзба!» – деген. Бұл жиынға сол партияның өзінің үлкен өкілдері келген, осы жаңа, Олжас пен Әнуардың қорытынды сөздерінің алдында Михаил Есенәлиевтің өзі, дайындап әкелген қағазы бойынша, сыпайы сөйлеп, жазарман қауымға мағнасыз, бірақ қажетті уағызын айтқан, құдайы есіне түскен Тахаң амалсыздан, алдыңғы қатардағы бос орындардың біріне отыра кетті. Көп ұзамай, қажетті анықтамаға кезек келген. Тахауи Ахтанов өзінің сыны нақты бір кісі – Есенберлинге қарсы айтылғанын куәландырды. Жалған тарих, қарабайыр газет тілді, дүмбілез шығармалар. «Ал ешкімді ұлтшыл деп айтқам жоқ. Осындай теріс тенденциялар ақыр түбі ұлтшылдыққа апарып соғуы мүмкін дедім.» Кеше ғана нықтаған сөзінен көпе-көрнеу тайқып кетіп еді. Ілекең ыржия күлді де: «Тахауи, жарар енді, – деді. – Кімді таңдарын халықтың өзі біледі. Енді он жылдан соң жұрттың қолында «Қаһар» жүре ме, «Боран» жүре ме – көре жатармыз! – деді. – Мына өнімсіз дауды қояйық», – деді.

Сөйтсек, дау енді ғана басталып келе жатыр екен.

24

Арада бір жарым, екі айға толмас межеде, республиканың партиялық жетекші һәм бағыттаушы ақпарат көзі – «Социалистік Қазақстан» газетінде негізінен «Алмас қылыш» романын тілге тиек еткен «Тарихи шындық бұрмаланбасын!» дейтін, қос етек, қаралы мақала шықты. 16 апрель 1972 жыл. Газеттің бас редакторы – Ұзақ Бағаев деген ортақол, бірақ партиялық ұстыны берік, құбатөбел журналист болатын. Үлкен газетті басқарып отырса да, ешқандай елеулі еңбегімен, әлдебір өнімді ісімен көрінбеген. Партиялық орган, сөз жоқ, жоғарыдағы Орталық Комитет, яғни Имашевтің тікелей нұсқауы болмаса да, риза келісімінсіз мұндай ауыр қадамға аттап баспас еді. Сондай-ақ, мақала авторы Зейнолла Серкқалиев те бұған дейін тарихпен әуестенбеген, бүгінгі

әдебиет сыншысы. Кейін де осы, советтік, соңғы кезең прозасының төңірегінен ұзаған жоқ. Зілді, ұзақ мақала тек Есенберлин ғана емес, өткендегі қазақ тарихын да теріске шығару мақсатымен жазылғаны аңдағайлап тұр еді. Ең басты кінәсі – бұл романда андан-мұндан құралып, басы қосылған жекелеген тарихи мағлұмат пен бұлдыр аңыз әңгімелер және автордың қиялынан ғана туған тиянақсыз деректер – маркстік-лениндік ілім тұрғысынан сараланбаған, өткенге деген таптық көзқарас атымен жоқ. Бұрнағы хандар мен батырлар жаппай, жадағай мадақталады, үстем таптың қанаушылық, озбырлық сыпаты жабық қалған. Нәтижесінде, тарихи шындық бұрмаланып, біздің бүгінгі саналы оқырманға шын мәнісіндегі тарихи роман емес, аңыздық, ертегілік, шалағай очеркке ұқсас қойыртпақ ұсынылып отыр. Идеологиялық, саяси айыппен қатар, маркстік, лениншіл сыншымыздың қазақтың өткендегі аса ірі тарихи тұлғаларына тілі тиіп кететін жерлері де бар. Әлбетте, «Алмас қылыштың» көркемдік сыпатына да бірталай мін айтылады. Ең жоғарғы талаппен қарағанда, кез келген тарихи, немесе заманалық романнан азды-көпті кінәрат табуға болар еді. Бұл тұрғыдан алғанда, әредік орынды пікір де жоқ емес. Алайда, негізгі мақсат – тарихи тақырыпқа, оның ішінде қазақ халқының өзіндік мемлекет құрған шежіресіне тоқтау салу бағдарында болғаны күмәнсіз аңдалған. Бұл кезде бұрнағы қырғын ашаршылық, одан соңғы қанды соғыс, оған жалғас жаппай жоқшылықтан соң ес жиған, ұлттық санасы көтеріліп, төл тарихына сусап отырған, алайда, осыған дейін бұл тарапта ешбір әдебиеттен, зерттеу атаулыдан ел-жұртымыздың ескілікті болмысы туралы тымқұрса үстірт, жадағай мағлұматтар таба алмай келген қалың қазақ аталмыш мақаланы аса бір тітіркенген, ашу-ызаға булыққан сезіммен қарсы алды. Ал ұлттық санасы бар зиялы қауым – Үлкен террор заманы болмаса да, 40–50-жылдар тоғысындағы қазақ руханиятына қарсы зор майданның жана бір елесі, аса қатерлі құбылыс ретінде танып еді. Газет тарабын білмейміз, баспаға, Одаққа, оның ішінде Есенберлиннің тікелей өзіне қаншама телефон шалынады, арнап іздеп келушілер көптеп көрінеді. Мұндай даулы, қиыс, қырыс мақаланы Жазушылар одағының өзі жылы жауып қоя алмайтын еді. Ақыры, көп ұзамай-ақ, ағымдағы баспасөз бетінде хабарландыру жасалды: май айының 19-ы күні Жазушылар одағының клубында Ілияс Есенберлиннің «Алмас қылыш» романының жалпыға ортақ талқылауы болады деген. «Қазақ әдебиетінде». Тағы да қайда басылған, басылмағаны жадымда жоқ.

Бұл бір айрықша күн, өзгеше оқиға болды. Сағат таңғы тоғыздан өте бере, айналасы бірер сағат ішінде, ұлттық тарихын жоқтаған, лек-лек, топ-тобымен құйылып жатқан қарақұрым жұрт Жазушылар одағын басып кетті. Астаналық зиялылар, саналы студенттер қауымы ғана емес, Алматының тақау төңірегіндегі ауыл, аудандардан, жекелей, немесе арнайы автобус жалдап жеткен ызбарлы жұрт. Жиын ашылмақ сағат онға таман ол кездегі шағын клуб қана емес, Жазушылар Үйінің асты мен үсті, дәліз бен баспалдақ атаулы лықа толды – иін тіресе, сығылыса тұрған жұрттың арасында ине шаншар жер жоқ, әрлі-берлі қозғалудың өзі

мүмкін емес және соншама халық сыртта – Одақ ғимаратының алды мен ірге, төңірегінде жапырлап тұр. Жинақтап келгенде әлденеше жүз емес, кемі бір-екі мың, бәлкім, одан да көп. Межелі уақытында Одақтың екінші қабаты – Әнуар Әлімжановтың кабинетінен шыққан бір топ үлкендер, осы деңгейдегі клубқа өту қайда, аралық баспалдаққа әрең жетіп, бар жағдайды көзімен көрді, амалсыз бөгелді. Міне, бүгінгі жиынды басқарушы ретінде белгіленген Ғабит Мүсрепов, сол арада, бірінші хатшы Әнуармен ақылдасты ма, басқа алпауыттарға сөз салды ма, әлде ежелден өкім құрған кісі, табан аузында өзі шешті ме, қапырық, ыстық, айқай-шусыз-ақ ың-жында дауыс көтере сөйлеп, мұндай жағдайда ешқандай жиын өткізу мүмкін емесін, сондықтан Есенберлин романы мен ол туралы сыни мақаланың талқысын кейінге қалдыру қажетін мағлұм қылды. Бұл төтенше хабар жоғары мен төмендегі, сырттағы және іштегі көпшілік жұртқа жетпеген еді, ақыры бірінен бірі естіп, ырғала толқынып, бірер сағатқа жуық дабырласып, реніш, кейіс, дағдарған сұрақтармен, үздік-создық әрең тарқады. Міне, осындай да ғажайыпты көрдік. Кейінде, қалың жұрттың мұншама белсенді, жаппай келісін ақылға сыйғыза алмаған ағайындар – осының бәрін Есенберлин мен оның жақтастары қолдан ұйымдастырды деп жариялады, бүгінгі күн болса, кісі басы жүз доллардан ақша үлестірді деп шығар еді. Ақшадан қымбат ар-намыс барын ол кезде де, қазір де бар түйсігімен байыптап жатқан кім бар.

«Алмас қылыш» романын талқылауға арналған жиын келесі аптада Жазушылар одағының бірінші хатшысы Әнуар Әлімжановтың кабинетінде өткізілген. Манағы одағай жағдаяттан соң идеологиялық көсем Саттар Имашев Әнуармен жекелей сөйлескен екен. Ілекең де арнайы телефон шалыпты. «Социалистік Қазақстанға» тікелей тапсырма бергіміз жоқ, редактор Ұзақ Бағаевтың өзі шешкен мәселе. Енді, жағдай осындай болып қалған соң, партиялық ресми органның беделін түсіру жарамас. Айқай-шуды бұдан әрі дауылдатпай, жай ғана талқылай салыңыздар. Біздің Есенберлинге ешқандай қарсылығымыз жоқ. Мына кітапты жоспарға бекітіп, бөгеліссіз басып шығардық, ендігі дабыр артық болады», – депті. Осыған орай, және басқаша амал да жоқ, шектеп ойластырған кеңес екен. Партиялық басшы газеттегі жалаңқы, бықсық мақаладан соң Жазушылар одағында арнайы комиссия құрылған: Ә.Марғұлан, В.Басин, М.Қаратаев, С.Бакбергенов, Р.Бердібаев, М.Дүйсенов, М.Симашко, Н.Ровенский, М.Мағауин және, есімде қалмапты, тағы бір-екі кісі. Орысша, қазақша қорытынды пікір жазылған. Әлбетте, романды жақтап, газетті теріске шығарып. Өтпеген жиында оқылмай қалды. Бұл жолы да ашық жарияланбады, тәрізі, Имашевтің ескертуіне қарай, шешуші дауысы бар үлкендердің ғана қолына берілген. Осы аталған комиссия мүшелеріне қоса, беделді тұлғалардан Ғ.Мүсрепов, Ә.Шәріпов, Ә.Нұрпейісов, Т.Ахтанов, тарихшы Б.Сүлейменов, аудармашы І.Жарылғапов және Ілекеңнің өзі, Одақ хатшылары Ә.Әлімжанов пен О.Сүлейменов және И.Шухов қатынасқан. Бұларға қоса баспа мен Одақ төңірегіндегі біраз кісі, көпшілігі жастар – жиыны қырыққа тақау адам жиналды.

Әнуар кеңесті өзіңіз басқарып өткізіңіз деп, Ғабенә қолқа салған екен. Ақсақал біршама кешігіп келді. Төрден орын алғаннан соң, жұрттың төбесінен асыра қарап, ыңырана қозғалақтап азғана бөгелді де, орнынан тұрып, орысша, қатқыл әрі қысқа сөйледі. «Мен әдебиетке араласқалы елу жыл болды, – деді. – Бірақ мұндай бассыздықты көргем жоқ. Байқап тұрмын, атап белгілеп, арнайы бір кісілер ғана шақырылған екен. Жария және көпшілік талқы жасалуға тиіс еді. Ондай ашық әңгімеден қорықсақ, біздің Одақтың бүгінгі халі мүшкіл болғаны. Мен мұндай, алдынала келісімді мәжілісті басқара алмаймын. Бұл кеңейтілген секретариатты Әлімжанов жолдастың өзі өткізсін!..» – деді де, ешкімге бұрылмастан, кекірейген, тәкаппар қалпында шығып жүре берді. Бірінші хатшымыз мүлде күйзеліп, сасқалақтап қалып еді. Жиналыс тізгінін екінші хатшы – Ілекеңнің өзі алды. Тізгін емес, мына қолайсыз жағдайдан шығаратын алғашқы сөзді. Әлбетте, «Социалистік Қазақстан» газетінің сыны – біржақты, романда кемшілік жоқ емес, бірақ мүлде басқа бір тұрғыдағы. Қазақ тарихы туралы біздің заманға жеткен нақты мағлұматтар тым аз, әрі толымды емес. Алда осы өткен тарихты айқындау, нақтылау бағдарында әлі де көп жұмыс жасалуға тиіс. Біз барды бұрмалағамыз жоқ. Және барлық жағдаятты ескеріп, оң мен солды тең ұстауға тырыстық... Ілекеңнің сөзі тым биязы әрі қысқа болды. Көп созып та қажеті жоқ еді. Бұдан соң босап кеткен тізгінін қайтадан алған Әнуар Әлкей Марғұланға сөз берді. Әлекең де, бұл жолы өз әдетінен тыс мінез көрсетіп, тым арыға кеткен жоқ. Қазақта бай тарих бар. Сол тарих игерілмей жатыр. Бұл ретте таза ғылыми зерттеулермен қатар, халыққа кеңінен таралатын әдеби шығармалардың қызметі айрықша. Әрине көркем шығарма – нақты тарих емес, оның көлеңкесі ғана. Алайда бұл көлеңке қисық болмауы керек. Осы тұрғыдан алғанда, Есенберлиннің романы маған ұнады. Белгілі тарихи деректер сол қалпында таңбаға түскен, бұрмалау жоқ, ойдан құрау жоқ. Мұндай, бізге дәп бүгінгі күні айрықша қажетті роман мейлінше қолдауға лайық... Менің есімде қалған ұзын-ырғасы осындай. Әлекеңе жалғаса тарихшы Бек Сүлейменов сөйледі. Мен түрмеге түсіп, лагерьде отырып шыққан кісімін, – деді. Ұрлық жасап емес, қазынаны тонап емес. Осы тарих үшін. Сондай заман болды, өтті, кетті. Міне, енді баяғы сұмдықтың елесін қайтадан көріп отырмын. Жоқ, өмірден, саясаттан емес. Анау, «Социалистік» аталатын газеттен. Жігіттер, мына сен, жас жігіт, – деп Зейнолла Серікқалиевке қарады. – Және кәрі-жас, барлығың. Мен көрген түрме мен лагерьге асықпандар. Егер ондай күн туа қалса, анау XX съезден соң мүмкін де емес, егер дүние төңкеріліп, сондай заман болса, ешқайсың аман қалмайсың. Шырағым, деді тағы да Серікқалиевке қарата, – шашың қалың, әдемі екен. Мына менің басым тап-тақыр. Әлгі үлгілі мектептен соң. Осы бас жағына барыспайық. Ал тарихқа келсек, Әлекеңнен қалған сөз жоқ. Романда бәрі де орынды, артық-ауысын байқамадым. Енді, анау романда айтылғандай, әйел мәселесі, көлденең мінездер... ол – сіздердің әдебиеттің негізгі тақырыбы болса керек. Талдай беріңдер, өздерің күнәдан пәк болсаңдар сынаңдар, түзетіндер... Жұрт ду күлген. Осыдан соң жиынымыз байсал қалыпқа көшті. Рахманқұл

Бердібаев сөйледі. Бәрі жөн. Романның образдар жүйесі, көркемдік деңгейі де өз жанрына сай, жақсы дәрежеде. Бұдан кейін, әлде бұрын тарихшы В.Басин. Бәрі орнында. Мырзабек Дүйсенов. Ашыныңқырап, айыптап сөйледі. Мұндай солақайлыққа жол берген газеттікі теріс, осындай ұр да жық мақала жазған автордың бар сөзі қырыс. Осыдан соң, біз білмейтін, жасы қырықтар шамасындағы бейтаныс жігіт қол көтеріп, сөз алды. Фамилиясы әлде Қоспанов, әлде Құтпанов. Кейінде орыс тілді әлдебір газеттен көзім шалғаны бар. ҚазПИ-де сабақ беретіндей. Бұрынғы әскери ұшқыш, әлде авиация механигі. Бұл жолы Зейнолла Серікқалиев ертіп әкелген сияқты. Қатар отырып еді. Тәрізі, ауылдас. Орта бойлы, шомбал қара жігіт екен. Түнере сөйлеген. Бар лепесі манағы мақаланың жалғасы сияқты болды. Үстемесі – қазақты адам қатарына қосқан – ұлы орыс халқы, романда Россияның арыдан бері жалғасқан прогрестік, игі ықпалы атаусыз қалыпты; осындай кітаптың жарыққа шығуының өзі қатерлі құбылыс деген тұрғыда. Жай ғана айып емес, даусын көтеріп, екіленіп сөйледі. «Сіз өз пікіріңізді айтыңыз, бірақ әдеби шығармаға саяси айып тағып, үкім шығармаңыз», – деді Әнуар. Сол мезетте Қоспанов жұлқынып орнынан тұрды. Рингтегі боксер сияқты, бір аяғына салмақ салып, жұдырығы түйілген. «Не дейсің? Не деп былжырап тұрсың?» – «Что ты говоришь? Что ты мелешь?» – деген. Әнуар қызарақтай ығысып, жасқанып қалып еді. Беріде отырған Олжас орнынан тұрды: «Гражданин Кутпанов! – деген. – Біз Жазушылар одағының қабырғасында белгілі қаламгердің романын талқылап отырмыз. Өз байыбыңызды білдірдіңіз. Ракмет. Егер басқаша бір ниет, мақсатыңыз болса, кейінірек, басқа бір жерде кездесейік!..» Бәлкім, жүйкесі тозған, бәлкім сырқат Құспанов Олжастың қатқыл сөзінен соң, бар жынынан айрылғандай, сылқ етіп отыра кетті. (Кейінде естуімше, тым көп ұзамай, әлде кісі қолынан өлген, әлде кісі өлтіріп барып қазаға ұшыраған, әйтеуір трагедиялық жағдайда дүниеден өтіпті.) Осыдан соң сөз кезегін күтпей, Қалихан Ысқақов та екпіндей көтерілген. Жаңағы псих жігітке емес, Нұрпейісов пен Ахтановқа қарата біраз сөз келтірді. Тыныш жиынымыздың тұғыры шайқала бастағандай. Енді Ілекең байыпты ақсақал сөзін айтып, Қалиханды сабырға шақырып, аяғына жеткізбей тоқтатып еді. Бұдан соң Әнуар Ілекеңе ризашылық ишаратын жасап, Олжасқа тағы бір қарап алып, түскі үзіліс жариялады.

Түстен кейін алғашқы болып сөйлеген Мұхаметжан Қаратаев «Алмас қылыш» романында таза көркемдік тұрғыдан алғанда, бірталай кемшілік бар, деп бастады. Шұбалаңқы композициясында, кейде жайдақталып кететін сөйлем құрылымында. Алайда, Серікқалиев сыны бастан-аяқ дерлік 30-жылдары біз өткерген тұрпайы социологизм ағымының бүгінгі сөлекет көрінісі. Аға газеттің мұндай мақаланы басуының өзі үлкен қателік екен... Жиынның басында сөзге жазылып, бірақ асықпай артын күткен Нұрпейісов пен Ахтанов түскі астан оралмады. Манағы Қоспановтың да қарасы батқан. Серікқалиев жалғыз өзі қалыпты. Үнсіз тұнжырап отыр. Оның атына бұдан соңғы сындар бәсең тартқан. Морис Симашко сөйледі. Николай Ровенский сөйледі.

Тағы кім... Бір-екі кісі. Шешілген дау, мен бой көтермедім. Қорытынды сөзді Олжас түйіндеген. Сын болсын. Ашшы болсын, шын болсын. Тек жазушының еңбегін бастан-аяқ мансұқ қылған жойымпаз сын емес. Соның өзінде баяғы культ жылдарындағыдай саяси айыптауларға жол жоқ...

Осымен, «Алмас қылыштың» дауы шешілгендей болып еді. Шешілмепті. Арада апта өтпей, 1972, 26 май күні Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінде кең көлемді, үлкен кеңес өткеріледі. Талқылы жиын. Есенберлиннің романы ғана емес, жалпы әдеби ахуал, жазушылар арасындағы асқынған жағдаят турасында. Үлкенді-кішілі, атақ-дәрежелі, мансапты жиырма шақты жазушы шақырылады. Белгілі бір топтың Үшінші хатшыға наразылығы себепті, әлде кеңестің дәрежесін көтеру үшін, бұл мәжілісті Орталық Комитеттің Қонаевқа жалғас Екінші хатшысы Б.Месяц басқарыпты. Сонымен қатар, бюро мүшелері С.Имашев пен А.Асқаров қатынасады. Және ЦеКа-ның мәдениет және үгіт-насихат бөлімдерінің қызметкерлері. Аға жазушылар – С.Мұқанов, Ғ.Мүсрепов, Ғ.Мұстафин, оларға тетелес Ә.Тәжібаев, Ғ.Орманов, С.Бегалин, Ә.Шәріпов, М.Қаратаев, Д.Снегин, Ж.Молдағалиев, С.Мәуленов, Одақ басшылары – Ә.Әлімжанов, І.Есенберлин, О.Сүлейменов, Қ.Ыдырысов. бұлармен кермар Ә.Нұрпейісов, Т.Ахтанов, Х.Есенжанов, бейтараптан тағы екі-үш қаламгер. Жазушылар қауымының атаққа шыққан төрт көзі түгел. Бұл келелі хәм Үлкен үйде бұрын-соңды болмаған талас-тартысты жиынның стенографиялық жазбаға тақау толық есебі – Бекежан Тілегеновтың мемуарлық «Тұйық өмірдің құпиясы» кітабында бажайлап жазылған. Бұл кезде Орталық Комитетте нұсқаушы болып істейді және жиынға бастан-аяқ қатысқан. Ол заманда біз үлкен санатта жоқпыз, тізімге ілінбей қалған едік. Сондықтан тікелей куәлік айта алмаймыз, әйткенмен естелік жазбаларымыздың желісі үзілмес үшін, осы нақты деректер негізінде, қажетті, азғана ақпар бермей болмады.

Кеңесті республика Компартиясының екінші басшысы В.Месяц шағын, әрі шымыр кіріспе сөзбен ашады. «Соңғы жылдары еліміздің, республикамыздың өмірінде елеулі оқиғалар болды... Қазақстан жазушылары бірталай құнды шығармалар жазды. Үлкен жетістік. Алайда, қаламгерлер арасында бірлік, ынтымақ жоқ. Қандай тақырыптарға көңіл бөліп, нені жазу керек – осы төңіректе бірталай дау өрбіп жатыр. Бұл жағдайға Орталық Комитет қатты алаңдап отыр. Жиынымыздың себебі – осы мәселелер туралы ақылдасып, кеңесу», – депті. Жазушылар одағының бірінші хатшысы ретінде алдымен сөз тиген Әнуар Әлімжанов қазіргі кезеңде қаламгерлер қауымдастығы атқарып жатқан жұмыстар туралы қысқаша ақпар жасап, бұдан ары, кейінгі уақытта орын ала бастаған кикілжің, алауыздық жөніне тоқталады. Ахтанов пен Нұрпейісовтың атына біраз сын айтыпты. Әдебиетте оппозиция, фракция дегендер болады, бірақ ол – әдеби ортада маңызды, ірі мәселелер жөнінде келіспеушіліктен туындауға тиіс. Ал бізде бәрі басқаша, тіпті, жікшілдік деп айтуға тұрмайды, ұсақ-түйекке негізделген кемтарлық, қораш жағдаят, депті. Бұдан соң сөз алған Ә.Нұрпейісов Ә.Әлімжановтың өзін

кінәлай сөйлейді. Бізге осы екеуінің де лепесі – мәні кем, ұсақ-түйектен оза алмаған пендешілік сияқты көрінді. Ә.Әлімжанов белгілі бір жікшіл топ бізге жұмыс істетпей отыр десе, Ә.Нұрпейісов осы Одақтың өзінің бар шаруасы күйкі дегенге меңзейді.

Үлкен дау, шын мәнісіндегі елеулі әңгіме Сәбит Мұқановтың сөзінен соң басталады. Ақсақал, аға қаламгер Жазушылар одағының жаңа басшылығына көңілі толмайтынын айта келе, осы ұйым төңірегіндегі ынтымақсыз жағдаятқа назар аударыпты. «Егер бүгінгі таңда Одақта жікшілдік бар десек, сол топтың бірін, Әнуар, сен басқарып отырсың. Оның жарамайды. Осы халықтың басын біріктіретін сен емессің бе. Бізге әдебиет керек... – Бұдан соң, өзінің көкейкесті тақырыбына көшеді. Кеңінен толғапты. – Сіз бүгінгі сөзіңізде тарихи тақырып жайында ойыңызды білдірмедіңіз... Енді Есенберлин романдары туралы айта кетейін...» Қажай сөйлеген қатқыл лепестің кейбір үзіктері: «Кенесары – Бүкілодақтық масштабта әшкереленген адам... Ол туралы қаулы осы уақытқа дейін бар күшін жойған жоқ осыдан кейін мұндай кітаптың қалай жарық көргеніне қайран қаламын... Кенесарының ісі, әрекеті Россияға жат, қарсы жүргізілді... Жұрт жабылып осы кітапты оқып жатыр. Біраз адамдар, студенттер ұлтшылдық ұрандар көтеріп жүр. Біз хандарды мақтауға неге жол беріп отырмыз?! Тарих әшкерелеген осы бір өлікті қайта тірілтудің қаншалық қажеті болды? Бұл кітап жастарға керісінше әсер етіп, ұлтшылдық сезімін өршіте түседі. Жазушының жалпы тарихқа көзқарасы дұрыс емес. Ал бұл жақсылыққа әкелмейді, зиянын тигізеді... Ендеше, Қазақстан Компартиясының Орталық Комитеті бұл кітаптың шығуына неге рұқсат берді?..»

Ғабит Мүсрепов те өз сөзін Жазушылар одағының қазіргі басшылығына кінә артудан бастап, Ілияс Есенберлиннің даулы кітабына көшеді. Байсалды әңгіме орнына дау-жанжал көбейіп кетті, депті. Алайда, аяғын аңдап басады. Сәбең сияқты, «бас жағына» бармапты. «Одақ өткендегі талқылауды менің келісімімсіз белгіледі. Арнайы тізім құрып, өз адамдарын ғана жинады. Бұл – жабайылық дер едім. Күні бұрын белгіленген 40–50 шақты адам ғана жиналды. Мен бұған қатты ренжідім...» Ақсақал содан бір апта бұрын, жалпыға жария негізінде жасалмақ талқыға әлденеше жүз, бәлкім, бір-екі мың кісі келіп, ақыр түбінде бастығырылып, топырлап жатқан Одақ ғимаратынан өзінің әрең шыққанын ұмытып кеткен екен. Оның үстіне, «өз адамдары» деген сөз де ұшқары болатын. Екі ақсақалдың да сөзіндегі қисынды бір лепес – біз Әлімжанов басқарған Одақ басшыларын ғана емес, оларға қарсы беттегі Ахтанов, Нұрпейісовтерді де кінәсіз деп айта алмаймыз, ауыл ішіндегі мұндай алауыздық ешкімге пайда бермейді, яғни ең алдымен әдебиет үшін зиянға шығады деген пікір еді. Осы орайдағы ақылды бір сөзді Әди Шәріпов айтыпты: «Екі жақ та бірін-бірі айыптауды қойып, тіл табыса білулері керек. Ұсақ-түйек өкпені тастап, үлкен мәселелермен айналысуы керек. Сонда ғана жұмыс оңға басады... Кезінде менің сыртымнан да арыз жазып, соңыма түстіңдер. Осыны қойсаңдаршы. Қайтесіңдер. Қоятын уақыт болды ғой...»

Әлбетте, өз кезінде қаншама мәнді көрінгенімен, Одақ төңірегіндегі жікшілдік – ең негізгі проблема емес еді. Адамдар келеді, кетеді, айтысады, тартысады, ауысады. Бұл жиында, керек десеніз, қазақ тарихи романының болу, болмауы, ол заманда құбыжық саналған қазақ ұлтшылдығына көзқарас мәселесі негізгі назарда тұрған. Мәселен, Сәбит Мұқановтың әсіре-советшіл әуезесінен соң күш алған Тахауи Ахтанов, кешегі пленумда танып кеткен, айтпадым деген сөзін нығырлап қайталайды: «Біз ұлтшылдық сезімді орынсыз қоздыра бермеуіміз керек. Тарих төңірегінде арзан шу көтере берудің қажеті жоқ!..» Ал сол бір тұста аса үлкен жазушы саналған Хамза Есенжанов тарихи тақырыпқа тікелей шабуыл жасамағанымен, Ілияс Есенберлиннің өзінің барлық шығармаларын теріске шығарыпты: «Одақтың екінші хатшысы – беделді, белгілі жазушы болу керек. Есенберлин ондай жазушы емес...» Және Есенберлин романдарынан соң рушылдық әңгіме асқынып кетті, дейді. Бұл жиында Әбділда Тәжібаев, Мұхаметжан Қаратаев, Ғабиден Мұстафин, Жұбан Молдағалиев, Дмитрий Снегин, Сапарғали Бегалиндер және сөйлепті. Одақ басшылығының жұмысына азды-көпті өкпе бар, екі жаққа да кінә артқан, татулыққа шақырған бітімгерлік бар, түптеп келгенде, бейбіт лепес. Әйткенмен, Сәбит Мұқанов ежіктеп, Тахауи Ахтанов жүгіртпелеп айтқан зиянкес ұлтшылдық, осыған орай, тарихи шығармаларды тежеу туралы қатқыл сөздердің елес-көленкесі тарқамай тұрған. Мұндайда дүниенің төңкеріліп түсуі оп-оңай. Мәселен, осы жиынның қорытындысында – алдағы уақытта тарихи шығармаларға тыйым болмаса да, тежеу, шектеу қою туралы шешім шықса несі бар. Кеңесті басқарған орыс текті, қалай дегенмен де әуелгі сөзінен байқалғандай, аса сақ және пайым-парасаты да мол В.Месяцтың өзі қалай тартарын білмей, дағдарып отырса керек. Күтпеген жерде, күрделі мәселенің бар түйінін Асанбай Асқаров шешіп береді:

«Жазушылар одағы дұрыс жолда, дұрыс бағытта деп ойлаймын. Ал әдебиетті тек бір ұрпақ жасамайды, әдебиеттің дамуына барлық ұрпақ, барлық жазушы үлес қосады. Өткен өмірімізге менсінбей қарауға болмайды. Аға жазушыларға да ұлғайған жастарыңды, тәжірибелеріңді бұлдай бермендер деп айтар едім. Қазір біздің әдебиетіміз кемелденген, өскен әдебиет. Қаншама құнды шығармалар туды, елеулі істер істелді. Жазушылар одағы маңызды мәселелерге назар аударуы керек. Бүгінгі жиында жекелеген шығармалар туралы әңгіме болған жоқ. Тек Есенберлиннің романы туралы ғана әңгіме қозғалды. Бірақ бұл мәселеге де байыппен қарауымыз керек. Тек кім қай тұрғыдан, қай бағыттан бейнелейді, мәселе осында. Мен кітапты оқып шықтым. Жекелеген кемшіліктері болуы мүмкін. Бірақ негізінен теріс, зиянды кітап деп айта алмаймын. Романнан соншалық үлкен қатені көріп тұрған жоқпын. Кітапта ұлтшылдық сарын бар дегенге қосылмаймын. Бұл қате пікір. Мұндай айып тақсақ, өсіп келе жатқан жастарға қандай тәрбие береміз, қандай үлгі көрсетеміз. Мұндай пікірді абайлап, байқап айту керек. Осының бәрі Одақ басшыларының дұрыс жетекшілік жүргізбей, жұмыста дұрыс тәсіл қолданбауынан туып отыр дер едім. Творчество саласында

тек әкімшілікке сүйене беруге болмайды... Бүгінгі әңгімеден тиісті қорытынды шығарып, болашақта мұндай кемшіліктерге жол бермеуіңіз керек.»

Байыпты толғам, әділетті лепес. Біздің ақбас ақылмандардың ой-санасы жетпеген, ұлтшылдық та емес, таза адамгершілік тұрғысындағы ақиқат сөз – партиялық алпауыт қайраткердің аузынан шығыпты. Асанбай Асқаров – аса күрделі тұлға. Рушыл болды, өктем, зорлықшыл болды деген сөздер көп айтылады. Өктем болса, сол замандағы басшысының қалыпты мінезі. Әлдебір жағдайда, көбіне кадр таңдау мәселесінде қиыс, қиғаш істері болса, ол да өрістің тарлығы емес, Қонаевтың өзінен бастау алатын пенделік кінәрат шығар. Қайткенде де шын мәнісіндегі ұлтшыл, әрі парасатты азамат болғанына күмән жоқ. Басқасын білмесек те, осы үлкен жиындағы аталы сөзімен-ақ қазақ руханиятының бір тетігін оңға бұрды дер едік.

Сонымен, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бюро мүшесі, Алматы облысының бірінші басшысы Асанбай Асқаровтың сөзінен соң барлық кілтпан шешілді. Ақыры, қорытынды сөзінде Орталық Комитеттің Екінші хатшысы В.Месяц бүгінгі отырыстың айрықша пайдалы болғанын атап көрсетіп, Одақ басшылығының жұмысына оңды баға беріпті. Кемшіліктер бар, бірақ бағыт-бағдары дұрыс. Сонымен қатар, жалпы жұрттың райына қарап, алдағы уақытта бірігіп, ынтымақты жұмыс жасауға үндейді, осыған орай, жазушылар қауымының жаңа, сапалы шығармалар жазуына тілек білдіріп, ұзақ жиналысты тәмам қылды дейді.

Сонымен, 1972 жылдың алғашқы жарымын дабылдатқан, ойбай-аттанды, жалалы, пәлелі дау-дамай байсалды шешім тапты. Ең алдымен, Есенберлинге қатысты кеп. Біржола тоқталмаса да, тыншығандай көрінді. Арыдағы Орталық Партия Комитеті, яғни Имашев пен Есенәлиев, берідегі ұраншыл жария һәм бүркемелі балшабектер келесі бір қолайлы сәтті күткен екен. Бұл кезде Ілекең «Жанталас» романын жазып жатқан.

25

Қазақ хандығының төрт ғасырлық толымды тарихындағы ең ауыр, шынында да жанталас кезең туралы романды өткізу – Ілекеңнің өзінің қаламгерлік ғұмырында шын мәнісіндегі жанталас жылдардың басы болды. Бұрын қалай қысаса да, қиын өткелектерден озып жарыққа шыққан, халқына жеткен шығармалардың кәдімгі, оңды-солды талқысы болатын. Жүйкеге салмақ түсер, бірақ бар дүниені жоққа айналдыра алмайды. Енді дайын романды баспадан өткізу тарабындағы қиян-кескі күрес. «Жанталас» романының қолжазбасы – ортасынан озып көтерілген Ілияс Есенберлинге ғана емес, бүткіл қазақ тарихына қарсы әшшады, жәдігөй, әккі және дүлей күштердің аяусыз қақпақылына түскен еді.

Әлбетте, Орталық Партия Комитеті – Имашев пен Есенәлиевтен нұсқау алып, қолдау тапқан Әбілмәжін Жұмабаев пен Есет Әукебаев ешбір уәжге тоқтамаған. Мұқият тексеріліп, баспаға қол қойылған роман

төтеден бөгеледі, қаншама шырғалаңнан соң қайтадан мақұлданады, келер айда тағы да қиялай тартқан көкпарға түседі. Одан да өтсін. Алайда, ешбір пәтуа жоқ, бүгін рұқсат дейді, ертең тағы анау-мынау, арғы күні бері иілсе, одан соңғы аптада қайтадан әлденендей ілгішек. Арсыз, құнсыз жандардың тынымсыз жымысқы әрекеті Ілекеңді мейлінше қажытқан еді. Біз бұл оқиғалардың басы-қасында болмадық, тікелей куәгер емеспіз, әйтсе де, бар жағдайды Ілекеңнің өзінен естіп-біліп отырған едім. Ақыры, 1984 жылы 1 ноябрьде «Жазушы» баспасына бас редактор болып қайыра оралған кезімде, алдыңғы әріптесім Есет Әукебаевтан мұра қалған әрқилы құжаттар арасынан «Жанталас» романы туралы да мол мағлұмат ұшыраттым. Кітап редакторының мақұл пікірінен бастап, әуелгі редакциялық кеңес, Госкомиздатпен арадағы қатынас қағаздар, осы жоғарғы мекеменің көлденең араласы, нәтижесінде қайыра өткерілген жаңа талқылар, әр тараптан түскен әрқилы жарлық, нұсқау... Бәрін жинақтап, ретімен тізбелеп алған едім. Ақыры, әлейім-тәлейім 1986 жылдың желтоқсанында қызметімнен кеттім, алайда, арада бір жарым жыл өткенде «Жұлдыз» журналына бас редактор болып сайландым. Көп ұзамай-ақ, тәуелсіздік елесі әзірше анық байқалмаса да, «Қайта құру» аталған аз-мұз кеңшілік заманда осы құжаттарды тұтасымен, сол қалпында бастырған едім – «Жұлдыз» журналы, 1990, №1. «Жанталас. Тарихи романның жарыққа шығу тарихы» деген тақырып, шағын алғысөзбен. Аса құнды, жинақты деректер жарияға жеткеннен соң, ғұзырлы кісілердің қолдары қойылған бланк қағаздарға басылған, төртбұрыш, дөңгелек мөрлермен бекітілген түпнұсқа құжаттарды Ілекеңнің Музейіне тапсырдым. Біздің Илияс Есенберлин туралы бүгінгі жазбаларымыз – өзіміз көзбен көріп, нақты куә болған естелік тұрғысында; қаламгердің ғұмырбаянын байыптаған, шығармаларын бағалап, талдаған зерттеу еңбек емес. Сондықтан, Ілекеңнің жазушылық жолына қатысты, сонымен қатар, советтер билігі тұсындағы идеологиялық өткелек, кітап шығару ісінің өзіндік ерекшелігін айқындайтын шынайы шежіренің егжей-тегжейін түгендемей-ақ қояйын. Тек роман баспаханаға барар жолдағы жайдасыз шырғалаңның негізгі сұлбасын ғана қайталап шығамыз.

«Жанталас» романы бүгінде бізге белгісіз сыртқы рецензиялардан соң, алдынала, ауызша келісім бойынша баспа тағайындаған редактор Қабдеш Жұмаділовтың қолынан өтіп, 1972 жыл, 8 декабрь күні проза бөлімінің кіші редакциялық кеңесіне түседі. Кіші аталғанымен, сарапшылар құрамы толымды: сырттан, автордан басқа І.Жарылғапов, С.Бақбергенов, М.Дүзенов, Жайсаңбек Молдағалиев, А.Сатаев, Қ.Ысқақов қатарлы белгілі қаламгерлер қатысыпты. Кітап редакторының арнайы ақпар-баяндамасынан кейін, аталмыш кісілер түгелдей және баспа қызметкерлерінің көпшілігі сөйлепті. Нәтижесінде: «Жазушы Илияс Есенберлиннің «Жанталас» романы өндіріске ұсынылсын», – деген қаулы алынады. Осыдан соң, 12 декабрь күні қолжазбаның сыртқы, бірінші бетіне рәсімді төрткіл мөр басылып, редактор Қ.Жұмаділов пен редакция меңгерушісі М.Сүндетов кітап терімге ұсынылады деген қолдарын қояды

және ертеңінде, 13 декабрь күні бас редактордың орынбасары А.Байтанаев бұл шешімді біржола бекітіпті. Алайда, қолжазба өндіріске тапсырылмайды, орта жолдан бас редактор Әукебаев бөгеп қалған екен. Ақыры, айдан астам ұстап, 1973 жыл, 24 январь күні терістеме пікір жазып, «жөндеуге, өңдеуге, идеялық және басқа да тұрғыдағы қателерінен арылтып» түбегейлі қарастыру үшін авторға қайтарып береді және баспа қызметкерлеріне қатаң ескерту жасапты. Сонымен қатар, бұл «идеялық тұғыры шатқаяқ, шикі қолжазба» бұрнада Госкомиздаттың қосымша тексерісіне жіберілген екен. 6 февраль күні «Жазушы» баспасының директоры Ә.Жұмабаевтың атына, Госкомиздат төрағасының орынбасары В.Скоробогатовтың «сөзсіз орындалсын» деген жарлығымен қоса, «Жанталас» романы туралы кең көлемді рецензия келіп түсіпті. Бас редакцияның атынан жазылған қорытынды пікір кімнің қолынан шыққаны белгісіз, әйтсе де осы кездегі бас редактор Нұрғазы Шәкеевке барып тіреледі. Қаншама айып, ақыл, кеңес, бұйрық. Әрине, бұл айтылған пікірлердің көпшілігі есепке алынады. Тағы да жөндеу, қысқарту, және шығарманың идеялық тұрғысын айқындай түсетін жаңа қосымшалар. Ақыры, бәрі де орнына келгендей көрінеді. Баспа тәжірибесінде болмаған жағдай – кітап редакторы Қабдеш Жұмаділов бұрнада мақұлдаған романға «түзелді, жөнделді» деп, екінші қайтара пікір жазады – 6 март 1973, және қолжазбаны өндіріске тапсыру туралы кол қояды. Бұл ұсынысты редакция меңгерушісі М.Сүндетов үш аптадан соң мақұлдапты – 29 март, ал бас редактордың орынбасары А.Байтанаев 1 апрель күні терімге бекітеді. Бұдан соң тағы да бөгеліс – М.Сүндетов пен Қ.Жұмаділов 15 май күні және бір, қосымша қорытынды жазуға мәжбүр болған екен. Ізінше Е.Әукебаев «Жанталастың» жаңа нұсқасын Госкомиздатқа екінші қайыра жолдапты. Енді өте сирек, төтенше жағдай – роман Госкомиздаттың Бас редакциясында талқыға түседі – 23 май. Тағы да жаппай жұлмалау. «Редакциялық советте айтылған пікірлер бойынша автор мен редактор қолжазбаны тағы бір қарап шықсын» дейтін қатқыл қаулы. Осы арада айта кету керек, «Жанталастың» және бұдан соңғы «Алтын Орданың» бөгесіні мен қиянатында, бұғып отырып, барлық жылмысқы шаруасын бітіріп жатқан Әбілмәжін Жұмабаевты айтпасақ, бас жендет Есет Әукебаевқа жалғас зодыр белсенді – Нұрғазы Шәкеев болып шықты. Хош. Қайта қаралды. Яғни, бұрынғыдан әрмен бүлдірілді. Көп ұзамай, 18 июнь күні Госкомиздаттың Бас редакциясында екінші мәрте талқы жасалады. Тағы да қаншама қосымша мін, атаулы нұсқаулар.

Біз қысқаша, сырттай шолып өткен неше мәрте талқы: бас редактор Есет Әукебаевтың қорытынды пікірі, Госкомиздаттың арнайы рецензиясы, осы жетекші мекемедегі екі қайыра мәжіліс – жеті айға жуық сүргі мен тоқпақтың ең негізгі айып, үкімдерін жинақтап жинақтап айтсақ: «Жанталас» романында бұрынғы өткен қазақ хандары түгелдей дерлік орынсыз мадақталады екен, оның ішінде Абылай хан тіпті көтеріңкі бейнеленген; бұқара халықтың ауыр тұрмыс-тіршілігі ашып көрсетілмеген; бүгінде советтер шегінде, коммунистік заманда тату-тәтті,

бақытты ғұмыр кешіп отырған қалмақ, қырғыз, өзбек, қарақалпақ, башқұрт халықтарының арасында бір заманда орын алған келіспеушілік пен ұрыс-соғыстар жайын қазбалай беріп керегі қанша; романда өткен тарихқа таптық көзқарас жоқ; ең сұмдығы – Қазақстанның Россияға қосылуының прогрестік сыпаты жеткілікті ашылмаған, ал осы реттегі «отаршылдық мақсат» – мүлде орынсыз... Бұл – негізгі бағдар, жүйелі, кесек кемшіліктер. Ал әрбір сөйлемге, жекелеген сурет, ой-толғамдарға қатысты ескертпелер қисапсыз көп, мұның кейбірі айрықша сорақы: мәселен, «Россия Сібір мен Қиыр Шығысты жаулап алды» деуі қалай? Сибирь мен Қиыр Шығыс Россияның ежелгі жері емес пе!» немесе: «Қасым ханның қасқа жолы... Тәуке! Қазақ елі оны бостан босқа «Әз-Тәуке хан» демесе керек-ті»; «халқыңның аузында жақсы атың қалса. Одан артық арман бар ма!» – дейді Абылай хан. Осы мысалдардың бәрінде хандар мадақталып жатыр...» «Қазақ хандарын Шыңғыс ханның ұрпағы деп айтудың қанша қажеті бар?» Немесе: «Қазақ сияқты шағын халықтың өз ішінде бірлік, татулық керегі туралы сөздер екіұшты мағна туғызады, бірлік – үлкенді-кішілі барлық жұртқа қажет...» Міне, өстіп кете береді. Ілекең айтысады, қарысады, ақыры, қажетті кітаптың түп негізін алып шығу үшін, амалсыздан бәріне дерлік көнеді. Нәтижесінде, жекелеген сөз, сөйлемдер қысқартылумен қатар, тұтас бір эпизодтар қайыра жасалады, жайдақ, орынсыз қосымшалар енгізіледі, ойсыраған ең үлкен зорлық – үш бөлімді тарихи романның бірінші бөлімі түгелімен қысқартуға түседі. Жинақтап келгенде, әуелгі нұсқасында 500 беттік романның тұтас 100 беті жойылыпты. Осыдан әрі: «Жоғарыда айтылған ескертпелер түзетілгеннен кейін «Жанталас» романының қолжазбасы өндіріске тапсырылсын» деген шешім жасалған екен. Әлбетте, бұл жолғы қисынсыз түзетулер мен қысқартулар да түгелдей жүзеге асырылады. Ақыры, 1973 жыл, 25 июнь күні кітап редакторының бұрынғы мақұлына қоса, редакция меңгерушісі М.Сүндетов, бас редактордың орынбасары А.Байтанаев, осымен үшінші, әлде төртінші мәрте, «Жанталас» романын өндіріске тапсыру туралы ең соңғы қолдарын қойыпты. Ізінше баспа директоры Ә.Жұмабаевтың сәйкес жарлығы. Алайда, 1973 жылдың тақырыптық жоспарында тұрған роман, уақыты кең болса да, тағы қаншама бөгеліп, 1974 жылы ғана жарыққа жетті.

Осыншама қысталаң жағдай, жан-жақтан анталаған шапқын, әділетсіз айқай, сыпыра зорлыққа қарамастан, Ілекең жазу-сызуын тоқтатпады. Әуелгі «Қаһардан» соң, «Алмас қылыш» пен «Жанталасқа» қабаттаса, кейінгі заман тақырыбын қамтитын «Алтын құс», «Көлеңкемен қорғай жүр» романдары жазылды, бұл үрдіс келесі кезеңде де тоқталмады, «Маңғыстау майданы», «Аманат», «Махаббат мейрамы», «Алыстағы аралдар», «Аққу құстың қуанышы» романдары жазылып, ертелі-кеш, атаулы бөгесінсіз жарияланып жатты. Бұл кезде Ілекең екінші бір мәнді шаруа – осы тарихи трилогиясын һәм одан бұрынырақ және тұстас кезеңде жазылған заманалық шығармаларын орыс тіліне тәржімалау мәселесін шындап қолға алды. Бұл жауапты іске белгілі қаламгерлер тартылған еді. Ең алдымен «Айқас» және «Қатерлі өткел»

аударылды – «Схватка», «Опасная переправа»; бұл қажетті, әрі сапалы жұмысты ол кезде советтер тарабында тұмшаланып тұрса да әлемге танылып үлгерген, XX ғасырдағы орыс әдебиетінің классигі Юрий Домбровский жүзеге асырған еді. Ғұмырбаяны Алматымен байланысты, жарым өмірін сталиндік қапас лагерьлерде өткерген, өзгеше тағдырлы қаламгер. Қашан, қалай табысқанын білмеймін, Ілекеңмен ежелден дос-жар, түсіністі тұлға. Кейінірек «Көшпенділер» дейтін ортақ атау алған үштік роман «Кочевники» – «Хан Кене», «Заговоренный меч», «Отчаяние» болып тәржімаланып, ол да өз тұрғысында Шығыс тарихынан ойлы, сапалы роман, хикаяттар жазған, ақыр түбінде жалпыға танылған Морис Симашконың қолынан шыққан еді.

Ілкіде айтқанымдай, бұл кезде менің Ілекеңмен бұрынғыдай күнделікті байланысым азайған, бірақ арамыз алыстамаған. Зәуде бір Одаққа кіріп шығам, көбіне апта аралатпай телефондасып тұрамыз. Баяғы «Қаһардың» кезіндегі кеңес жоқ, менің әлі баспада жүрген кезімдегі «Алмас қылышқа» да, Ілекең Одаққа кеткеннен кейінгі «Жанталасқа» да ешқандай қатысым болмады. Бұл екі кітаптың да бастапқы редакторы міндетін Қабдеш Жұмаділов атқарды. (Және қаншама сөгіс арқалап, ақыр түбінде жұмыстан шығарылған.) Сондай-ақ, «Алмас қылыштан» кейінгі талқы мен дау-дамайға да араласым жоқ. Айтқанымдай, Ілекеңнен алыстағаным емес, орайы келмегеннен. Иә, бір рет қол ұшын жалғаппын. Ілекең баспадан кетті, әлде кету қарсаңында, мен де сол төңіректе болсам керек, – 1971, әлде 1972 жылдың басы. «Алмас қылыштың» орысша аудармасы қазақша басылымынан соң көп ұзамай-ақ дайын болған. Әдепкі әңгімелеріміздің бір тұсында романның орысша нұсқасына белді бір тарихшының мақаласы қажет болар дейтін сөз шығып қалды. Анығы – 1972, апрель-май айларындағы әйгілі, жалғас дау-дабырдан соң. Ілекең айтты ғой деймін. Мен мақұл көріп, басқа емес, Марғұлан оңды болар дедім. Және мойныма алмасам да, байқақтап көрмекпін. Атақты академиктің мінезі кіді, таным-көзқарасы тұрақты, анау-мынауға аяқ атап баспайды. Алайда мен аспирант кезімнен-ақ Әлекеңмен тым жақын едім, үйіне жиі барам және арамызда тыйым тақырып жоқ. Кейде арғы-бергі тарих, бағзыдағы рухани өмірге қатысты кеңеспен ұзақ отырамыз. Бұл әңгіме көбіне түскі, немесе кешкілік дастарқанға жалғасады. Қатардағы шәкірт емес, кенже ұлы сияқты едім. Әлекеңнің Есенберлинге оң көзқарасы әуелден-ақ нақты танылған. Енді, кезекті бір барыс, түскі шай үстіндегі мажыра әңгіме кезінде «Қаһардың» «Хан Кене» деген атпен орысшаға аударылып шыққанын, келесі тарихи роман «Алмас қылыштың» да тәржімасы дайын тұрғанын айттым. Анада, дау-дамай тұсында жақтап сөйледіңіз, сол лепесіңіз қағазға түссе, осы роман ғана емес, қазақ тарихы үшін де айрықша мәнді еңбек болар еді, дедім. Әлекең әлденеден секем алғандай, маған одырая қарады. «Қай тұрғыда?» – деген. Мәселен, романның орысша басылымына шағын алғысөз ретінде. Тамағын кенеді. Алайда, терістемеген. Яғни, мақұлға тақау. Болған жағдайды Ілекең баяндадым. Ақсақал илігіп тұр, бірақ өзіңіз де сөйлесе салған теріс болмас еді деп. Ілекең сол арада төте, әрі ұтымды жол тапты.

Өзім сұранып жатқан ыңғайсыз болар, Жазушылар одағы – бірінші басшы Әнуар Әлімжановтың атынан хат жазармыз, деді. Көп ұзамай, келесі бір барғанымда Әлекең екеуіміздің әңгімеміз тарихтан озып, тарихи романдар жайына ауысқан. Жазушылар одағының сұранысы бойынша, Есенберлиннің романы туралы пікір жазып жатырмын деді. Келер аптада бітіп қалар, өзің апарып бересің, деген. Шынында да солай болды. Әлкей Марғұланның «Алмас қылыш» қана емес, өткендегі қазақ тарихына қатысты беделді мақаласы әуелде романның Алматыдағы 1973 жылғы басылымына Соңғысөз ретінде, кейінірек, 1974 жыл ғой деймін, «Молодая гвардия» баспасынан шыққанда Алғысөз ретінде беріліп еді. Бұл екі аралықта, немесе Алматы басылымының өзінің қарсаңында толықтырылып, қайтадан жазылған сияқты еді, анығы есімде жоқ. Ақыры, тұтас трилогияның Мәскеуде: 1978 жылы «Советский писатель» баспасында – Алғысөз, 1983 жылы «Художественная литература» баспасында – Соңғысөз, осыған жалғас 1986 жылғы Алматы басылымында тағы да Соңғысөз ретінде қайыра жарияланған.

Кейінгі бір зерттеушілер Ілияс Есенберлин әйгілі трилогиясын жазарда және нақты жұмыс үстінде жекелеген тарихшылармен кеңескен шығар, оның ішінде Әлкей Марғұланмен ақылдасуы, тақырыпты талқылауы ықтимал дегендей жорамал айтады. Ондай жағдай болған жоқ. Үш жолғы жазуда да қажетті тарихи деректер – атаулы кітап, арнайы зерттеу жұмыстары өзінің қолында тұр. «Қаһардың» тұсындағы ахуалды айттым. Бұдан соңғы кезеңде ешкіммен ақылдасқан жоқ. Кенесары ханға қатысты әңгіме де үлкен тарих турасында емес, кейбір қосымша, әдеби, фольклорлық дәйектемелер, әркілі аңыз, халық жадындағы хикаялар жөнінен ұзамаған. Ал Әлкей Марғұланмен жақындығы, көлденең араласы болмады, Әлекеңнің «Көшпенділер» трилогиясына нақты көмегі – жаңа айтқанымыздай. Көтерме, сүйемел, себесін мақала.

Қаншама қиындыққа түссе де, жолай бұзылып, бұрмаланып, жарыққа жол табу үшін қажетті, шын мәнісінде кері тартқан лебіздер жамалса да, ақыр түбі жарияға шығып, жалпы жұрттың қазынасына айналған «Көшпенділер» трилогиясынан соң Ілияс Есенберлин қазақ тарихының арғы бір бастауына қалам тартуға ниет қылды. Алтын Орда. Көлденең, дүбара жұрттың аузына іліне беретіндей, бұл жолы да ешкімнен жәрдем сұраған жоқ. Алтын Орда тарихына қатысты деректер мен зерттеулер бар тарихта лықып тұр. Мәселе, ұшан-теңіз мағлұматты қалай игеріп, қай тұрғыдан қарастыруда ғана. Ілекең әдепкі бір кездесуімізде енді «Алтын Ордаға» кіріспегін айтып еді. 1979 жыл болса керек. Ақыры, 1980 жылдың жаз ортасында Бірінші кітабын бітірген сияқты. 1981 жылдың соңына таман Екінші кітап, ізінше, 1983 жылдың басында Үшінші кітап тәмам болған. Алғашқы том – екі жылға тақау, қаншама шырғалаңнан кейін 1982 жылы әрең басылды, ал мүлде бөгеліп қалған Екінші, Үшінші кітаптар Ілекең дүниеден өткен соң, 1983–1984 жылдар тоғысында жарыққа жетіпті. Бұл «Алтын Орда» трилогиясына менің де аз-мұз қатысым болды дер едім. Дайындық және жазу барысында емес, кітап ауыр өткелектерден өтер кезеңде. Неге екені

белгісіз, «Жазушы» баспасы үш кітаптың да сыртқы рецензиясын маған тапсырған. Әлбетте, жалғыз мен болмауым керек. Десе де, шетін жағдай. Тәрізі, тепе-теңдік үшін, қасақана. Алғашқы кітапқа рецензия – 1981 жылы, 8 ноябрь күні жазылыпты. Екінші және Үшінші кітаптарға, біріккен, дәйекті пікір – 1983 жыл, 1 март. Бұл екі, бейресми, алайда қажетті, мәнді мақала – менің он үш томдық жинағымның тоғызыншы томында, сол әуелгі, қаз-қалпында берілген. Екі жолғы мақала да «Алтын Орданың» көркем шығарма ретіндегі бағасы емес, атаулы сөз – трилогияның тарихи негіздері, идеялық бағыт-бағдары төңірегінде болыпты. Әлбетте, бәрі мақұл. Жетекші сарын – «Алтын Орданың» мақсат-мұраты мен шынайы негіздерін бүркемелеу. «Қан мен тер» деген роман жазылса, автор – қанға құмартқан екен деп ешкім айтпайды. «Алтын Орда» атауы да сол сияқты. Алтын Орданы мадақтау емес», – деп бұлдыратамыз және шығармада бүгінгі советтік саясатқа, халықтар достығына қайшы әуендердің жоқтығын куәландырамыз. Соған қарамастан, үш кітапқа да біраз сын айтылғандай көрінеді. Шындығында, сын емес, мін емес, ұсақ-түйек кінәрат. Осыншама үлкен тақырыпты қолға алғанда, бірді-екілі шалағай деректер, андаусыз кеткен жаңсақ жайыттар ұшырасуы – заңды. Осы орайдағы түзетулер. Баспаға бәрібір, автор үшін қажетті, нақтылы, бірталай ескертпе. Түптеп келгенде, үлкен әдебиеттің пайдасы. Ақырғы бағамыз: «Бәрі орнында. Баспа үшін, басқа үшін, автор үшін «шатағы, ылаң, пәлекеті» шығар ештеңе көрмедік... Біз байқаған кінәраттардың түзелуі тез, орнына келуі оңай болса керек. Тұтастай алғанда, автор өзінің алға қойған мақсатына жеткен. Қалың қауым кәдесіне жарар пайдалы кітап ұсынып отыр. Жарыққа шықсын. Осыған қол қоямыз», – деп түйіндеген екенбіз.

26

«Жанталастан» соң, «Алтын Ордадан» көп бұрын, 1975 жылы көкек айында Ілияс Есенберлин соңғы қызмет орны – Жазушылар одағынан да ысырылды. Мүлде жалаң, қарусыз қалмағы үшін. Ілекең бұл кезде Қырымда, кезекті еңбек демалысында жүр екен. Әлбетте, азғана тыныс, көп жазу. Одақтың шұғыл пленумы үкімін сыртынан айтыпты. Бірінші басшы Әнуар Әлімжанов өзіне сүйесін болып отырған ақсақалды сатып кетті дер едік. Әрине, жоғарыдан жарлық түсті. Бірақ тым құрса бес-он күн күтіп, атаулы алғысын айтпаса да, рәсім жөнімен, сыпайылап шығарып салуға болар еді. Осы арада Есенберлин тағдырындағы Қонаев мәселесіне тағы бір рет оралып соғу қажет сияқты. Етене таныстық, бәлкім пенделік жақындық қашаннан, қалай жалғасып келсе де, дәп осы соңғы жылдарда аралары алыстауы күмәнсіз. Республика басшысы әуелде қатты қолдады, жазушылар қауымы үшін ең мәнді, үлкен қызметке көтерді. Бұдан соң... осы орында тағы бірнеше жыл отыра берсе қайтер еді. Ілекеңнен кейінгі, біз көрген Әбілмәжін Жұмабаев, заманның қаншама құбылғанына қарамастан, «Жазушы» баспасын тура он үш жыл басқарды. Есенберлиннің межесі бес жылға да толмайды. Бұдан соңғы

қызметі – Одақтың хатшысы. Бірінші емес, екінші. Оның өзі көп көрініп, айналасы төрт жылмен шектеліпті. Әрине, Имашев пен Есенәлиев және солардың шылауындағы партноменклатура һәм бұларға селбес қана емес, күш беруші, «ұлтшылдыққа», қазақ тарихи романына қарсы аяусыз күрес ашқан ақсақал-қарасақал жазармандар қауымы. Десе де, жоғарыдан төменге дейін, барлығы да Қонаевтың райына қарар еді. Ең алдымен – Имашев. Олай болмады. Ілекең бар қызметінен шеттеп, жау бетінде жалғыз өзі, мүлде қорғансыз қалды.

Әйтсе де, бұл кезде атағы көтеріліп кеткен. Республика ғана емес, Советтер көлемінде. Және Ілекеңнің қажыр-қайраты қайтпаған кез. Екі тарап – бүгінгі күн тақырыбы және тарихи тұрғыдағы жаңа шығармалар жазылып жатты. Көп ұзамай, Димекеңмен арадағы қатынасын да қайыра ондап алған сияқты. Шұғыл отырып, «Мұхиттан өткен қайық» атты көлемді романын аяқтады. Басты кейіпкер – есім-сойы өзгертілген Дінмұхамед Қонаев. Советтік кемеңгер басшының бейнесі тұлғаланыпты. Оның іскерлігі мен адамгершілігі, елдің өндірістік және шаруашылық өміріндегі ұтымды, білгір қызметі. Бір сөзбен айтқанда, идеалға жақын партиялық кейіпкер. Жазушы өзінің басты тұлғасын жалаң қалыпта алмаған. Сол арқылы қазақ халқының ұлттық мұратын да әйгілемек. Руханият саласындағы келеңсіз жағдайлар көрініс тапқан. Тақау тарихтағы орны толмас шығындар дәйектеліп, Мағжан Жұмабаев, Ахмет Байтұрсынов қатарлы қаламгерлер есімі жаңғыра көтерілуге тиіс. Расында да осылай кейіптеді. Әйткенмен, өзара қабыспас екі тақырып. Және тұпа-тура Қонаев туралы деп танылған роман қайткенде жарыққа шықпас еді. Мұндағы қырағы көздер өз алдына, тиесілі ақпар жетпек Мәскеудің өзі рұқсат бермейді. Жалаға ұшыраған, жабық жатқан есімдерді көтеру тағы да мүмкін емес. Яғни, «Мұхиттан өткен қайық» қалайда жолы кесілген шығарма болатын. Саясатқа жетік Есенберлин мүлде байыптамады деп ойлаудың өзі қисынсыз. Білді, біле тұра іркілмеді. Меніңше, екі түрлі толғам бар еді. Әуелгісі – қайткенде Қонаевтың ығын алу. Мүмкін, ғайыптан басылып кетер. Шындығында, орталық қаһарман – прототипі кім десек те, советтік саясат ұраншысы, партиялық үлгілі қайраткер. Екіншісі – ерте ме, кеш пе, бұл шығарманың жарыққа жетеріне сенім. Ұлттың ұлы тұлғалары, қазақ руханияты туралы онды лепес ешқашан ұмытылмақ емес, ақыр түбі қайтадан көтерілмек. Екі есеп, бір қисап. Мұның әуелгісі іске аспады, ал соңғысы көлеңкеде қалған. Қайткенде Қонаев тікелей нұсқау бере алмайды, одан кейінгілер де нақты шешім шығармайды – мұндағы Үлкен кісіні арандату сияқты көрінбек, әрі Мәскеуге жакпай қалуы анық. Сонымен, «Мұхиттан өткен қайық», шарасыз авторы қанша тыпырласа да, жарияға жол таба алмады. Ілекең дүниеден көшіп, арада жеті-сегіз жыл өткеннен соң, «Жұлдыз» журналында отырған кезімде, осы бір істі өз қолыма алып едім. Бұл кезде «заманымыздың ақыл-ойы, бастаушы, бағыттаушы» компартияның қарасы батпаса да, осының алдында ғана сөз полициясы цензура жойылған, қандай да тақырыпқа тыйым жоқ. Мен «Мұхиттан өткен қайық» романының бағзыда Ілекең өзіме сыйлаған қолжазба данасын

қайыра, мұқият қарап шығып, төтенше шешімге келдім. Осы естелік жазбалардың басында, көркем шығармаларды редакциялау тәжірибесінде әлем әдебиетінде орын алған өзгеше бір үрдіс туралы айттым. Оның ішінде Американың классик жазушысы Томас Вульфтің әйгілі романдары автордың көзі тірісінде, өзінің ризашылығымен қалай қысқарғаны, аударылып, төңкеріліп, нәтижесінде бүгінгі қалыбына түскені турасында. Ол да өз жұртының классик жазушысы және баянсыз дүниеде сеніскен, қимас ағам Ілекеңнің аруағына ойша бағып, манағы Томас Вульфтің әйгілі редакторлары сияқты еркін қимылдап едім. Романдағы идеалдық партия қайраткері, оның өндіріс, шаруашылық саласындағы үлгілі қызметі, осы орайдан туындайтын барлық оқиғалар мен тиесілі сарындар – түгелдей, өзінен өзі сыпырылып түсті. Енді осы, замана ыңғайымен көтерілген жария тақырыптың көлеңкесінде өтіп кетуге мүмкін ұлттық идеялар алға шыққан. Отыз баспа табақ қалың романның он баспа табағы. Есебі, үлкен мәтінді басы артық мүшелерден тазартып, романның асыл нұсқасы, мәйегін ғана қалдырдым. Тек жаңа құрылымға байланысты, бір жерде ғана тараулардың орны алмасты. Қазіргі заман үлгісіндегі ғажайып роман болып шықты. Менің шағын алғысөзіммен «Жұлдыз» журналының 1991 жылғы әуелгі санында жарыққа жеткен. Және журналды Ілекеңнің музейі, туған ұлының қолына апарып бергенде, «Мұхиттан өткен қайық» алдағы заманда осы үлгіде басылып шыққаны ұтымды болар деп едім. Алайда, кейінірек роман әуелгі, толық нұсқасында жарияланыпты. Бұл да жөн шығар. Сонымен қатар, болашақта «Жұлдыз» нұсқасы қатарласа басылып жатса несі бар. Тіпті жақсы болар еді. Ең бастысы – осы қалыбында орысшаға аударылса.

Хош. Ілекең, сөз жоқ, ойша шамалап, нық сенгендей, бұл шығармасы да акыр түбі өз жолын тауыпты. Кейінгі бір жазармандар Ілекеңнің жүйкесін құртып кеткен осы роман деп біледі. Олай емес. «Мұхиттан өткен қайық» – жеңіл жазылды, кейінгі дауы біршама ұзаққа созылып, аяқсыз қалғанымен, Ілекең үшін сейіл-серуен есепті ойын еді. Әрине, қандай да туынды, жазылып қалғаннан соң жарыққа жетуі керек, алайда, дәп осы ретте Ілекеңнің айрықша күйзелгенін көрмедім. Шын қиындық, торығу мен шарасыз дағдарыс – «Алтын Орда» тұсында болды.

Осы «Мұхиттан өткен қайықтың» әсері ме, әлде белгілі бір тұста Есенберлинді қорғай алмағаны, шындығында қорғағысы келмей, қарсыластарын бетімен жібергені қайыра ой салды ма, көп ұзамай-ақ, 80-жылдарға таман Қонаевтың беті бері қараған еді. Ілекең жаңа романымен Димекеңнің өзінің алдына барды һәм бұдан соңғы кезеңде еркін қатынасып тұрды. Кейінірек, Имашевтан соң Үшінші хатшы қызметін атқарған Кәкімжан Қазыбаев өзінің күнделік жазбаларында Есенберлин Қонаевқа жиі келетін және жазушылар төңірегінде әрқилы ақпар беріп тұратын, және көп нәрсені бұлдіріп кететін деп көрсетеді. Одақ төңірегіндегі дау-дамайда Ахтанов, Нұрпейісовтерге бейіл жағдайын ашық айтады. Мұнысы жөн дейік. Бірақ өзінің мұншама биік орынға жетуінде Есенберлинге борыштар екенін білмеptі. Осы реттегі және

Қонаев пен Есенберлин арасындағы кейінгі қатынасқа байланысты, өзім куә болған, анекдоттық, бірақ нақты хикая.

1982 жыл, февраль айының орта тұсы болса керек. Жазушылар ғимаратының үшінші қабатында орналасқан «Жұлдыз» журналының редакциясына бара жатыр едім. Екінші қабат, кең фойеде Ілекең тұр екен. Тұрған жоқ, өзінде болмаған әдетпен, шиыршық атып, қозғалақтап жүр. Мен бұрылып барып амандастым. «Ілеке, әлденеге қатты кейіп тұрсыз ғой...» – деп едім. Шынында да өте ашулы екен. Маған тіке қарады да: «Мен оған көрсетем, руын жасырып, партияны алдау дегеннің не екенін!» – деді. Мен аңыра күліп, сөз мәнісін сұрап едім. «Анау, сенің ағаң!.. – деді. – Осы заманға дейін руын жасырып, партияны алдап келді. Енді күнінің біткен жері!...» «Кім, кім? – дедім мен Ілекеңнің ашуына кереғар, өзгеше сөзіне күліп. – Менің өзім танымайтын қай ағам?» «Әй сен білмейді екенсің ғой. Сапар Байжанов. Тобықты ғой. Тобықты екеніне мақтану орнына жасырып, мен үйсінмін деп партияны алдап келген. Енді бұрынғыдан да өрлеп, кешегі Имашевтің орнына Үшінші хатшы болмақ! Анау сетік танауы, таз басымен, Димекеннің қасында, президиумда қалай отырады? Мен көрсетем оған, руын жасырып, үкімет пен партияны қатарынан алдаудың не екенін!...» Мына жаңалыққа қайран қалған едім. Сапар Байжановтың руын жасырғанына емес. Осыншама үлкен қызметке өткелі тұрғанына. Сырттай жақсы білем, талай рет жүздестік. Ол кезде Орталық Партия Комитетінің Үгіт-насихат бөлімінде сектор меңгерушісі. Кейінірек орынбасар болды ғой деймін. Бөлім бастығы – орыс, Плотников деген, бізбен тікелей шаруасы жоқ, бар жұмысымыз – осы Байжановқа барып тірелетін. «Алдаспанның» айқайы кезінде айрықша белсенділік танытып еді. Бұдан соң аспандай көтеріліп, партиялық жетекші баспасөз «Социалистік Қазақстан» газетінің бас редакторы болды, әрі Қазақстан Журналистер одағының бірінші хатшысы. Енді мүлде шырқап, республиканың бүткіл идеология саласын басқармақ. «Тиесілі документтері Димекеннің алдында жатқан көрінеді, – деді Ілекең. – Мен кешігіңкіреп, осы жаңа ғана естідім. Әнуар әлдебір мыжың әңгімеден босамай жатыр. Енді дәп қазір осы Әнуардың кабинетінен – «кремлевкадан» Димекеннің өзіне тікелей телефон соғам. Және кеңінен, жеткізіп айту үшін жеке қабылдауына барам. Мынау ана жұмысқа өтіп кетсе, бізге таң атып, күн шықпайды. Бірақ өтпейді. Өткізбеймін. Мен көрсетем оған – партияны алдап, руын жасырған алдамшыға!...» Осы кезде сол қанаттағы үлкен есік ашылып, егде тартқан хатшы әйел көрінді. Алыстан дыбыстамай, майда басып жақындап келіп: «Ілеке, Әнуар босады, сізді күтіп отыр», – деген. Ілекең маған қарап қолын бір сілтеп, асыға басып, ішке кірді. Мен Ілекеңнің өзінде болмаған сабырсыз жағдайына таң қалып, «руын жасырып партияны алдаған» өзгеше тіркеске күліп, әрі жайсыз хабардан секем алып, сол арада азғана кідірдім де, жоғарыға көтерілдім. Журналдағы шаруамды бітіріп, төменге түскен кезімде Ілекең кетіп қалған екен. «Ілекең ашуланып кіріп, көңілді шықты», – деді хатшы Роза апай менің сұраулы жүзімнен аңдап. Арада оншақты күн, әлде екі-үш апта өткен кезде Ілекеңмен тағы да ұшырасып

қалған едім. «Менің ағамның жайы не болды?» – деп сұрадым. Ілекең әлденеге айрықша риза болғандағы әдетімен, балаша ыржия күліп: «Ағаң сол беті құрдымға кетті. Қол жетпеске көтерілгені қайда, барынан айрылатын шығар. Осы тақау күндерде естисің...» – деп еді. Көп ұзамай әуелгі хабарын естідім. Орталық Комитеттің идеология тарабындағы хатшысы қызметіне Сапар Байжанов емес, осы кезде ҚазТАГ-та отырған Кәкімжан Қазыбаев бекітіледі. Ресми деректерге қарағанда, 1982, 30 март күнгі Пленумда. Ал Сапар ағам туралы төтенше хабар шыға қоймады. Созылып барып, біржола тыншыған сияқты. Жоқ, ақыры, ширатылған түйін шешілген. Жаңа, 1983 жылдың қаңтар айында. Сөйтсек, мұншама кешігудің ерекше, көлденең себебі бар екен. Димекен өзінiң Үшінші хатшысы үлкен қызметіне орныққаннан соң, арада апта өтті, ай өтті – кайткенде көп ұзатпай, Байжановтың мәселесін тапсырады. Әйткенмен, Қазыбаев өзінiң құзіретін артығырақ бағалады ма, анығы – бірге өскен, әуелде қызметтес, кейінде етене аралас досын қимаған сияқты, бұл мәртебелі тапсырысты аяқасты қалдырады. «Жұмысын жақсы атқарып отыр, босату – қисынсыз еді», – деп жазған кейінде. Тәрізі, кәрі кісі, ұмытып кетер деп ойласа керек. Сонымен екі-үш ай, бес ай, жеті-сегіз ай өтіп, жыл аяғына жетеді. Міне, осы кезде, әбден төзімі таусылған (бәлкім, өзгеше жағдайды Ілекең қайыра еске түсірген) Қонаев тікелей телефон соғыпты. Кәкімжан Қазыбаевтың өзінiң Күнделік жазбалары бойынша: «Әй, Қазыбаев! Сенің анау Байжановың тобықты екен ғой!.. Досың болған соң босатпай жүрсің бе?!» – депті. Зәресі ұшқан Үшінші хатшы зырқырап кетеді. «Партияны алдап руын жасырған», шындығында өзін басқа бір атаның баласы ретінде әйгілеп жүрген Сапар Байжанов мәртебелі екі мансабынан бірдей алынып, республикалық Архив басқармасына айдалған екен. Бұрнада үлкен қызметі болған, енді қаһарға ұшыраған партия қайраткерлерінің ең соңғы аялдамасы есебіндегі уақытша бекет саналатын.

«Сенің анау Байжановың тобықты екен ғой!..» – «Мен мұндай сөзді Димекеннен күтпеген едім...» – деп жазады Байжановтың жанқияр досы кейінгі естелігінде. (Бар мансабынан біржола қағылған Байжанов үлкен мәртебеге жаңа жеткен айрылмас серігін қоса алып кетті деуге болады; дәп осы жолы емес, бірақ тым көп ұзамай, межелі уақытынан бұрын. «Өзінің жауапты қызметін ойдағыдай атқара алмаған» Қазыбаевқа тағылатын негізгі кінәнің бірі – осы Байжановты сақтап қалу әрекетіне байланысты.) Ескіше айтқанда, бұл Қазыбаевтың өзінiң найман екені көпке белгілі. Есебі, Димекеннің Сапар Байжановты жазаға тартуы – оның тобықты болуында емес, қолайлы карьера жасау үшін «руын жасырғанында» болып шықты. Әйтпесе, арғының не, найманың не. Қонаев аса ұзақ отырған Имашевтан, одан кейінгі келте Кәмәлиденовтен соң бұл араға іскер, білгір адам іздеген. Ақыры, сенімді саналған, бекігелі тұрған кісіден кінәрат табылып, ендігі таңдау басқа бір азаматқа түсті. Ілекеңнің арқасында. Алайда, бұл хатшы да Ілекеңе жайлы болмай шықты. Мәселенің кілтипаны жеке бір кісіді ғана емес, бүткіл советтік қызыл орыстық отаршыл системада жатқан.

27

Таңертеңгі ас үстінде отырғам. Әдегімше, асықпай ет жеп, сораптап қою шай ішіп. Енді бес-он минуттан соң жазу столына байлану керек. Сол сәтінде телефон соғылды. Шылдыр ауыр естіліп еді, хабар – зілді ғана емес, қаралы шықты. Ілекем – менің Ілияс ағам, қазақ халқының ардагер, адал ұлы, қайтпас қаһарман, атақты жазушы Ілияс Есенберлин дүниеден өткен екен. Қамалаған жаудан беті қайтып көрмеген Жеке-батыр, төрт тараптан тынымсыз төпелеген, бітіспес, қаскөй дұшпанның тұтас он бес жыл бойғы тынымсыз соққысынан соң, сексен сегіз жерден жарақат алып, ақыры төңкеріле құлады. Кім, қалай хабарлағаны жадымда жоқ. Есім ауытқымаса да, шайқалақтап келіп орныма отырдым. Көзімнен еріксіз ытқып шыққан жас бетімді жуып кетсе керек.

28

Енді, Ілекеңнің шәйіт қазасынан соң, 2004 – жиырма жылдан астам уақыт озғанда сәтімен таңбаға түскен шағын хикаяны қайыра баяндасам деймін. «Ақыр дүние» аталған, фәнидің баянсызы туралы триптихтың Екінші тармағы. Кезінде «Жұлдыз» журналында жарияланған, ізінше қатардағы жинақта басылған. Кәдімгідей, қиялдан туған, немесе деректі әңгіме емес. Тап-таза, қаз-қалпында дәп осылай болған, ертегілік, ғажайып оқиға. «Ілис Есенберлинмен кейінгі кездесу» деп аталған. Ләббай, мінекиіңіз.

1983, қоңыр күз еді. Жазушылар одағының алдында Ілияс аға Есенберлинмен ұшырастым. Есімде жоқ, қайсымыз шығып, қайсымыз келе жатқанымыз. Үстінде етегі белдік сыртына жіберілген жеңіл көйлек. Бұл заманда мен үнемі костюм киіп, галстук тағып жүретін едім. Қарсы жолыққан соң көп бөгелмедік, екі-үш ауыз ғана тіл қатыстық. Өңі қоңырайып, бет-аузы тобарсып кеткен екен.

– Жүрегім ауырып жүр... – деді сол қолымен кеуде тұсын ұстап.

Жүрегі ғана емес, тұтас бір жақ қабырғасы ауыратындай, иығы басылып, мыжырайып тұр. Үстіңгі ерні салбырап, оң жақ езуі ыржиып, болмашы күрсінді.

– Дем алыңыз, Ілеке... – дедім.

– Дем алам. Тек мына “Алтын Орданы” өткізіп алайын...

– Өндіріске әлі кетпеп пе еді?

Ілекең әлсіз қимылмен қолын сілтеді.

Айрылысып жүре бердік. Иә. Ілекең Одаққа келе жатыр екен. Қайтып бара жатса, кері бұрылып, шығарып салар едім. Не шаруа, қанша жұмысы бар, соңынан еріп жүрмейсің ғой. Екеуіміз екі тарапқа айрылып, кете бердік.

Бұл – ең соңғы кездесуіміз болып шықты. Сонымен қатар... ең ақырғы емес. Әйтпесе, бар әңгіме осы арада тәмамдалар еді...

Кейін естідім. Ілекең ертеңіне “Жазушы” баспасына барады. Қаншама кедергіден өткен, бар мәселесі шешілген, бірақ кайткенде де өндіріске жіберілмей жатқан “Алтын Орданың” жайымен. Бұл жерде Қазақстан компартиясы Орталық комитетінің қазақ рухына, қазақ тарихына қарсы сара жолын нық ұстанған Имашев пен Есенәлиевтің сенімді өкілі – баспа директоры Әбілмәжін Жұмабаев отыр, Советтік биліктің ақ пен адалға қас, айнымас дәстүрін берік сақтап келе жатқан КГБ-ның талай сынынан сүрінбей өткен қырағы чекист – баспаның бас редакторы Есет Әукебаев отыр. Ұзын бұғалық пен тар тұзақ. Араларында қандай сұмдық әңгіме болды – бір аллаға ғана аян. Немесе, айтпай-ақ белгілі. Ілекең баспадан қажып, түңіліп қайтады. Кешке қарай... көкірегі қақ айрылған. “Жедел жәрдем”, емхана. Бірақ... парша-парша жыртылған жүрекке ешқандай шара жоқ. Ғұмыр бойғы көрген бар қиындық – қуғын мен сүргін, жәбір мен жала – үйіріле түйдектеліп келіп, бір нүктеде тоғысыпты. Ышқынған дем, қиналған жан. “Мынау азап қашан бітеді?!...” – депті Ілекең енді алланың ақ өлімін өзі тілеп. Тән азабы тым ұзаққа созылады. Ақыры, төртінші күні, түн ортасында бітіпті. Бар азап.

Мәйіті – күре даңғылдың төменгі жағындағы Жасөспірімдер театрына қойылды. Әдеттегі рәсім жөнімен, өкімет тарабынан атаулы мекеме, дулы оқу орындарына хабарлау, марқұммен қоштасып шығуға міндеттеу болған жоқ. Жалпы жұрт үшін баспасөз, немесе радио арқылы да ешқандай ақпарат берілмеді. Бірақ халық қаптап кетті. Біреуден-біреу естіген. Арлы-берлі өтіп бара жатқандар, қаралы кепті аңдап, бұл кім деп, сұрастырып келген. Қазақ, орыс, тағы қаншама ұлт өкілі, кәрі, жас, әйел, еркек – жапырлаған жұрт...

Табытты шығарарда бірге көтерістім.

Тау басына жеттік. Қалай болғаны, кім не айтқаны есімде жоқ. Бәрі де мәнсіз еді. Өткен жазушы, өлген аруақ үшін.

Көппен бірге топырақ салдым.

Төмпешік үйіліп болды. Енді не қалды?..

Мен Ілекеңнің аяғын ала, құбыла бетте, шылбыр бойындай жерде тұрған екем.

Кенет...

Қабірдің бас жағы, үйінді тасасынан еңселене көтерілді. Ілекең. Әдеттегідей жеңіл киім. Қайдан келдім, қайда тұрмын дегендей, бойын жазып, сәл бөгелді. Бірақ жан-жағына назар салмады. Кеудесін керіп, алға тура қарап, жиналған жұртты қақ жарып, баяу жылжып жүре берді. Топтан шықты. Бет-бағдары – түзу. Алда... Алда, алыста – мұнартқан, саржағал дала. Сол далаға қарай, өзінің әдепкі, маймақ жүрісінен сәл-пәл жедел, еркін басып, ұзап барады. Сәлден соң төбенің етегіне құлап, ғайып болды...

Сол кезде оянып кеттім. Таң аппақ атқан. Бәлкім, күн көтеріліп кеткен. Иә. Төмпешіктен соңғысы – түсім екен. Ол рас. Апта бұрын жерлегеміз. Кеше ғана жетісін өткердік.

Әрине, түстің жоруы – біреу-ақ. Төмпешік қабір – төбе басында қалды. Өзі – туған даласына қайта оралды.

Бірақ мен үшін осымен бітпепті. Тағы да түс көрдім. Ілекеңнің қырқын берер қарсаңда. Екі-үш күн бұрын.

Әлдебір, үлкен, жайсыз, ауыр, әрі жат, сұрықсыз ғимараттың астыңғы, жер қабаты екен. Ұзыннан-ұзақ созылған, құлазыған дәліз. Төбесі аласа, қабырғасы қысыңқы, рабайсыз шұбатылған, басы бітеу туннель сияқты. Екі жақ қапталы қатар-қатар есік, арғы жағында не бары белгісіз, әйтеуір кіруге болмайды. Маған. Сірә, тиым салынған. Тылсым дәліздің екінші ұштығы, сол жақ бүйірде – жоғарыдан тікелей түсетін биік баспалдақ, тар далан – кең дүниемен жалғасатын жалғыз қуыс. Мен осы, шығар ауызда, баспалдақ түбінде тұрмын. Бірақ жоғары көтерілуге, аттап басуға болмайды. Оған да тиым салынған. Біржола торығып, жан-жағыма қараймын. Түгел сары. Сап-сары. Еден де, төбе де, қабырға да, қатар-қатар есіктер де. Әлдеқайдан себездеп тұрған жарық та сарғыш.

Кенет... сырттан осылай қарай Ілекең – Ілияс Есенберлин мені іздеп келе жатқанын білдім. Ұмытқам жоқ, анық, Ілекең өлген. Осы жақында ғана. Тек... бұл да көз алдымда, көрден шығып кеткен. Содан бері мені іздеп жүр. Міне, тапты. Бірақ тіршілікте үзеңгілес жүрген ағам болса да, өлгеннен соң көргім келмейді. Бұл – осы Сары үйдің заңына қайшы. Кетті ғой өзі. Енді несі бар менде. Өзі – өлген кісі. Көргім келмейді. Қорқам.

Қорқам. Мені неге іздеп келе жатыр? Бой тасалау керек, тығылу керек...

Тұра қашсам, анау сары есіктер ашылмайды. Ал дәліз – оқтай түзу, бірден көзге шалынам. Енді қайттім? Сыртқы қақпадан кірді, баспалдақпен, маймақ аюша, жайлап, ауыр басып келеді. Естімесем де, көрмесем де анық сезініп тұрмын. Не істеймін? Жан-дәрмен бұрышқа ұмтылдым. Екі-ақ аттап, тіпе-тік қалпымда, жабысып тұра қалдым. Айттым ғой, жоғарғы баспалдақ – дәліздің сол жақ ұштығына жалғас. Көлденең, тіпе-тік. Мен қарсы бұрыштамын. Әрине, сырт айналып жасырыну қауіпті, бет қарап, тартылып тұрмын. Мүмкін, байқамай, қасымнан өте шығар...

Ілекең асықпай, төмен түсті. Ақырғы тепкішекте тоқтады. Оң жағына – шұбатылған суық дәлізге қарамады. Тура маған...

Ең соңғы көрген... қабірден шыққан қалпында. Тек әдепкіден жүдеу, көз аясы үлкейген, шықшыты шығыңқы. Өңі... сап-сары. Сұлық. Өте көңілсіз. Қайғылы, мұңды емес. Салғырт.

Маған тіке қарап, сәл бөгелді де, тура жүрді.

Менің жүрегімдегі манағы үрей сап болған. Бойымды жинап, жансауға бұрышымнан аулақтап, бір-екі қадам алға бастым.

Ілекең қарсы алдыма келді де, қолын ұсынды.

“Аман ба, Мұхтар!..”

Алақаны салқын екен. Жұмсақ, босаң. Бірақ етінен арылған саусақтары қатаң, менің қолымды берік тұтып тұр.

Басқа ештеңе айтпады. Және бөгелмеді. Болмашы бас изеп, қоштасу ишарасын жасады да, қолын алып, бұрылып жүре берді...

Жүрегім шымырлап, ес пен түстің арасында әжептәуір жатып, әрең ояндым. Түн ортасы екен.

Бас көтеріп, дәлізден түскен алакөлеңкеде құмығып, азғана тыныс таптым да, тұрып, кабинетіме өттім. Шам жағып, жазу столымның басына келдім. Өткен өмір, бірге жағаласқан майдан есіме түсіп, тағы да әжептәуір отырсам керек. Фәни дүние деген осы... Ілекеңнің атына үш қайтара дұға жасадым.

Сәлден соң есікті сығалай ашып, ұйқылы-ояу бәйбішем де көрінді. “Немене, бір жерің ауырды ма?..” – дейді.

– Түсімде Ілекеңді көрдім, – дедім. – Мені іздеп келіпті.

Содан соң қаз-қалпында айтып бердім.

– Өте жақсы, сәуегей түс, – деді. – Ілекең бар аманатын саған жүктеп кетті...

– Онсыз да... – дедім.

– Әйткенмен, ауызба-ауыз айтып, жүзбе-жүз көргісі келген ғой, – деді ақылы ұзын шыққан біздің әйел. – Амандығыңды тіледі. Неше жасыңда кетіп еді?..

– Жетпіске қарағанда...

– Одан да ұзақ ғұмыр айтты. Ендігінің салмағы сенде деді...

“Түстің шешімі – жоруыңда” деген қазақ. Солай екен.

Бірақ менің көргенім – әдепкі түс емес. Нақты болмыс.

Ілекеңмен кейінгі, қапияда ұшырасуым – өзге бір өлшем, бөтен уақыт, басқа бір кеңістікте өткен тәрізді. Қиялда, түсте емес, бақимен астас, ғұмырмен қанаттас бұ дүниеде.

Кілтипан – аманатта емес. Өлмейтін, өшпейтін мәңгілік рухтың бар екенін әйгілеуде. Әйтпесе... өзін тілеп алған, онсыз да мойнына артқан ауыр жүгің. Тұмай тұрғанда пешенеге жазылған міндет-парызың. Қайрылмас, қайта айналмас тағдырың. Қашсаң да құтыла алмайсың. Соны түйсінсең... қалғаны бір Тәңірінің ерік, билігінде. Осылай деп ұқтым.

“Мен өлгем жоқ, өшкем жоқ. Сен де... ештеңеден қорықпа!..”

Бұл кезде “Аласапыран” жазылып бітіп, екі кітабы да жарыққа шыққан. Қорқыныш та, қауіп те артта, алыста қалған. Андағы емес, мұндағы ғұмырымның да өлшеусіз ұзарғанын кәміл таныған кезім. Бірақ алда... не күтіп тұр?

“Өмір жолы – тар соқпақ, бір иген жақ,

Иілтіп, екі басын ұстаған Хақ,

Имек жолда тиянақ, тегістік жоқ,

Құлап кетпе, тура шық, көзіңе бақ!..”

Одан бері де қаншама заман... Әуелде әдепкі сегіз, одан соң өзгеше он үш – қосақтап келгенде жиырма және тағы бір жыл. Тар соқпақтан аман өтіп, иілген жақтың басына тақадық. Жолыңды қалай қарай созу – Хақтың қолында.

Абай атам айтқандай...

Кейінгі ғұмырбаяндық анықтамаларда Ілияс Есенберлин 1983 жылы 5 октябрь күні өлді деп жазылған. Кезінде құнттамайсың. Енді аз-маз күмән туған. Осы жолы Алматыдағы көмектес інілерім арқылы жалғасып, Ілекеңнің сол кездегі естияр баласы Қозыкөрпештен сұрастырдым. «5 октябрь, түнгі сағат он бір» депті. Бастапқы некролог «Социалистік Қазақстан» газетінде, 6 октябрь күні шыққан екен. Яғни, айдың 5-інен 6-сына қараған түн емес. Қайткенде үлгермес еді. Сонда, осының алдындағы түн болды. – 4 октябрь, тәуліктің соңғы сағаты қарсаңында. Яғни, Ілияс Есенберлин 1983 жылы, 4 октябрь, айдың 5-іне қараған мезет, түн ортасында бақиға көшті деп білуге тиіспіз. Жерлеу өте асығыс жасалды. Сол, әуелгі некролог шыққан 6 октябрь күні. Республика басшылары – Д.Қонаев, Б.Әшімов бастап, ішінде С.Имашев та бар, Орталық Комитеттің бюро мүшелері түгел қол қойған, бұдан әрі орысша әліпби реті бойынша, Д.Әбілев, Ә.Әбішев, Ә.Әлімжанов, Т.Ахтанов, Қ.Бекхожин, Х.Ерғалиев, М.Қаратаев, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин, Ә.Нұрпейісов, О.Сүлейменов, Ә.Шәріпов, М.Хакімжанова – жиыны елу бес кісі – Үкімет пен Партия басшылығы түгел, әрқилы қызметтегі, дәрежелі, дәрежесіз қаншама жазушының есімі тізбеленген, алайда, жадағай-шалағай өмірбаяндық деректермен ғана шектелген, марқұмның ұлттық әдебиеттегі орны, қаламгерлік бағасы берілмеген, тіпті, қай күні дүниеден өткені нақты айтылмаған, шағын, әрі қораш некролог тезінен ғана емес, өте үстірт жазылған екен. Рәсімді құжатта аттары аталатын партократтар түгелдей, қаламгер қайраткерлер түгелге жуық, – әуелгілері қашанда қатерлі пәлекеттен, кейінгілері – бәрінің алдына түсіп кеткен бақталастан құтылғандай, еркін тыныс алса керек. Болды, көрге терең көмдік, бәрі бітті деп ойласа керек. Бітпепті. Жер астына түскен күн – Ілияс Есенберлин деген жазушы, қоғам қайраткері, ұлттық батырдың жаңа, мәңгілік ғұмырының басы екен. Әзірше, әзірше ғана емес, тақаудағы отыз бірдеңе жылда мұны пайымдап жатқандары және шамалы.

Ілекең кеткеннен соң, арада небәрі екі жарым ай өткенде, Жазушылар одағының басшылығына Олжас Сүлейменов келді. Әттегене, Ілекең енді сексен күн тұрғанда, ғұмыр жасы сексенге дейін, бәлкім, одан арыға ұзарар еду-ау дестік, жанашыр іні, көзі ашық ағайын. Шынында да. Кузау біржола тоқталмаса да, қудалау біршама азаяр еді. Кейінгі кесек дүниесі – міне, өлгеннен соң ғана терімге берілген «Алтын Орда» да тоқтаусыз басылар еді. Айтқанымыздай, Ілекеңнің өзі, дүниеден өтерден азғана бұрын, Димекеңнің ғұзырына арнайы барып, он томдық шығармалар жинағын «Жазушы» баспасының алғы бес жылдық жоспарына енгізді. Қайтадан пысықтайық, әдетте, көп томдық басылым, тіпті, екі томдық Таңдамалының өзінің тағдыры Мәскеуде қарастырылар еді. Бұл жолы өз ортамызда, төтесінен шешіліпті. Үлкен кісінің аста-төк шарапаты. Жоғарыдан осындай пәрмен түскен соң, шетінен жеміріліп жатқан 1984 жылдың есебіне әуелгі екі том терімге беріледі. Көп ұзамай, мен «Жазушы» баспасына бас редактор болып қайта оралған кезімде Бірінші том шығып кеткен, Екінші том келіп тұр екен. Және Үшінші,

Төртінші томдар терімде жатыр. Арғы, 1986 жылдың жоспарына және екі томын енгіздік. Ілекең көзінің тірісінде осы он томды түгелдей баспаға әзірлеп үлгерген еді. Артық жұмыс жасалмаған, барлық жапсырмасы дайын. Бұл сөздің мәнісі – кез келген шығарманың қайыра басылымы кезінде бұрын жарыққа шыққан кітаптың екі данасы алынып, түбінен сөгіледі де, тақ және жұп беттер алмаса, жаңа, таза қағаздың үстіне жапсырылады. Яғни, он томдықты өндіріске тапсырар алдында ешқандай қосымша жұмыс жасалмаған, бар салмақ – корректорлардың үлесінде. Әйткенмен, мен он томдық аталған әйдік басылымға, академиялық болмаса да, аз-мұз ғылыми сыпат беру үшін жауапты редактор тағайындау қажет деп білдім. Бұл кезде алғашқы үш том өтіп кеткен, енді Төртінші томнан бастап, көбіне ширек бетке де жетпейтін, бұрнадан дайын тұрған ықшам түсініктемелерді дәйектеу түсу керек еді. Бұл абыройға сол кездегі менің ең жақын достарымның бірі – әдебиетші Р.Нұрғалиев ие болған. Айтқанымдай, дайын асқа ие және бар жұмысы – жаңағы алақандай анықтаманы нақтылау. Кейін Есенберлиннің он томдығын түгелдей баспаға әзірледім деп жазыпты. Ақиқат тарихы жаңағы. Иә, айтпақшы, ең соңғы оныншы томға Ілекеңнің жазушылық қызметі туралы біршама сауатты мақаласын қосты. Бар еңбегі осымен шектелген. Бұл да елеусіз іс емес. Алайда, жалпы жұрт жазып жатқан қатардағы рецензия ғана.

Ілекеңнің он томдығы тоқтаусыз өтіп жатыр. Бәрі де жөппелдеме. Мүмкіндігінше шұғыл. Төртінші, Бесінші томдар 1985 жылы, Алтыншы, Жетінші томдар да менің көз алдымда, 1986 жылдың басы мен алғашқы жарымында шықты. Ал Сегізінші, Тоғызыншы томдары 1987 жылдың тақырыптық жоспарына енгізілген. Өз қолыммен, алдыңғы кезекте, 1986 жылдың жазы мен күзінде терімге беріліп еді, мен баспадан кеткеннен кейін көп ұзамай жарыққа жетті. Осы екпінмен, Ілекеңнің он томдығы 1988 жылы түгелімен тәмамдалды. Бәрі жақсы. Ең бастысы – Ілекеңнің барлық еңбегі халқына жетіп жатыр. Есенберлин төңірегіндегі, тура он бес жылға созылған жалалы дабыра мен жаппай дүбір тыншыған сияқты. Өткен аруаққа қарсы ешкім атойлап көтерілмеген. Алайда, астыртын күрес тоқталмапты. Ендігісі – ойбай-аттан, арыз-ғұрыз, жала мен жәбір емес. Мүлде атамай қою, елемеу, есептен шығару, үнсіз тылсыммен буып тастау. Бұл жаңа саясат, өңін айналдырған дүлей зұлымдық – Есенберлиннің көркем шығармаларының аяғын тұсап, өрісін тарылта алмады. Керісінше, жазушының Алматыдағы дербес музейі атынан қазақша және орысша үсті-үстіне басылып, таралып жатты. Москвадағы орталық баспалар да бұрынғы райынан қайтқан жоқ. Жазушының негізгі шығармалары енді советтер шегінен де озып, алыс шет жұрттарға жайыла бастаған. Оның есесіне, ресми Қазақстанда Есенберлин дейтін жазушының тынысы тарылмаса да, аяғына қат-қабат тұсау салынғандай. Әуелде Сексен жылдығы атаусыз қалды. Содан соң – Тоқсан жылдық. Егемен өкіметім әу деп үн шығармаған. Тіпті, Жазушылар одағының өзі біржола ұмытқандай. Ақыры... Жүз жылдық. Жакындап келе жатыр. Бұл кезде Олжас Сүлейменов Қазақстан республикасының ЮНЕСКО-дағы

ресми өкілі. Болды, бітті. Парижден арнайы сәлем келіп, мәселе көтерілгеннен соң, біздің ұлттық парламентіміздің «кемеңгер» депутаттары, оларға жалғас жалпы жұрт, өкімет пен партия – қабаттаса дауыс көтеріп, ақыры тиесілі қағаздар Парижге жетеді. Қазақтың атақты жазушысы, шығармалары әлемнің қаншама тіліне аударылған, Батыс пен Шығыста бірдей танылған Ілияс Есенберлиннің тойы ЮНЕСКО аясында тойланатын болыпты. Тойланды. Әдетте мұндай атаулы мерекелер белгілі бір ұлт қайраткерлерін дүниеге таныту үшін жасалады. Ал біздің жағдайда ең алдымен өзіміз тануымыз керек екен. Халқымыз емес. Қазақ халқы Ілияс Есенберлинге өзінің ең жоғарғы бағасын баяғыда беріп қойған. Біздің самарқау өкіметіміз бен әлі де көзі қитар, қолы кемтар, қалай айтсаңыз да қаламы түйте «классик» жазармандарымыз үшін.

Бірақ ақыры бұл емес. Бүгінде тәуелсіз республикасының шегінде он екі миллионнан асқан, жер әлемдегі жиын саны он жеті миллионға тақау қазақ халқы ешқашан өлмейді, мәңгі жасайды десек, қысас пен қиянатқа толы отарлық тар заманның өзінде туған жұртының мұңын мұндаған, тарихын жоқтаған Ілияс Есенберлиннің есімі де ешқашан ұмытылмайды, ұрпақтан ұрпаққа жалғасады деген сөз.

9.III. – 24.IV.2017,
Роквилл, Мэриленд, АҚШ.